

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОГУТ АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК 94(477)[930.253:314.43]

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПІД ЧАС ОПЕРАЦІЇ «ЗАПАД» (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ГДА СБУ)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. А. Когут

Науковий керівник:
Патриляк Іван Казимирович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Козут А. А. Особливості депортації українського населення під час операції «Запад» (за документами ГДА СБУ). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2020.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню особливостей операції «Запад» («Захід») – масової депортації місцевого населення у 1947 р., проведеної органами МДБ у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

Після завершення Другої світової війни найбільшою депортацією з території Західної України стала операція «Запад», яка розпочалася 21 жовтня 1947 р. Впродовж декількох днів з семи областей до Сибіру та Казахстану було насильно виселено 26 332 сім'ї, 77 791 особу. Масове примусове виселення засвідчило трансформацію радянської депортаційної політики – повернення до практики проведення масових операцій. «Запад» став хронологічно першою операцією, проведеною органами МДБ СРСР.

Водночас аналіз історіографії засвідчив, що в контексті радянської депортаційної політики поряд із наступними операціями МДБ, такими як «Весна», «Прибой» чи «Юг», операція «Запад» є мало вивченою та менш званою. Жодного комплексного дослідження, присвяченого примусовому виселенню зі Західної України жовтня 1947 р. немає. Наукові праці містять лише загальні дані про операцію та мають поверховий характер. Ряд важливих дослідницьких питань – передумови, розгортання депортаційної активності, результати операції – розкрито лише частково.

Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного дослідження особливостей генези, проведення та наслідків операції «Запад» на основі архівних свідчень органів МДБ, які сьогодні зберігаються в Галузевому державному архіві

Служби безпеки України. Оптимальним теоретико-методологічним підходом дослідження є поєднання загальноісторичних методів зі спеціально-історичними та застосування підходів методу case studies (дослідження випадку).

Джерельною базою дисертаційної роботи стали архівні документи, створені та накопичені органами МДБ, тобто саме тією інституцією, яка була відповідальною за організацію та проведення масової депортації. Інформаційний потенціал фондів підрозділів МДБ УРСР (управління 2-Н, відділу «А», УМДБ Тернопільської, Львівської та Дрогобицької областей) зі залученням документальних свідчень із персоніфікованих фондів, колекції друкованих видань та фонду нормативно-розпорядчих документів дозволяє ретельно проаналізувати операцію «Запад» як окремий депортаційний захід і як елемент ширшого комплексу заходів, спрямованих на утвердження радянської влади на території Західної України. Переважна більшість залученого комплексу джерел репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму раніше не вводилась до наукового обігу.

Підтверджено, що радянські спецслужби відновили використання примусових виселень на завершальному етапі Другої світової війни з кінця березня 1944 р. Депортації у форматі щоденних чекістських заходів тривали до 1946 р. Доведено, що ключовою метою депортацій передусім була якнайшвидша ліквідація українського визвольного руху.

Встановлено взаємозв'язок між завищеними зобов'язаннями органів МВС та МДБ остаточно ліквідувати антирадянський Рух Опору, категоричними вимогами та очікуваннями союзного центру щодо результатів протиповстанської боротьби репресивних органів СРСР і наслідками реформи силового блоку в 1946 р. на актуалізацію потреби рішучіших дій проти українського підпілля через використання інструменту примусових виселень. Відзначено вплив ротації партійного керівництва УРСР та «остаточного вирішення українського питання» унаслідок акції «Вісла» на прийняте рішення про розгортання депортаційних заходів з кінця весни 1947 р. і порушення питання щодо проведення масової операції примусового виселення українського населення зі Західної України. Розкрито механізм прийняття рішень про трансформацію депортаційної політики.

Доведено головну роль комуністичної партії в ухваленні рішення та використанні нею радянських спецслужб як спускового гачка цього процесу.

Розкрито етапність підготовки, перебігу та завершення операції «Запад». Уперше в історіографії визначено, що етап розгортання масового примусового виселення (червень–серпень 1947 р.) розпочато на основі нормативного акту МДБ УРСР як спроби продовження депортаційної кампанії 1944–1946 рр. Розкрито зміст цього документа та оцінку результатів його виконання з боку керівництва органів МДБ. Встановлено, що хоч актом, який регламентував проведення операції «Запад» був наказ МДБ СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р., для більшості співробітників РВ МДБ ключовим актом залишалася директива республіканського рівня.

Розглянуто механізми безпосередньої підготовки, планування та проведення організаційних заходів задля проведення операції «Запад» (серпень–жовтень 1947 р). Доведено, що ключовими факторами, які уможливили проведення депортації стало: а) запровадження спеціальної структури управління (уповноважені МДБ СРСР), б) мобілізація особового складу органів МДБ з усього СРСР, в) відновлення практики примусового виселення на підставі висновків, погоджених міністром державної безпеки УРСР з узаконенням пост-фактум через розгляд та прийняття рішень ОСО МДБ СРСР.

Простежено перебіг польового етапу операції «Запад», окреслено особливості організації контролю та координації проведення депортації. На основі архівної інформації органів МДБ районного рівня встановлено приклади типових та нетипових випадків перебігу примусового виселення. Доведено плановий характер перевиконання плану виселень. Проаналізовано особливості звітування органів МДБ про проведену операцію. Розглянуто хронологічні рамки польового етапу депортації.

Доведено, що дані відділу «А» МДБ УРСР від 26 грудня 1947 р. можна розглядати як потенційно остаточні кількісні результати проведеної операції «Запад». Окреслено елементи до створення просопографічного портрету примусово виселених на основі соціально-демографічних показників, зазначених у документах органів МДБ. Встановлено, що депортація мала виразне жіноче

обличчя (49 % від усіх виселених становили жінки старші 15 років). За соціальним статусом переважну більшість від усіх виселених становили сім'ї селян-«середняків» – 73 %. Проаналізовано регіональні особливості категорій і соціально-демографічні особливості депортованих сімей та осіб.

Розкрито, що операція стала фактично повторним репресивним заходом. 81 % усіх депортованих становили сім'ї, які вже зазнали тиску радянської тоталітарної системи (комуністичних репресій та людських втрат). На підставі пілотного аналізу архівно-кримінальних справ засвідчено наявність повторного застосування примусових виселень до сімей членів антирадянського Руху Опору.

Встановлено, що попри позитивну оцінку компартією та органами МДБ операції як успішного заходу, під час проведення польового етапу втекти або ж уникнути депортації вдалося 8 % сімей та 15,5 % осіб відносно до усіх примусово виселених. Загалом демографічні втрати регіону внаслідок масової депортації становили близько 1,27 % від кількості населення, зафіксованого на 1 липня 1946 р. (більш ніж кожен сотий мешканець Західної України).

Засвідчено, що попри зменшення відкритої підтримки місцевим населенням структур українського визвольного руху, проведення операції «Запад» замість припинення «війни після війни» призвело до ескалації збройного протистояння та збільшення активності антирадянського збройного Руху Опору. Підтверджено, що непрямим наслідком депортації стала активізація колективізації. Встановлено, що місцеве населення сприймало вступ до колгоспів як один із основних елементів стратегії виживання. Водночас це вплинуло на посилення антиколгоспних заходів українського підпілля.

Розкрито взаємозв'язок між оцінкою, яку давало партійне керівництво та керівництво органів МДБ операції «Запад», як ефективного інструменту протиповстанської боротьби, та особливостями трансформації радянської депортаційної політики у 1948 р.

На підставі аналізу матеріалів перлюстрації кореспонденції, агентурних повідомлень, трофейних документів українського підпілля та службової інформації органів МДБ окреслено варіативність ставлення та оцінки місцевого

українського населення операції «Запад». Визначено тривалість та зміст інформаційного резонансу проведеної депортації.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у визначенні особливостей розгортання, проведення та результатів операції «Запад».

Уперше здійснено комплексний аналіз та окреслено інформаційний потенціал архівних документів радянських спецслужб із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України; введено до наукового обігу ряд нововиявлених нормативних актів репресивних органів, виданих для відновлення та продовження примусових виселень населення Західної України впродовж 1944–1952 рр.; розширено знання про архівні джерела до історії масових депортацій українського населення Західної України; розроблено класифікацію та етапи заходів депортаційної політики СРСР, визначено роль і місце операції «Запад» у заходах депортаційної політики СРСР; встановлено основну мету й завдання депортації жовтня 1947 р.; уточнено та докладно проаналізовано особливості планування й підготовки операції «Запад» як елементу протиповстанської боротьби радянських спецслужб; подальший розвиток отримали дослідження мети, методів та форм реалізації радянської депортаційної політики на території Західної України; продовжено архівознавчі студії з вивчення інформаційного потенціалу архівів спецслужб СРСР.

Практичне значення результати дисертаційної роботи мають для продовження досліджень радянської депортаційної політики, встановлення ключових аспектів й особливостей її реалізації на локальному, республіканському та всесоюзному рівнях. Отримані результати досліджень можуть використовуватись у навчальному процесі в освітніх закладах, а також уже відображені в експозиційній та просвітницькій роботі Національного музею історії України у Другій світовій війні. Результати дослідження мають практичне значення для роботи Національної комісії з реабілітації.

Ключові слова: операція «Запад», масові депортації, радянська депортаційна політика, органи МДБ, ОУН, УПА, протиповстанська боротьба, «сім'ї оунівців», Західна Україна.

ABSTRACT

A. A. Kohut. Features of Deportation of the Ukrainian Population During the Operation “Zapad” (“West”) according to the HDA SBU documents. – A qualifying research work with manuscript copyright.

Thesis for a Candidate Degree in Historical Sciences majoring in the field 07.00.01 History of Ukraine. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to the study of the peculiarities of Operation “Zapad” (“West”) – the mass deportation of the local population in 1947, carried out by the MGB in Volyn, Drohobych, Lviv, Rovno, Stanislav, Ternopil and Chernivtsi regions.

After the end of the Second World War, the largest deportation from the territory of Western Ukraine was Operation “Zapad” (“West”), which began on October 21, 1947. Within a few days, 26,332 families and 77,791 persons from seven regions were forcibly deported to Siberia and Kazakhstan. Mass forced evictions meant the transformation of Soviet deportation policy – a return to the practice of conducting mass operations. “Zapad” became chronologically the first operation conducted by the Ministry of State Security (MGB) of the USSR.

At the same time, the analysis of historiography showed that in the context of the Soviet deportation policy, along with subsequent MGB operations, such as “Vesna”(“Spring”), “Priboy” (“Surf”) or “Yug” (“South”), Operation “Zapad” is little studied and less known. There is no comprehensive study on forced evictions from Western Ukraine in October 1947. Scientific works contain only general data about the operation and are superficial. A number of important research issues – preconditions, deployment of deportation activity, results of the operation – are only partially disclosed.

The relevance of research is in the need of a comprehensive study of the genesis, conduct and consequences of Operation “Zapad” on the basis of archival evidence of the MGB, which are now stored in the Branch State Archives of the Security Service of Ukraine. The optimal theoretical and methodological approach to the study is a

combination of general historical methods with special historical and with the use of approaches of the methods of case studies.

The source base of the dissertation was archival documents created and accumulated by the MGB, i.e. the institution that was responsible for organizing and conducting mass deportations. The information potential of the funds of the units of the MGB of the USSR (Department 2-N, Division “A”, UMGB of Ternopil, Lviv and Drohobych regions) with the involvement of documentary evidence from personalized fonds, collections of printed publications and regulatory documents allows you to carefully analyze the operation “Zapad” as a separate deportation measure and as an element of a broader set of measures aimed at establishing Soviet power in Western Ukraine. The vast majority of the involved complex of sources of repressive bodies of the communist totalitarian regime has not been introduced into scientific circulation before.

It was proved that the Soviet secret services restored the use of forced evictions at the final stage of World War II from the end of March 1944. Deportations in the form of daily Chekist measures lasted until 1946. It was revealed that the key purpose of deportations was to eliminate the Ukrainian liberation movement.

It was established the relationship between the inflated obligations of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of State Security (MGB) to finally eliminate the anti-Soviet Resistance Movement, the categorical demands and expectations of the Union Center on the results of the counterinsurgency of the repressive bodies of the USSR and the consequences of the reform of the power bloc in 1946 on the actualizing the need for more decisive action against the Ukrainian underground through the use of the instrument of forced evictions. It was marked the influence of the rotation of the party leadership of the USSR and the “final solution of the Ukrainian question” as a result of the “Wisla” action on the decision to deploy deportation measures in late spring 1947 and raising the issue of a mass operation of forced eviction of Ukrainians from Western Ukraine. The mechanism of decision-making on the transformation of deportation policy is revealed. The main role of the Communist Party in making a decision and using the Soviet secret services as a trigger for this process is proved.

The stages of preparation, course and completion of Operation “Zapad” are revealed. For the first time in historiography it is determined that the stage of mass forced evictions (June–August 1947) began on the basis of the normative act of the MGB of the USSR as an attempt to continue the deportation campaign of 1944–1946. The content of this document and evaluation of its implementation by the MGB was revealed. It was established that although the act regulating Operation “Zapad” was the order of the MGB USSR №00430 of August 22, 1947, for most employees of the District Divisions of the MGB a directive at the republican level remained as the key act.

The mechanisms of direct preparation, planning and carrying out of organizational measures for the operation “Zapad” (August–October 1947) are considered. It is proved that the key factors that made the deportation possible were: a) introduction of a special management structure (Commissioner of the USSR MGB), b) mobilization of MGB personnel from all over the USSR, c) resumption of forced evictions based on conclusions agreed by the Minister of State Security of UkrSSR with the post-factum legalization through consideration and decision-making of the Special Council of the USSR MGB.

The course of the field stage of Operation “Zapad” is traced, the peculiarities of the organization of control and coordination of deportation are outlined. On the basis of archival information of the MGB bodies at the district level, examples of typical and atypical cases of forced evictions have been established. The planned nature of the overfulfillment of the eviction plan is proved. The peculiarities of the reporting of the MGB bodies on the conducted operation are analyzed. The chronological framework of the field stage of deportation is considered.

It was proved that the data of division “A” of the Ministry of State Security of the Ukrainian SSR dated December 26, 1947 can be considered as potentially final quantitative results of the conducted operation “Zapad”. Elements to the creation of a prosopographic portrait of the forcibly evicted persons on the basis of socio-demographic indicators specified in the documents of the MGB bodies are outlined. The deportation was found to have a distinct female face (49% of all evictees were women over 15). In terms of social status, the vast majority of all evicted were middle-class

peasant families – 73%. The regional features of categories and socio-demographic features of deported families and persons are analyzed.

It is revealed that the operation became in fact a repeated repressive measure. 81% of all deportees were families already under pressure from the Soviet totalitarian system (communist repression and human loss). Based on a pilot analysis of archival and criminal cases, the existence of repeated evictions to the families of members of the anti-Soviet Resistance Movement was confirmed.

It was found that despite the positive assessment of the operation by the Communist Party and the MGB as a successful measure, 8% of families and 15.5% person in relation to all forcibly evicted managed to escape or avoid deportation during the field phase. In general, the demographic losses of the region due to mass deportation amounted to about 1.27% of the population recorded on July 1, 1946 (more than every hundredth inhabitant of Western Ukraine).

It has been proved that despite declining open support for the Ukrainian liberation movement by the local population, Operation “Zapad” instead of ending the “war after war” escalated the armed confrontation and increased the activity of the anti-Soviet Resistance Movement. It was confirmed that the indirect consequence of the deportation was the intensification of collectivization. It was found that the local population perceived joining the collective farms as one of the main elements of the survival strategy. At the same time, this influenced the strengthening of anti-collective measures by the Ukrainian underground.

The relationship between the assessment given by the party leadership and the leadership of the MGB of Operation “Zapad” as an effective tool of the counterinsurgency and the features of the transformation of Soviet deportation policy in 1948 is revealed.

Based on the analysis of the materials of perustration of correspondence, intelligence reports, trophy documents of the Ukrainian underground and official information of the MGB bodies, the variability of the attitude and assessment of Operation “Zapad” by the local Ukrainian population is outlined. The duration and content of the information resonance of the deportation were determined.

The scientific novelty of the dissertation research is establishing the features of the deployment, conducting and results of the operation “Zapad”.

For the first time, a comprehensive analysis was carried out and the information potential of archival documents of Soviet secret services from the fonds of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine was outlined; a number of newly discovered normative acts of repressive bodies issued for the restoration and continuation of forced evictions of the population of Western Ukraine during 1944–1952 were introduced into scientific circulation; expanded knowledge of archival sources to the history of mass deportations of the Ukrainian population of Western Ukraine; the classification and stages of measures of deportation policy of the USSR are developed, the role and place of Operation “Zapad” in measures of deportation policy of the USSR are defined; the main purpose and tasks of deportation in October 1947 were established; the peculiarities of planning and preparation of Operation “Zapad” as an element of the Soviet secret services counterinsurgency were specified and analyzed in detail; studies of the purpose, methods and forms of implementation of the Soviet deportation policy on the territory of Western Ukraine were further developed; archival studies to research the information potential of the archives of the USSR secret services were continued.

The results of the dissertation are of practical importance for the continuation of research on the Soviet deportation policy, the establishment of key aspects and features of its implementation at the local, republican and Union levels. The obtained research results can be used in the study process in educational institutions, as well as already reflected in the exposition and educational work of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War. The results of the study are of practical importance for the work of the National Rehabilitation Commission.

Keywords: Operation “Zapad”, mass deportations, Soviet deportation policy, MGB, OUN, UPA, counterinsurgency, “OUN families”, Western Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Когут А. Депортаційна операція «Захід» у жовтні 1947 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / А. Когут // Архіви України. – 2019. – № 4. – С. 118–128.

2. Когут А. Матеріали перлюстрації кореспонденції за 1946–1949 роки як джерело для дослідження операції «Захід» (1947) / А. Когут // Архіви України. – 2020. – № 1. – С. 155–172.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

3. Когут А. Феномен «цивільного заручництва» в депортаційних практиках радянських спецслужб на Західній Україні у 1944–1952 роках / А. Когут // Вісник Київського національного університету імені Траса Шевченка. Історія. – 2020. – № 144. – С. 25–30 (Index Copernicus).

4. Когут А. Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. / А. Когут // Український історичний журнал. – 2020. – №3. – С. 40–53 (Web of science).

Статті в іноземних виданнях:

5. Kohut A. Mechanizm inicjujący zbrodnię – etap przygotowawczy operacji „Zachód” w dokumentach MGB / A. Kohut // Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. – 2019. – Tom 12. – S. 169–182 (Index Copernicus).

6. Kohut A. Soviet deportations of OUN family members from Western Ukraine in 1940–1952 / A. Kohut // Acta Historica Neosoliensia. – 2020. – Tomus 23, num. 1. – S. 72–90 (ERIH PLUS).

Статті в інших виданнях:

7. Когут А. Витоки депортаційної операції «Запад» / А. Когут // Український альманах (Варшава). – 2019. – S. 171–182.

8. Kohut A. Deportácie „ounovských rodín“ zo západnej Ukrajiny predvečer operácie „Západ“ / A. Kohut // Ozbroyený protikomunistický odpor v krajinách strednej a východnej Európy (1945–1953) / Ed. Michal Šmigel'. – Banská Bystrica: Belianum, 2019. – S. 247–270.

9. Когут А. Воєнні та повоєнні совєцькі депортації з Західної України: мета, контингенти, наслідки / А. Когут // Український альманах (Варшава). – 2020. – S. 64–95.

10. Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. / А. Когут // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.]. – Київ, 2020. – С. 51–68.

Тези наукових доповідей:

11. Когут А. Операція «Захід» за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України / А. Когут // Великий терор і масові репресії в Україні (1920 – 1950 рр.): всеукраїнська наукова конференція, Львів (Україна), 8 червня 2018 р. [Електронний ресурс] / Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2018. – 1 електрон. оптичн. Диск (CD-R). – С. 10–14.

ЗМІСТ

Вступ	17
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	24
1.2. Джерельна база дисертаційного дослідження	38
1.3. Методологія та теоретичні підходи дослідження радянських депортацій ...	53
Розділ 2. Підготовча фаза операції	
2.1. Передумови проведення (1944–1946 рр.).....	64
2.2. Розгортання депортаційних заходів (травень–серпень 1947 р.)	80
2.3. Планування та організаційні заходи (серпень–жовтень 1947 р.).....	98
Розділ 3. Проведення операції «Запад»	
3.1. Перебіг депортаційної операції (21–26 жовтня 1947 р.).....	117
3.2. Завершальний етап операції (жовтень 1947 р. – 1948 р.)	137
3.3. Підсумки та результати депортації «Запад»	156
Висновки	175
Список використаних джерел та літератури	182
Додатки	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ББ – боротьби з бандитизмом, управління або відділ
- ВВ – внутрішні війська
- ВРХ – велика рогата худоба
- ГДА МВС – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- ГУ МВС – Головне управління Міністерства внутрішніх справ
- ГУЛАГ – Головне управління виправничо-трудова таботів і трудових поселень
(*Главное управление исправительно-трудова лагерей и трудових поселений – рос.*)
- ГУО МДБ – Головне управління охорони Міністерства державної безпеки
- ДСВ – Друга світова війна
- КДБ – Комітет державної безпеки
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- МДБ – Міністерство державної безпеки
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
- ОСО – Особлива нарада (*Особое совещание – рос.*)
- ОСО МВС – Особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ
- ОСО МДБ – Особлива нарада при Міністерстві державної безпеки
- ОСО НКВС – Особлива нарада при Народному комісаріаті внутрішніх справ
- ОУН – Організація українських націоналістів
- «ПК» – Перлюстрація кореспонденції (заходи поштової цензури)
- РА – Радянська армія
- РВ – районний відділ (регіонального управління органів МВС або МДБ)
- РПГ – розвідувально-пошукова група
- руб. – рубль
- РФ – Російська федерація
- СБ ОУН – Служба безпеки Організації українських націоналістів
- СД – стрілецька дивізія

СП – стрілецький полк

спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – станція

УКР МДБ – Управління контррозвідки Міністерства державної безпеки

УМВС – Управління Міністерства внутрішніх справ

УМДБ – Управління Міністерства державної безпеки

УКР – Управління контррозвідки

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла «декомунізаційний законодавчий пакет». Метою цих новацій була реформа політики пам'яті, яка включала такі завдання, як подолання спадщини тоталітарних, комуністичного та нацистського, режимів, відновлення прав жертв політичних репресій, встановлення правомірності боротьби за незалежність і права людини, трансформацію вшанування пам'яті про Другу світову війну (ДСВ) відповідно до європейської культури пам'яті та відкриття архівів репресивних органів Радянського Союзу [233, с. 264–265].

Один із зазначених нормативних актів, а саме Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [429], дав поштовх активізації досліджень особливостей репресивної політики комуністичного режиму в СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік) та історії радянських спецслужб. Удоступнення фондів, що були раніше обмежені для наукового використання, створило умови для появи низки праць, які уточнювали, розвивали й порушували нові дослідницькі питання та гіпотези [228; 238; 246; 260; 273; 372; 415]. Були видані збірники документів, які суттєво розширювали можливості дослідження таких тем, як «Українська революція», кримськотатарський національний рух 1917–1920-х рр., Голодомор, «Великий терор», історія ДСВ, польсько-українські взаємини 1930-х та 1940-х рр., ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті, аварія на Чорнобильській АЕС тощо [177; 179; 180; 181; 182; 188; 189; 190; 195; 196; 205; 213].

Процес переосмислення радянської спадщини та цілий комплекс пов'язаних із ним питань, наприклад, відображення подій ДСВ та повоєнної історії в експозиціях музеїв, засвідчили необхідність продовження змістовніших досліджень таких складових репресивної політики радянського комуністичного режиму, як депортації (прикладом актуальності та зв'язку з практичним застосуванням результатів наукових досліджень радянських примусових виселень є видання Національного музею історії України у Другій світовій війні [178, с. 6–7]).

Прийняття змін до закону про реабілітацію жертв політичних репресій актуалізувало необхідність ґрунтовніших досліджень радянських депортацій, особливо періоду після ДСВ [247; 349]. Можливість отримання статусу осіб потерпілих від репресій, а це – наприклад, діти, народжені у сім'ях виселених до Сибіру чи Центральної Азії, безпосередньо вплинуло на порушення низки дослідницьких питань, заснованих на практичній площині вивчення особливостей сталінських примусових виселень.

Водночас після відкриття архівів репресивних органів СРСР дослідження сталінських депортацій здебільшого фокусувалися навколо напрацьованої історіографії. Поза кількома спеціальними статтями інформаційний потенціал удоступнених документів радянських спецслужб залишався практично не реалізованим (детальніше див. Підрозділ 1.1).

У вивченні сталінської депортаційної політики післявоєнного періоду особливе місце займає операція «Запад» або ж «Захід», як часто подають її українізовану назву у вітчизняній історіографії. Після примусових виселень «репресованих народів», здійснених на завершальному етапі ДСВ, вона є першою масовою операцією. Дослідження генези, планування, особливостей проведення, результатів і наслідків операції «Запад» не тільки дозволять ґрунтовніше проаналізувати практику застосування наступних масових виселень із західних та південних регіонів СРСР, але й матимуть практичне значення.

Важливо зазначити, що поки в архівних фондах радянського періоду не виявлено жодного свідчення вживання українського варіанту назви операції «Запад». Зважаючи на необхідність дотримання принципів історизму, видається доречним використовувати в дисертаційному дослідженні оригінальний криптонім радянських спецслужб – «Запад».

Аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, в якому зберігається цілий комплекс свідчень про примусові виселення, є важливим етапом у процесі досліджень депортаційної політики Радянського Союзу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках реалізації плану службової діяльності Галузевого державного

архіву Служби безпеки України в частині проведення науково-тематичної розробки фондів, підготовки довідкового апарату, науково-пошукової роботи і видавничої діяльності та має прикладне, практичне значення.

Метою дисертації є дослідження особливостей депортаційної операції «Запад» жовтня 1947 р., коли з території семи областей Західної України відбулося масове виселення населення, на основі аналізу фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Досягнення зазначеної мети ґрунтується на вирішенні таких **дослідницьких завдань**:

- вивчити стан розробки проблеми в історіографії, джерелознавчих дослідженнях та репрезентації операції «Запад» в археографічних виданнях;
- проаналізувати інформаційний потенціал фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України та визначити методологічні підходи до наукового використання зазначеного комплексу джерел;
- дослідити особливості радянських примусових виселень українського населення Західної України напередодні депортаційної операції жовтня 1947 р.;
- встановити можливі причини, підстави та передумови прийняття рішення про проведення операції примусового виселення у 1947 р.;
- визначити основні етапи підготовки операції «Запад», з'ясувати їхні особливості, зокрема дотримання режиму конспірації;
- простежити динаміку та результати безпосереднього розгортання операції «Запад» 21–26 жовтня 1947 р.;
- проаналізувати вплив депортаційної операції на український визвольний рух, місцеве населення та роботу радянських спецслужб;
- запропонувати напрями подальших досліджень радянської депортаційної політики за результатами проведеного вивчення інформаційного потенціалу архівних джерел радянських спецслужб.

Об'єктом дослідження є депортаційна політика Радянського Союзу на території Західної України після завершення Другої світової війни (1945–1952 рр.).

Предметом роботи є дослідження особливостей генези, планування, проведення та наслідків депортаційної операції «Запад» жовтня 1947 р. на основі аналізу інформаційного потенціалу фондів радянських спецслужб Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з березня 1947 р. до грудня 1947 р. – від початку генези ідеї проведення масової депортаційної операції та до моменту фіналізації – надсилання документів вже висланих сімей на рішення Особливої наради при Міністерстві державної безпеки Союз Радянських Соціалістичних Республік (ОСО МДБ СРСР) у кінці цього ж року.

Географічні межі дослідження визначені територією проведення операції «Запад» у жовтні 1947 р., а саме 7 областями (на момент проведення депортації: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Ровенська, Станіславська, Тернопільська та Чернівецька області) Західної України. Сьогодні це територія 6 областей сучасної України (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області) та одного воєводства Республіки Польща (Підкарпатське воєводство). Назви населених пунктів та адміністративно-територіальних одиниць у роботі подано станом на 1947 р. (верифіковано за виданням «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. На 1 вересня 1946 року» [430]).

Методологія дослідження ґрунтується на загальноісторичному компаративному підході, а також поєднанні загальноісторичних методів зі спеціально-історичними та застосуванням підходів методу case studies (дослідження випадку). Основою проведення дисертаційного дослідження був комплекс джерелознавчих та архівознавчих методів у поєднанні з історично-критичним підходом. Під час опрацювання визначених завдань також застосовано елементи історико-правового аналізу, контент та дискурс-аналізу, а також елементи квантитативного підходу в історичних дослідженнях. Теоретичні підходи та методологічні аспекти розглянуто в окремому підрозділі.

Наукова новизна результатів проведеного дисертаційного дослідження полягає у тому, що

вперше:

– здійснено комплексний аналіз та окреслено інформаційний потенціал архівних документів радянських спецслужб із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України;

– введено до наукового обігу ряд нововиявлених нормативних актів НКВС, НКДБ, МВС та МДБ як союзного, так і республіканського рівнів, якими регламентовано відновлення та продовження примусових виселень місцевого населення Західної України впродовж 1944–1952 рр.;

– розширено знання про комплекс архівних джерел до дослідження масових депортацій українського населення Західної України завдяки здійсненому джерелознавчому аналізу матеріалів перлюстрації кореспонденції тощо;

– розроблено класифікацію та визначено етапи заходів депортаційної політики Радянського Союзу, а також роль і місце операції «Запад» у комуністичних репресіях;

– встановлено основні цілі й завдання депортаційної операції «Запад», перш за все спрямовані на придушення антикомуністичного Руху Опору;

уточнено та докладно проаналізовано:

– особливості планування та підготовки депортаційної операції «Запад»;

– використання методу примусових виселень як елементу протиповстанської боротьби радянських спецслужб;

отримали подальший розвиток:

– дослідження цілей, завдань, методів та особливостей реалізації радянської депортаційної політики на території Західної України;

– архівознавчі студії інформаційного потенціалу архівних фондів колишніх радянських спецслужб та особливостей наукових досліджень з їхнім використанням щодо вивчення депортаційної політики СРСР.

Практичне значення результати дисертаційного дослідження мають для актуалізації та подальшого наукового вивчення депортаційної політики

Радянського Союзу. Встановлені факти та особливості здійснення репресивної політики на території Західної України у 1947 р. дозволяють на новій методологічній основі проаналізувати операції з примусових виселень, проведених у подальшому на території країн Балтії, Молдови, Білорусі, Закавказзя та в чорноморсько-азовському басейні. Отримані результати досліджень можуть використовуватись у навчальному процесі освітніх закладів. Основні положення дисертації стануть у нагоді при підготовці академічних курсів, навчальних посібників, довідників та монографій.

Результати, отримані під час проведення дослідження, вже знайшли відображення в експозиційній та просвітницькій роботі Національного музею історії України у Другій світовій війні та матимуть важливе значення для інших закладів культури із тематично пов'язаними експозиціями.

Результати дисертаційного дослідження матимуть практичне значення для роботи Національної комісії з реабілітації.

Особистий внесок здобувача. Дослідження особливостей депортаційної операції «Запад» на основі аналізу інформаційного потенціалу архівних фондів радянських спецслужб Галузевого державного архіву Служби безпеки України здійснене автором самостійно та є його особистим напрацюванням.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та окремі результати дослідження були репрезентовані, оприлюднені та апробовані під час проведення 7 міжнародних і всеукраїнських конференцій, а також наукових семінарів: Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні 1920–1950 рр. XX ст.» (Львів, 2018), Міжнародна наукова конференція «Озброєний антикомуністичний опір у Центральній та Східній Європі (1944–1953 рр.): політичні, військові, правові та етичні аспекти» (Стара Лесня, Словацька Республіка, 2018), Міжнародна конференція «Тих років історія не забуде... Польсько-радянські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, Республіка Польща, 2019), Наукова конференція «Депортації в системі злочинів тоталітарного комуністичного режиму (до 75-х роковин депортації кримських татар та початку депортації українського населення з території Польщі)» (Львів,

2019), Міжнародна наукова конференція «Національна політика комуністичного режиму СРСР в Україні у роки Другої світової війни. До 75-річчя вигнання нацистських окупантів і завершення окупації України комуністичним режимом» (Київ, 2019), Міжнародна наукова конференція «Архіви комуністичних спецслужб: формування, використання, інтерпретації» (Київ, 2019), Міжнародний науковий семінар «15 щорічний дослідницький Данилів семінар про сучасну Україну (15th Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine)» (Оттава, Канада, 2019).

Окрім того результати, отримані під час проведення дисертаційного дослідження, були представлені під час панельної дискусії «Вигнані. Переселенсько-депортаційні акції радянської і польської влади. 1944–1951 рр.» Національного музею історії України у Другій світовій війні (Київ, 2019) та наукових семінарах Центру досліджень визвольного руху (Львів–Київ, 2020).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження було опубліковано 11 наукових публікацій. Із них 4 – у періодичних виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 2 – у періодичних закордонних виданнях, включених до міжнародних індексованих наукометричних баз.

Структура дослідження базується на хронологічно-проблемному підході, відображаючи особливість визначеної мети та завдань. Дисертація складається із анотації, вступу, 3 розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, а також 8 додатків.

Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 316 сторінок, з яких 165 сторінок – основний текст (8,7 авторські аркуші), 49 сторінок – список використаних джерел та літератури (432 позиції) та 86 сторінок додатків.

Розділ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Ґрунтовне дослідження сталінських депортацій стало можливим з кінця 80-х років минулого століття. Відкриття архівів радянських спецслужб, яке відбулося на хвилі демократичних перетворень у СРСР, а також впродовж перших пострадянських років, створило умови для появи чималої кількості публікацій*. Питання примусових виселень у Радянському Союзі порушувалось й до відкриття архівів дослідниками – представниками західної історіографії. Першим масштабним за порушеною проблематикою дослідженням стала праця Роберта Конквеста про радянські депортації народів, яка побачила світ у 1960 р. [262]. Окрім цієї та ще декількох наступних праць варто окремо згадати про дослідження Яна Гросса, присвячене окупації Західної України та Західної Білорусі, в якому було розглядалось питання депортацій 1939–1940 рр. [263].

Наступний етап досліджень примусових виселень комуністичного режиму розпочався із відкриття архівів, передусім архівів радянських спецслужб та інших так званих силових органів СРСР. Це уможливило появу численних досліджень, присвячених проблематиці примусових виселень. На хвилі демократичних змін кінця 1980-х – початку 1990-х рр. дослідники отримали можливість працювати із раніше цілком таємними документами. Законодавчі норми, які регламентували необхідність розсекречення та передавання фондів колишніх «органів» до цивільних державних архівів, були прийняті на початку 1990-х рр. або як нормативні акти президентів, урядів, або як рішення парламентів [425, с. 22, 29]. Попри те, що прийняті нормативні акти не забезпечували повноцінного відкриття «архівів КДБ» (Комітету державної безпеки), завдяки цій першій «архівній

* Матеріали даного підрозділу були опубліковані в авторських статтях, підготовлених у рамках дисертаційного дослідження [325; 326; 328; 330].

революції» кінця 1980-х – початку 1990-х рр. дослідникам вдалося в загальних рисах встановити характер радянських примусових виселень, окреслити загальні механізми реалізації депортаційної політики та визначити орієнтовний порядок кількісних показників цієї категорії репресованих. Окремими результатами опрацювання доступних архівних фондів стали численні видання збірників документів. Дослідження, здійснені на основі удоступнених на початку 1990-х рр. архівних фондів, вже й самі стали предметом не одного історіографічного аналізу, а їхні результати опубліковані або як частина наукових видань [212; 215; 216; 230; 243; 252; 261], або як окремі розвідки [282; 302; 303; 305; 371].

Окреслюючи ключові напрями та особливості проведених досліджень радянської політики примусових виселень, можна стверджувати, що загальною тенденцією депортаційних студій стало поступове накопичення фактологічних даних на основі архівних джерел, яке тривало приблизно до середини 2000-х років та було зумовлене особливостями доступу до фондів радянських спецслужб та інших силових органів. Упродовж цього періоду опубліковано чималу кількість монографій та наукових статей, з яких варто виокремити авторів, що зробили вагомий внесок у розвиток досліджень примусових виселень: Н. Аблажей [274; 275; 276], В. Адамовський [280; 281; 282; 279; 431], О. Бажан [286; 288; 289; 290; 291], І. Білас [176; 223], А. Блюм [382; 383], М. Бугай [225; 226; 295], І. Винниченко [229], Т. Вронська [230; 231; 298; 299], В. Земсков [236; 311; 312; 313], Н. Лебедева [396; 397], Й. Надольський [243], Р. Подкур [250], П. Полян [252; 270; 350; 351], О. Поль [403], Ю. Сливка [183; 184; 185], Ю. Сорока [254; 360; 361; 362; 363; 364; 432] та багатьох інших, з аналізом чиїх досліджень можна ознайомитися в працях, присвячених історіографії сталінських депортацій [243; 252; 302; 303; 305; 371].

Як зазначалось, окрім авторських досліджень видано також низку збірників документів, які або безпосередньо стосувалися тематики депортацій, або ж архівні свідчення про примусові виселення були частиною представленого масиву джерел. Таким чином інформація до історії радянських депортацій була опублікована в семитомній серії «История сталинского Гулага» [187], у серії книг «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне»

[199], у збірнику про діяльність НКВС–МВС СРСР на західних, новоокупованих територіях у 1939–1956 рр. [197]), в чотиритомнику «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939» [211], а також у збірниках документів серії «Россия XX век. Документы», що видавалася у Москві Міжнародним фондом «Демократія» («Фонд Яковлєва») [194; 212]. Важливі документи до історії сталінських депортацій були видані також і в серіях книг «Реабілітовані історією» [202; 203; 204], «Літопис УПА» [192; 193], «Літопис нескореної України» [191] і «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття» [201], а також збірниках, укладених до друку істориками І. Біласом, М. Бугаєм та В. Сергійчуком [176; 186; 200; 206; 207; 208; 209; 210].

Узагальнюючим збірником документів, своєрідною антологією найважливіших та показових свідчень до вивчення радянських депортацій стало видання «Сталинские депортации. 1928–1953», підготоване у 2005 р. до друку П. Полянм та Н. Поболем у рамках згаданої вище серії «Фонду Яковлєва» [212]. Основний масив опублікованих документів подано з російських архівів, у яких зберігаються фонди центральних органів та установ колишнього Радянського Союзу: Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ – *рос.*), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РГАСПИ – *рос.*), Російського державного воєнного архіву (РГВА – *рос.*). Історичні свідчення з архівів колишніх республік СРСР, як правило, подано за виданнями таких дослідників, як І. Білас, Ю. Сливка, М. Бугай, В. Пасат та інших. Аналогічно на основі попередніх публікацій були репрезентовані документи колишніх радянських спецслужб. У вступній статті до збірника «Депортації та етнічність», підготованій П. Полянм, проаналізовано поняття депортаційної політики, її складових (кампанії та операції) та ключових термінів. Упорядниками визначено 52 депортаційні наскрізні кампанії та близько 130 операцій. Водночас укладачі збірника констатували брак повноти інформації про сталінські депортації та відзначали «гостру необхідність додаткового звернення до архівних джерел» [212, с. 11–12].

Більш фокусованим на проблематиці радянських примусових виселень зі Західної України став тритомник документів «Депортації. Західні землі України

кінця 1930-х–початку 50-х рр.» [183; 184; 185]. Видані під науковою редакцією Ю. Сливки томи були сформовані за хронологічно-тематичним принципом. Перші два томи (том 1 – 1939–1945 рр.; том 2 – 1946–1947 рр.) поряд із передруком раніше опублікованих документів містили величезний комплекс архівних свідчень, які були вперше уведені в науковий обіг. Найбільше репрезентовані у виданні фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Архіву Головного інформаційного бюро МВС, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України і Державного архіву Львівської області [183; 184]. У третьому томі опубліковано спогади переселенців із Надсяння, Холмщини, Надбужанщини, Підляшшя та Лемківщини [185]. Тритомник узагальнював недоступний та опрацьований комплекс архівних справ до історії примусових виселень зі Західної України станом на 1996–1998 рр. та став важливою джерельною базою для подальших досліджень депортацій.

Узагальнюючі монографії, які охоплювали весь період та повноту наукової проблематики сталінських депортацій, почали виходити друком з першої половини 1990-х рр. Однією з перших спеціальних розвідок, присвячених засланням, висланням та депортаціям з України, стало дослідження І. Винниченка, опубліковане у 1994 р. [229]. Попри невеликий обсяг книги, у ній уперше було окреслено особливості радянської депортаційної політики на українських землях, подано статистичну інформацію з архівів МВС, СБУ та цілу низку вперше оприлюднених свідчень з інших українських й російських архівів. У виданні також подано додатками тринадцять архівних документів. Більшість опублікованих свідчень була з архіву МВС України та стосувалася примусових виселень сімей українських повстанців. Наступні узагальнюючі дослідження, присвячені Україні, вийшли друком більш ніж через десять років.

Важливим етапом досліджень масових депортацій у Радянському Союзі стала монографія П. Поляна «Не по своей воле», опублікована у 2001 р. [252], написана із застосуванням комплексного наукового підходу. Через два роки вийшов її переклад англійською [270], а узагальнені напрацювання та викладені теоретичні підходи фактично стали методичною основою для видання вже

згаданого вище узагальнюючого збірника документів, виданого фондом Яковлева у 2005 р. У монографії здійснено обрахунок масштабів внутрішньосоюзних примусових виселень (загалом 6015 тис. осіб) та міжнародних депортацій (8960 тис. осіб).

У 2004 р. вийшла монографія польських істориків С. Цесельського, Г. Грицюка та А. Сребраковського про масові депортації в Радянському Союзі. Дослідження розглядало примусові виселення крізь призму хронологічно-тематичного та хронологічно-географічного підходів. Праця ґрунтувалася на опублікованих раніше джерелах, а також фондах українських, литовських, російських та польських архівних установ. Очікуваною сильною особливістю та одночасно специфікою дослідницьких підходів книги стало відображення результатів досліджень польської історіографії [261].

Монографія Й. Надольського, яка вийшла друком у 2008 р., була присвячена дослідженню депортаційної політики сталінського режиму в західних областях України у 1939–1953 рр. На основі доступних архівних фондів та історіографії було узагальнено дані про два ключових періоди масових примусових виселень: 1939–1941 рр. та 1944–1953 рр. Важливим елементом дослідження став розгляд депортаційної політики в розрізі процесів радянізації та особливостей функціонування радянської влади [243].

Окремим напрямом досліджень української історіографії є проблематика депортацій, здійснених за національною та етнічною ознаками. Важливе місце серед опублікованих праць займає депортація кримськотатарського народу [221; 287]. Осібно порушують також і питання депортацій окремих соціальних, релігійних чи суспільно-політичних груп [280]. Докладніше дискутується в академічній літературі проблематика першого періоду ДСВ [220; 284; 292; 361; 366; 370] та так звані «обміни населенням» між Польщею та СРСР [238; 244; 307; 345; 358; 377].

Проблематика масових депортацій займала чільне місце в історичних дослідженнях, присвячених демографічним змінам. Варто виокремити монографії Ю. Сороки [254] та Г. Грицюка [264], які розглядали динаміку, передумови, причини, події, що вплинули на зміну етно-соціального складу населення Західної

України з 1930-х до кінця 1940-х – початку 1950-х років. В обох дослідженнях важливу увагу приділено масовим депортаціям та, зокрема, наслідкам примусових міграцій для демографії Центрально-Східної Європи.

Питання, пов'язані з масовими депортаціями як формою репресій, були докладно розглянуті також і в наукових працях, присвячених політиці сталінського тоталітаризму та його особливостям. Важливий внесок у дослідження примусових виселень, як складової репресивної політики, здійснили І. Білас, Т. Вронська [223; 230; 231]. Варто зазначити, що особливості застосування примусових виселень як одного з характерних компонентів більшовицької репресивної політики на території України з початку 1920-х рр. було розглянуто у працях В. Адамського, О. Бажана, С. Кокіна, М. Кучерепи, С. Макарчука, В. Марочка, О. Лошицького, Р. Подкура, Ю. Шаповала та інших [254; 280; 279; 287; 288; 289; 302; 303; 363; 376; 377; 378].

Проблематика застосування примусових виселень з метою знищення та поборення українського визвольного руху також відображена і у виданнях, присвячених антикомуністичному Руху Опору 1939–1953 рр. У дослідженнях таких істориків, як І. Патриляк, В. Ільницький, О. Пагіря та інших [237; 248; 319; 342] масові депортації висвітлено як один із елементів діяльності радянських органів, спрямованої на послаблення соціально-економічної бази визвольного руху. Результати досліджень масових депортацій на території України були також в загальних рисах відображені й в узагальнюючих нарисах історії ХХ ст. (див. наприклад Я. Грицак [232, с. 273], С. Кульчицький [241, с. 127–128]).

Важливо зазначити, що ключовим фактором, який впливав на розвиток історіографії комуністичних примусових виселень, був процес поступового закриття доступу до архівних фондів радянських спецслужб з початку 1990-х до другої половини 2000-х рр. Наслідком цього процесу стало те, що опубліковані дослідження та збірники документів, зазвичай, ґрунтувалися на архівних фондах комуністичної партії (Центральний державний архів громадських об'єднань України та обласні державні архіви), приватних колекціях дослідників і краєзнавців або архівах громадських організацій. Більшість інформації

репресивних органів СРСР, як правило, походила з Архіву МВС та архівних підрозділів регіональних управлінь МВС.

Окрім загальних тенденцій депортаційних студій з кінця 1980-х рр. варто також відзначити особливості дослідницьких підходів різних національних історичних шкіл з вивчення радянських депортацій. Релевантними до проблематики даного дисертаційного дослідження є історіографії Польщі, Росії та країн Балтії. Польські історики, як правило, фокусувалися на репресіях щодо осіб польської національності (наприклад «польська операція») та примусових виселеннях, здійснених із територій Західної України та Західної Білорусі, окупованих СРСР у 1939 р. Саме депортації 1940–1941 рр., так звані «обміни населенням» згідно з Люблінською угодою, а також депортації сімей військовослужбовців Армії генерала Андерса перебували у полі їхніх дослідницьких інтересів [215; 216; 261; 263; 264; 272; 420; 421]. Аналогічно для істориків з країн Балтії проблематика масових виселень, проведених радянським режимом у 1940–1941 рр. та пізніше у 1944–1953 рр., залишалася постійно актуальною. В обох випадках після введення в науковий обіг доступних архівних джерел, розпочалося опрацювання дослідницьких питань, пов'язаних з особливостями побуту примусово виселених, обставин та умов їхнього повернення та реінтеграції з кінця 1950-х рр. [355; 379; 386; 387; 390; 398; 400; 401; 404; 405; 406; 407; 413]. Важливим джерелом інформації для цих досліджень стали матеріали спогадів та усноісторичних інтерв'ю [267; 388; 395]. Ще однією важливою тенденцією, притаманною для обох історіографій, стало використання підходів мікроісторії [391] та фокусування на історії локальних спільнот (регіону, району або населеного пункту) [409]. Особливістю досліджень істориків з країн Балтії є вивчення проблематики примусових виселень у контексті здійснюваної більшовиками колективізації та радянзації [414]. Характерною спільною проблемою для історичних досліджень комуністичних депортацій в Польщі та країнах Балтії залишається брак даних щодо низки аспектів реалізації репресивної політики, вивчення яких потребує доступу до фондів російських архівів.

Особливості російської історіографії так чи інакше можуть бути пояснені специфічними геополітичними рисами, притаманними для території сучасної Російської федерації та трансформаційними процесами її політичного режиму. Зокрема можна виокремити ряд характерних особливостей російської історіографії в дослідженні депортаційної політики СРСР. Перш за все окремим напрямом вивчення є проблематика примусових виселень «покараних народів». Низка праць присвячена депортації калмиків, карачаєвців, балкарців, чеченців, інгушів, німців, турків-месхетинців та кримських татар [316; 317; 320; 338; 341; 356; 359; 374]. Окремо можна виокремити роботи, в яких розглядаються питання взаємозв'язку ідеології та репресивної політики примусових міграцій та питання «відплати за колабораціонізм» [225; 226; 274; 306; 333]. З'являються дослідження сфокусовані на регіональних аспектах депортацій [283; 373]. Також заслуговують на окрему увагу три збірники, в яких зібрано праці, на перетині проблематики наслідків ДСВ та примусових міграцій в СРСР та Східній Європі під редакцією Н. Аблажей та А. Блюма [335; 336; 337]. Важливим напрямом досліджень є проблематика, пов'язана з особливостями адаптації, соціальних ролей примусово виселених та їхньої стратегії виживання в місцях депортацій, а також проблеми взаємодії з місцевими спільнотами «віддалених регіонів СРСР», зокрема й питань трансформації ідентичності в нових соціокультурних умовах. Соціокультурний простір та особливості спецпоселень як наслідки радянської депортаційної політики постають рамками таких досліджень [222; 276; 278; 296; 308; 309; 310; 313; 314; 315; 316; 318; 331; 354; 365; 367; 369]. У проблематиці демографічних досліджень регіонів РФ, до яких здійснювалися виселення, питання, пов'язані зі впливом депортаційної політики є ще одним характерним аспектом російської історіографії, особливо її регіонального виміру [259; 301; 311; 357]. Достовірність радянських офіційних статистичних даних, зокрема методологія встановлення кількості примусово виселених, є ще однією важливою дослідницькою проблемою, яка продовжує залишатися актуальною та дискусійною. Серед праць зі зазначеної тематики варто виокремити праці В. Земскова, А. Теплякова, П. Поляна [236; 252; 311; 313; 350; 351; 368].

Водночас є й дослідження, які порушують чимало питань, що мають або дискусійний, або квазівиправдовувальний характер щодо сталінської політики примусових міграцій. «Раціональність» застосування масових примусових виселень як одного із ефективних інструментів політики радянської та протиповстанської боротьби, необхідність застосування репресій через примусові виселення як «відповіді» на здійснені повстанські збройні акції, відповідальність Росії за проведені депортації окремих етносів та наголос на неактуальності визначення відповідального(их) за проведені репресії є прикладами щодо своєрідних «ревізіоністських» тенденцій, присутніх у сучасній російській історіографії [295; 304; 332; 375]. Подекуди така інтерпретація масових депортацій характерна також і для російських істориків, які здобули освіту та працюють у західних академічних установах [411; 412].

Окремим напрямом досліджень можна виокремити проблематику пов'язану з питаннями комеморалізації та політики пам'яті щодо жертв та наслідків примусових виселень [275; 277; 352].

Дослідницькі питання, пов'язані з масовими примусовими виселеннями в СРСР, залишаються в центрі уваги як іноземних, так і українських дослідників [238; 307; 339; 363; 376; 384; 404]. В англомовній історіографії можна виокремити два ключові підходи щодо дослідження радянських масових депортацій – як (1) елемент репресивної політики та / або як (2) елемент протиповстанської боротьби. У розрізі другого підходу видано суттєво меншу кількість праць, аніж першого. Примусові виселення періоду після завершення ДСВ як елемент протиповстанської боротьби найпоширеніше представлено в дослідженнях А. Статієва (російського дослідника, який здобув фах історика та захистив дисертацію вже у зрілому віці в канадських університетах) [271; 411; 412]. Серед інших досліджень важливо зазначити й праці А. Вайнера та Ю. Жукова [408; 417; 416; 422].

Переважає більшість наукових праць англомовної історіографії розглядає проблематику примусових міграцій у рамках виокремленого вище першого підходу. Однією з базових наукових праць, яка до певної міри стала

змістотворчою для подальшої академічної дискусії, можна визначити працю Т. Мартіна «The Origins of Soviet Ethnic Cleansing» [399]. Опісля тематика етнічних депортацій є постійно дискутованою у академічній літературі. Наступною особливістю першого підходу до дослідження сталінських депортацій можна також визначити низку дослідників та праць, зосереджених навколо феномену ГУЛАГу (Головне управління виправничо-трудова таботів і трудових поселень). Поряд з дослідженнями питань, пов'язаних з особливостями проведення окремих депортацій, їхніх причин і передумов, соціальної адаптації репресованих у місцях виселень, повернення їх до місць попереднього проживання, визначальною особливістю англійської історіографії є постійний процес концептуалізації отриманих результатів досліджень та, відповідно, конструювання нових, чи заперечення раніше висунутих гіпотез [380; 381; 385; 389; 402; 408; 410; 417; 418; 419]. У нечисленних англійських узагальнюючих працях про історію України ХХ-го ст. згадано в загальних рисах і про депортації, їхні цілі та результати (Ю. Лібер [265], С. Плохій [269, с. 286–287]). Водночас, порівнюючи репрезентацію окремих депортаційних кампаній чи операцій, здійснених на території країн Балтії та України, на жаль, можна констатувати суттєво меншу обізнаність і представленість результатів напрацювань української історіографії у західному світі.

Дослідження операції «Запад» є яскравим прикладом загального стану депортаційних студій як в Україні, так і за кордоном. З кінця 1980-х до другої половини 2000-х рр. загальною тенденцією для досліджень цього масового примусового виселення жовтня 1947 р. зі Західної України було накопичення знань. Водночас у зв'язку зі спорадичністю доступу до архівів радянських спецслужб провести комплексне дослідження цієї депортації не вдалося. Операція «Запад» була маловідомою та практично не потрапила в першу хвилю досліджень, а знання про неї були обмеженими, неповними та уривчастими. Це попри те, що вона стала практично першою повоєнною операцією і, як припускається, слугувала прототипом для таких більш відомих депортацій, як «Весна» (22–23 травня 1948 р. – Литва), «Прибой» (25–28 березня 1949 р. – країни Балтії) чи «Юг» (6–7 липня 1949 р. – Молдова).

Перша узагальнююча праця про депортації з України у 1920–1980-х роках, написана І. Винниченком, коротко в загальних рисах (у двох абзацах) інформує про операцію примусового виселення «родин та прихильників ОУН» (Організація українських націоналістів) [229]. Невідомими для автора були більшість обставин проведення операції: її кодове ім'я, час початку тощо.

Практично у всіх виданнях архівних джерел свідчення про операцію подано фрагментарно. У вже згадуваному вище тритомнику документів «Депортації. Західні землі України кінця 1930-х–початку 50-х рр.» було опубліковано документи, відомі станом на 1998 р. На їхній основі можна встановити тип депортаційного заходу та загальний порядок депортованих. Водночас інформація про особливості масового виселення як і про криптонім операції залишалася невідомою [183; 184; 185].

Збірник документів «Сталинские депортации. 1928–1953» [212], який фактично є підсумковим для пострадянського простору виданням відомих на середину 2000-х рр. архівних свідчень, також містить часткову та неповну інформацію про примусове виселення жовтня 1947 р. Безпосередньо операції «Запад» стосувалися два документи, опубліковані у збірнику – постанова Ради Міністрів УРСР (Українська радянська соціалістична республіка) і ЦК КП(б)У (Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України) від 15 жовтня 1947 р. про порядок використання землі та майна виселених, а також інформація про кількість депортованих у жовтні 1947 р. «сімей оунівського підпілля», подана в узагальнюючій довідці МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. Обидва документи були передруковані з книги І. Біласа. Більше того, укладачі книги не тільки не мали інформації про назву операції, а й подали складові підготовчого етапу депортації як дві різні депортаційні операції [212].

У вищезгадуваній монографії П. Поляна «Не по своей воле» [252] (перекладеній також англійською [270]) 1947 рік взагалі випущений. Відразу за розділом «Компенсационные принудительные миграции в 1941–1946 гг.» починається розділ «Этнические и иные депортации после окончания Второй мировой войны в 1949–1953 гг.». На початку розділу про примусові виселення

1949–1953 рр. автор зазначає, що хоча активізація репресивної політики, зокрема депортаційної, і припадає на 1947 р. зі суттєвим посиленням у наступному, 1948 р., але поворотним стає 1949 р., саме як рік відновлення одномоментних масових операцій. Можна припустити, що наявність у автора інформації про операцію «Запад» суттєво вплинула б на проведену П. Поляном концептуалізацію та змістила б нижню хронологічну межу зазначеного етапу на два роки раніше. Таким чином хронологічного розриву у запропонованій дослідником схемі могло б не бути.

Польські дослідники С. Цесельский, Г. Грицюк та А. Сребраковський розглядали депортацію жовтня 1947 р. у шостому розділі «Депортації українців», який попри назву стосувався лише депортацій із теренів Західної України. Історики починають розділ з аналізу протоколу наради начальників УМДБ (Управління Міністерства державної безпеки) та обкомів КП(б)У західних областей України за участі Л. Кагановича та М. Хрущова 23 квітня 1947 р. Саме тоді вперше було зафіксовано пропозицію провести одномоментну масову депортацію. Дослідникам були невідомі нормативно-розпорядчі акти МДБ СРСР по «Справі “Запад”», отже вони не мали даних про кодову назву операції, а ключовим виконавцем примусового виселення помилково вважали органи МВС. Водночас історики звернули увагу на аспекти, пов’язані з використанням майна депортованих, та намагання радянської влади вирішити питання із залученням додаткових трудових ресурсів на Кузбас.

У монографії Й. Надольського про депортаційну політику сталінського режиму в західних областях України операції «Запад» присвячується вже цілий розділ. Однак досліднику також було невідоме кодове ім’я операції і в книзі вона названа «жовтневою депортаційною операцією» [243]. Фактично в цьому 17-ти сторінковому розділі узагальнювалася вся відома на той час інформація – загальну кількість депортованих, наявні відомості про завдання, планування, перебіг, результати та наслідки операції.

Історіографія повоєнних депортацій зі Західної України, базуючись на архівах компартії, передусім розглядала примусові виселення як інструмент

пришвидшення колективізації, а вже потім як інструмент протиповстанської боротьби. Так, попри те, що дослідження А. Статієва присвячене та розглядає повоєнні депортації зі західної частини СРСР крізь призму протиповстанської боротьби, дослідник згадує операцію «Запад» у розрізі заходів, спрямованих на проведення колективізації та хибно вважає, що більшість депортованих становили куркулі [271, р. 177–178]. Фактично його монографія є поодиноким англomовним дослідженням, в якому згадується про операцію «Запад». Проте інформація про депортацію жовтня 1947 р. подана фрагментарно та не завжди вірно (наприклад, час проведення подано по-різному) [271, р. 174, 176–178].

Детальніше аналізує примусові виселення Т. Вронська. У монографії «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)» [231] дослідниця аналізує репресивну політику радянської влади. Чимала частина книги присвячена примусовим виселенням та є практично першим аналітичним дослідженням, де розглянуто тему депортацій. Дослідниця досить докладно аналізує проведення депортації «Запад» за доступними на той час архівними джерелами. Назва операції, наказ про її проведення та низка документів залишалися для дослідниці невідомими. Попри те, що Т. Вронська працювала з фондами ГДА СБУ, основною джерельною базою інформації про депортацію слугували фонди ГДА МВС.

Після нової хвилі розсекречення та відкриття архівів радянських спецслужб в Україні у 2008–2010 рр., а також після повного відкриття цих фондів у 2015 р. почали з'являтися нові дослідження. Безпосередньо про операцію вийшло декілька наукових статей. В одній із перших О. Бажаном було презентовано дванадцять архівних документів, сім з яких були з ГДА СБУ, а решта – з ГДА МВС [286]. У наступних статтях О. Бажан зробив короткий загальний огляд операції «Запад» (дослідник вживає українізований криптонім) [288; 289; 290; 291]. Ключовим джерелом для дослідника став фонд 2 «Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС–КДБ УРСР, м. Київ» Архіву СБУ. На сьогодні О. Бажан є одним із дослідників, який продовжує публікувати матеріали про депортаційну операцію як у контексті

сталінської репресивної політики загалом, так і в розрізі регіональних та краєзнавчих досліджень зокрема. Серед нечисленних статей про операцію «Запад» варто відзначити також онлайн публікацію О. Пагірі, яка ґрунтувалася на фондах ГДА СБУ та вводила в науковий обіг раніше невідомі дані [342].

Регіональні аспекти депортації «Запад» було розглянуто так чи інакше для трьох областей. Інформацію про дві з них подано у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» [202; 203]. Оприлюднена у сьомій книзі серії стаття І. Марчука безпосередньо присвячена перебігу операції у Рівненській області [334]. Вона також є передмовою до 19 архівних документів про це примусове виселення (мікрофільмовані копії з архіву Внутрішніх військ МДБ, що зберігаються зараз в Архіві Центру досліджень визвольного руху та документи з фондів Державного архіву Рівненської області). У другій книзі, присвяченій Львівській області, опубліковано статтю О. Бажана [290]. Про проведення операції в Чернівецькій області згадано також в оглядовій статті І. Мусієнко про депортації з території Північної Буковини та Хотинщини у 1941–1951 рр. [340]. Окрім цих досліджень було також опубліковано ще декілька статей, які базувалися на раніше оприлюдненій інформації [300; 353].

Підсумовуючи стан наукового дослідження тематики, варто зазначити про значний обсяг опублікованих наукових праць, присвячених проблематиці депортаційної політики СРСР. Однак безпосередньо операція «Запад» є недостатньо репрезентованою в академічній літературі. Депортація жовтня 1947 р., попри наявність базових розвідок, які дають можливість ознайомитися з ключовими моментами та орієнтовними кількісними результатами, як, наприклад, статті О. Бажана, залишається серед малодосліджених заходів сталінських депортацій. Водночас аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України засвідчує про його потужний потенціал для подальших досліджень цієї масової депортації.

1.2. Джерельна база дисертаційного дослідження

Аналізуючи фонди ГДА СБУ, з впевненістю можна зауважити, що інформаційний потенціал архіву при дослідженні операції «Запад» є значним і це дає змогу продовжити вивчення як цієї депортації, так і політики застосування примусових міграцій сталінським режимом*.

Хронологічно архівні документи комуністичних репресивних органів у ГДА СБУ охоплюють період від 1918 р. до останніх днів існування Радянського Союзу у 1991 р. Це понад 224 тисячі одиниць зберігання в Києві та понад 735 тисяч – у регіонах. У ГДА СБУ ці документи згруповані у 48 фондів радянського періоду, об'єднаних за тематично-хронологічним принципом та фондоутворювачем.

Загалом за особливостями документів та справ, що становлять так званий «архів КГБ», всі фонди умовно можна розподілити на чотири блоки:

1. персоніфіковані фонди;
2. колекція друкованих видань;
3. нормативно-розпорядчі документи;
4. документи підрозділів НКВС–КДБ.

У кожному з цих тематичних блоків представлені фонди, що містять джерела до дослідження історії операції «Запад». Інформаційна вагомість, насиченість, репрезентативність та кількість справ і документів для кожного із них є різною. Найінформативнішими для дослідження операції «Запад» є фонди четвертого блоку:

- Фонд 2. «Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС – КДБ УРСР, м. Київ»;
- Фонд 10. «Відділ «А» НКВС – 10-й відділ КДБ УРСР, м. Київ»;
- Фонд 16. «Секретаріат ДПУ УСРР – КДБ УРСР, мм. Харків, Київ»;
- Фонд 42. «Оперативно-статистична звітність ДПУ УСРР – КДБ УРСР»;
- Фонд 71. «УМДБ–УКДБ по Львівській та Дрогобицькій областях»;
- Фонд 72. «УНКВС–УКДБ по Волинській області»;
- Фонд 73. «УНКДБ–УКДБ в Тернопільській області».

* Матеріали зазначеного підрозділу були опубліковані в авторській статті [325].

Чотири фонди презентують інформацію центрального рівня (ф. 2, ф. 10, ф. 16 та ф. 42) та три фонди – регіонального (ф. 71, ф. 72 та ф. 73). За інформаційною вагомістю фондів, які містять безпосередні дані про планування, підготовку, перебіг, результати та наслідки депортаційної операції, є фонд 2 та фонд 73.

У фонді 2 зберігаються документи трьох управлінь, до завдань яких належала боротьба з українським антикомуністичним Рухом Опору (перш за все з ОУН та УПА), розшуком державних злочинців та закордонними українськими організаціями: Управління боротьби з бандитизмом НКВС, Управління 2-Н МДБ та 4-го Управління НКВС–КДБ УРСР. Окрім того, у фонді зберігаються тематичні документи, пов'язані із зазначеним завданням інших підрозділів радянських спецслужб: 2 Управління НКВС–НКДБ, ГУКР «СМЕРШ» та Управління ББ МВС (ББ – «Боротьби з бандитизмом»). Загалом крайні дати охоплюють період з 1935 р. по 1960-ті рр. [426, с. 79–82]. Ключовими для дослідження примусових депортацій та операції «Запад» є документи Управління 2-Н МДБ, яке з 1947 р. було відповідальним за проведення депортаційних заходів.

Саме у фонді 2 зберігаються справи, які дають можливість вивчити наказову та розпорядчу базу операції «Запад», протоколи нарад керівного складу репресивних органів, інструкції, розрахунки щодо необхідних ресурсів та забезпечення особовим складом (зокрема з партійних та інших органів СРСР), керівний склад операцій та опрацювати діловодчу складову операції:

- № 673 «Справа доповідних записок, оперативних планів із виселення сімей оунівців із території Рівненської області» [14];
- № 674 «Справа вказівок МДБ СРСР і МДБ УРСР із виселення сімей оунівців» [15];
- № 675 «Справа доповідних записок, оперативних планів із виселення сімей оунівців із території Рівненської області» [16];
- № 676 «Справа доповідних записок і звітів про кількість виселених сімей оунівців із території Чернівецької, Тернопільської і Львівської областей» [17];
- № 677 «Справа доповідних записок і звітів про кількість виселених сімей оунівців із території Чернівецької, Тернопільської і Львівської областей» [18];

- № 727 «Справа з документами по операції “Запад”» [25].

У зазначених справах містяться звітні документи, які засвідчують перебіг операції «Запад» у хронологічній перспективі. Важливою складовою цих документів є також повідомлення про реагування місцевого населення на підготовку та проведення примусового виселення як за агентурними донесеннями, так і за матеріалами перлюстрації кореспонденції (заходи «ПК»). Зазначені справи фонду 2 стали ключовим підґрунтям для статей О. Бажана про операцію «Запад». Водночас цей інформаційний потенціал не може вважатися остаточно вичерпним.

Окрім власне архівних документів у фонді зберігаються карти з планування операції «Запад» (спр. №№ 678 та 893) [19; 28], на яких детально зазначено межі оперативних секторів, місця завантаження, необхідну кількість автотранспорту та вагонів, а також маршрути слідування. Щодо залізничних та автомобільних шляхів вказано найуразливіші з боку українського підпілля місця.

Окрім справ, які безпосередньо стосуються операції «Запад», архівна інформація про депортації сімей учасників українського визвольного руху загалом, а також депортації жовтня 1947 р. зокрема, наявна ще у щонайменше дванадцяти справах. У чотирьох справах зберігаються директиви, вказівки та розпорядження різного рівня, які або безпосередньо стосувалися проведення депортаційної роботи напередодні та після операції «Запад» (період з 1944 р. і до 1948 р.), або передбачали застосування примусових виселень як елементів ширшого комплексу протиповстанських заходів [2; 4; 9; 27]. Одна зі справ (спр. № 533) безпосередньо відображає перебіг депортаційної кампанії сімей учасників українського визвольного руху впродовж 1944–1947 рр. [7], а у ще одній зі справ фонду 2 (спр. № 198) містяться публічні звернення до учасників антикомуністичного руху з ультимативними вимогами явитися з повинною. Однією із санкцій до повстанців за невиконання передбачалась депортація їхніх сімей до Сибіру [1].

Важливе значення для аналізу передумов проведення депортаційної операції мають справи (№№ 520 та 521), які відображають динаміку партизанської війни у

Західній Україні, оцінку співробітниками радянських спецслужб та внутрішніх справ ситуації з поборенням українського визвольного руху, а також практику та ефективність застосування тих чи інших методів протиповстанської боротьби [5; 6]. Справа № 520 важлива також і в тому аспекті, що поміж іншого, у ній зберігаються документи Управління ББ МВС УРСР: доповідні по лінії внутрішніх справ на ім'я Т. Строкача про перебіг операції «Запад» від 21 та 22 жовтня, а також про створення 21 жовтня колгоспу, відразу ж після проведення виселення. Ще одна справа фонду 2 з документами Управління ББ МВС УРСР – № 750 містить спецповідомлення з копіями повстанських листівок та різних інформаційних матеріалів за 1948 р. Їхній аналіз дає можливість оцінити контекст використання факту депортацій в інформаційно-пропагандистській діяльності українського визвольного руху, а також спроб залучити виселених до продовження підпільної діяльності на спецпоселеннях [26].

Важливе місце для дослідження особистих стратегій та тактичних підходів керівництва місцевих управлінь та відділень МДБ у боротьбі «органів» з «українськими націоналістами» має справа з протоколами оперативних нарад із вивчення наказу МДБ СРСР № 00207 «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» від 22 квітня 1947 р. Аналіз виступів та реплік, зафіксований у цих протоколах, дає можливість встановити: яке місце займав метод примусових виселень у щоденній чекістській протиповстанській роботі [8].

Початком 1947 р. датовано також двадцять чотири пообласних справи, в яких зберігаються акти приймання–передавання відділів ББ УМВС та міськрайвідділів ББ МВС кожної із областей у відповідні структури УМДБ [20; 21; 22; 23; 24]. Для аналізу оцінки стану справ із депортаційною роботою на низовому рівні радянських спецслужб було обрано справу № 680 про передачу відділів ББ у Волинській області з крайніми датами лютий–березень 1947 р. На відміну від решти західноукраїнських областей у цій області в 1946 р. не було виселено жодної сім'ї учасників чи прихильників українського визвольного руху. Справу було обрано для аналізу з таких причин. Збережені акти і описи приймання-

передавання відділу ББ УМВС в УМДБ Львівської області не тільки не містять жодних згадок про кількість та стан оформлення облікових справ на виселення, але й загалом є малоінформативним (у справі № 691 всього 49 аркушів проти 534 аркушів у справі Волинської області) [22]. Важко визначити, чи відсутність згадок пов'язана з браком депортаційної роботи, чи, ймовірно, з підходами до ведення діловодства співробітниками місцевих органів МВС та МДБ. Водночас такий аналіз міг би надати важливі дані для дослідження підґрунтя поширення ідеї проведення одномоментної масової операції, оскільки перша документально зафіксована пропозиція про її проведення належить саме начальнику УМДБ Львівської області (детальніше див. Підрозділ 2.2).

Аналогічно справа по Рівненській області, яка за кількістю депортованих займала у 1946 р. середнє значення (див. Діаграму В.3), загалом є малоінформативною (65 аркушів) та містить лише дві згадки про передачу 1009 облікових справ та додатково 316 облікових справ безпосередньо на виселення сімей [23, арк. 3]. Окрім того в останній справі зафіксовано важливий факт про непередання станом на 10 червня 1947 р. до УМДБ від УМВС картотеки на «підобліковий елемент» [23, арк. 62]. Адже саме на основі подібної інформації могли бути швидко сформовані переліки сімей, планованих до виселення. Справа з актами приймання-передавання по Дрогобицькій області, з якої в 1946 р. було депортовано найбільшу кількість сімей, також не містить жодних згадок про перебіг роботи з оформлення облікових справ [21]. Таким чином справа по Волинській області не тільки є важливою з точки зору особливостей проведення депортаційної кампанії у 1946 р., але й містить інформацію, яка уможлиблює проведення дослідницького аналізу з метою оцінки стану справ депортаційної роботи органів на районному та обласному рівні.

У «Справі із матеріалами УМВС західних областей УРСР про диверсійно-терористичну діяльність підпілля ОУН, спротив колективізації та депортаціям» № 669 містяться спецповідомлення з матеріалами перлюстрації кореспонденції осіб, рідних яких було примусово виселено, а також листування в якому безпосередньо йшла мова про плановану депортаційну операцію [12]. Зазначена

справа важлива також і тим, що саме в ній зберігається доповідна записка «Про підсумки операції з виселення сімей активних бандитів і націоналістів із західних областей Української РСР», подана заступником міністра державної безпеки СРСР С. Огольцовим та міністром державної безпеки УРСР С. Савченком на ім'я М. Хрущова 25 жовтня 1947 р. [12, арк. 342–355]. Варто зазначити, що подібний документ загально-звітного характеру про результати проведення депортації «Запад» відсутній у тематичних справах того ж фонду (справи №№ 673–677 та № 727). Іншим унікальним свідченням є спецповідомлення про мінування залізничної колії та підрив товарного потягу № 913 українськими підпільниками як вияв помсти за проведене примусове виселення [12, арк. 375–380].

Інформація про особливості депортаційної кампанії «сімей ОУНівців» 1948–1952 рр. зберігаються також і в справі № 1905 [32]. У ній містяться узагальнені дані про кількість оформлених справ на сім'ї учасників українського визвольного руху та їхніх прихильників, а також кількість виселених відповідно до наказу МДБ СРСР № 00386 «Про виселення з території західних областей Української ССР сімей бандитів, націоналістів та бандпоплічників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти» (наведений наказ є фактично наступником розпорядчого акту, відповідно до якого було проведено операцію «Запад». Детальніше див. Підрозділ 3.2). Також у справі зберігається листування між різними підрозділами та керівництвом МДБ як республіканського, так і союзного рівнів щодо різних організаційно-логістичних моментів реалізації примусових виселень, довідками на депортовані сім'ї, діловодчими записками тощо. Важливими є завершальні документи даної справи, у яких наведено статистичні дані про кількість депортованих сімей (та осіб) учасників та прихильників українського визвольного руху впродовж 1944–1952 рр. [32, арк. 387, 390].

У фонді 10 зберігаються архівні матеріали колишнього 10-го відділу КДБ та його попередників, зокрема – відділу «А» НКВС–МДБ (1943–1953 рр.). Саме цей відділ з жовтня 1939 р. займався обліком слідчих справ та арештованих центральним апаратом і обласними управліннями МДБ УРСР; оперативним

обліком антирадянських елементів і «агентурно-інформаційної мережі». До його складу входив агентурно-слідчий архів, оперативно-довідкове та статистичне відділення. Відділ «А» був підрозділом, який здійснював не тільки накопичення статистичних відомостей про стан справ з обліковими справами на виселених, але й контролював правильність та повноту зібраних співробітниками радянських спецслужб даних, необхідних для прийняття рішення про депортацію тих чи інших осіб. Для дослідження операції «Запад» важливе значення має справа з даними на виселені «сім'ї ОУН» [48]. Саме у ній відображено статистичні результати з підготовки облікових справ на виселених та динаміку цієї роботи з червня 1947 р. і до кінця грудня 1948 р.

Наступним фондом, важливим для дослідження реалізації депортаційної політики радянськими спецслужбами, є фонд 16 «Секретаріат ДПУ УСРР – КДБ УРСР, мм. Харків, Київ. (1930–1991)». Загалом документи цього фонду за часом створення належать до чотирьох періодів: 1930–1941 рр.; 1941–1945 рр.; 1945–1954 рр.; 1964–1991 рр. [426, с. 38].

Фонд 16 формувався з матеріалів діловодства Секретаріату ДПУ УСРР – КДБ УРСР: копій та оригіналів доповідних записок, спеціальних та інформаційних повідомлень, надісланих до центральних органів влади та управління Радянської України, починаючи з 1930-х рр. та до грудня 1991 р. Також у фонді зберігається велика кількість документів периферійних управлінь радянських спецслужб.

Справи фонду 16 є тим комплексом джерел, який дає можливість, перш за все, відтворити загальноісторичне тло подій з точки зору радянських спецслужб – їхньої оцінки поточної ситуації, повідомлень про ключові загрозливі явища та важливі події. Показово, що найбільшу за обсягом групу документів періоду 1945–1954 рр. становлять матеріали про боротьбу органів НКДБ–МДБ–МВС УРСР з українським визвольним рухом – підпіллям ОУН та підрозділами УПА.

Важливим джерелом для дослідження суспільних настроїв та інформаційного резонансу тих чи інших подій є матеріали про «реагування населення», що готувалися на доповідь керівництву спецслужб, партії та уряду на основі агентурних повідомлень, або ж за результатами цензурування поштової

кореспонденції (заходи «ПК»). Підготовка та результати операції «Запад» були ґрунтовно відображені в документах цього типу (детальніше див. Додатки Д. та Е.).

Окрім того, вивчення документів фонду 16 дають можливість робити порівняльний аналіз особливостей реалізації депортаційної політики радянськими спецслужбами на території Західної України впродовж 1939–1941 рр. та 1944–1952 рр. Доповідні про необхідність проведення депортацій, плани, звіти про підготовчі етапи різних операцій примусового виселення, а також інформування про перебіг та наслідки проведеної діяльності представлені у діловодчих справах Секретаріату радянських спецслужб. Зокрема зазначені свідчення представлені і щодо операції «Запад» [67, арк. 247–249].

В іншому фонді з четвертого блоку – № 42 зберігаються дані про статистичні результати діяльності радянських спецслужб, підготовані відповідно до різних форм звітності, як того вимагало керівництво в Москві. Справи фонду охоплюють 1927–1991 рр. та є доволі строкатими (особливо довоєнних років) за формою представлених даних. Для аналізу потреби в проведенні масової депортації жовтня 1947 р. важливими є відомості, збережені у справі з даними про кількість арештованих, засуджених, вбитих та висланих учасників антирадянського руху опору. Статистичні дані, наведені чекістами у справі № 157, дають можливість оцінити результати різного виду репресій від 1944 до 1953 рр. [95].

Повне дослідження операції «Запад» неможливе без вивчення локального виміру депортації. Документи низових структур радянських спецслужб дають можливість отримати відповіді на низку питань. Перш за все, документи фондів обласних УМДБ дозволяють встановити механізми безпосередньої реалізації депортаційної політики та здійснити порівняльний аналіз виконання планів радянських союзних чи республіканських центрів щодо локальних чекістських практик.

Унікальним за інформаційною вагомістю та насиченістю є фонд 73 «УНКДБ–УКДБ в Тернопільській області». Порівняно з іншими фондами, що репрезентують обласний вимір діяльності радянських спецслужб, комплекс архівних документів з Тернопільщини є найповніше збереженим. Поряд із

документами різних відділів обласного УМДБ (наприклад, відділу боротьби з бандитизмом чи відділу 2-Н) тут також представлені справи районних відділів обласного УМДБ [114; 115; 116; 119].

Сорок три справи фонду 73 безпосередньо стосуються проведення операції «Запад». Тридцять дев'ять справ – це районні плани з проведення депортації, виконані за єдиним шаблонним зразком. У кожній справі подано план заходів, список оперативних співробітників, перелік сімей, що підлягають виселенню, та довідка про результати операції. Ще у чотирьох справах «підшито» шістнадцять справ діловодства періоду проведення примусового виселення (назви цих справ подано в дужках):

- справи №№ 520–558 – плани спецзаходів із реалізації наказу МДБ СРСР № 00430 по кожному з районів Тернопільської області [120–158];
- № 559 «Справа з документами по заходу “Запад”. Виселення 1947 р.» (справа № 004. Оперативні плани і розрахункові дані; справа № 001. Керівні вказівки; справа № 002. Донесення з районів; справа № 005. Листування з МДБ УРСР по директиві № 50 і наказу МДБ СРСР № 00430) [159];
- № 560 «Справа з документами по заходу “Запад”. Виселення 1947 р.» (Справа № 006. Різноманітне листування; справа № 007. З організації зв'язку на період проведення операції «Запад»; справа № 8. План оперативних заходів з організації та проведення операції по справі «Запад» по Тернопільській області; справа № 8. Довідки-характеристики обліку виконання плану завантаження на залізничних станціях сімей, що виселяються; справа № 10. Додаткові документи, що надходять із МВ/РВ МДБ до планів по операції «Запад»; справа № 11 із даними з МВ/РВ МДБ Т/о про дислокацію гарнізонів; справа № 3. Карта Тернопільської області, оперативно-звітна карта заходів плану «Запад») [160];
- № 561 «Справа з документами по заходу “Запад”. Виселення 1947 р.» (Справа з рапортами комендантів завантажувальних пунктів залізничних станцій області; справа з розподілом гарнізонів по селах і оперскладу; справа № 12 про кількісний склад 65 СД і розподілом по районах області

та інші дані про виселення; справа з вказівками про створення оперативно-чекістських груп і призначенням уповноважених в РВ МДБ для виконання директиви МДБ УРСР № 50) [161];

- № 562 «Справа з документами по заходу “Запад”. Виселення 1947 р.» (Справа з різноманітним листуванням щодо оформлення облікових справ на сім’ї, що виселяються за операцією «Запад») [162].

Остання справа важлива тим, що дає можливість дослідити процес визначення та відбору сімей, які мали бути відправлені на примусове виселення. Поряд з листуванням у справі також подано фотокартки вбитих повстанців, рапорти та повідомлення радянських спецслужб про бойові сутички, довідки та протоколи допитів [162].

Інші два обласні фонди (ф. 71 та ф. 72) містять спорадичну інформацію про операцію «Запад» у Волинській, Дрогобицькій та Львівській областях. Окрім справи 201 «Матеріали з підготовки і проведення операції з виселення сімей активних націоналістів і бандитів із західних областей України» з фонду 71, як правило, це різноманітні згадки про депортацію в доповідних записках, рапортах та довідках. Важливе значення мають доповідні зі звітами про результати проведення операції, а також реагування населення на примусове виселення [96, арк. 105–112; 98, арк. 98–99; 99, арк. 105–111]. Інформативними є повідомлення з матеріалами перлюстрації кореспонденції, оскільки вони дають можливість порівняти відомості низового рівня з тими, що були подані на доповідь республіканському та союзному керівництву. Водночас інформаційний потенціал цих фондів носить радше допоміжний характер та дає можливість встановити наскільки типовою була локальна депортаційна діяльність, встановлена за даними Тернопільського фонду.

Планування, підготовка та проведення операції «Запад» відбувалося не лише відповідно до вже згаданого наказу № 00430. Аналіз архівних справ засвідчує, що не менш важливу роль відігравали й інші нормативно-розпорядчі акти. Одним із надзвичайно часто згадуваних актів є директива МДБ УРСР № 50 від 14 травня 1947 р. [322, s. 180–182]. На відміну від наказу МДБ СРСР № 00430, інших

інструкцій та вказівок, які зберігаються у справах фонду 2, директива зберігається у фонді 9 «Нормативно-правові та розпорядчі документи ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР та СБ України» [41, арк. 28–42].

Фонд 9 формувався з матеріалів колегій, наказів, директив, циркулярів, вказівок та розпоряджень, виданих республіканськими органами державної безпеки на підставі рішень урядів СРСР та УРСР, наказів і розпорядчих документів ВНК–ОДПУ–НКВС–МДБ СРСР. Крайні дати справ фонду охоплюють 1921–1991 рр. Водночас нормативно-розпорядчі акти 1922–1933 рр. практично відсутні. Період 1939–1952 рр. репрезентований досить повноцінно, що уможливило застосування історико-правового аналізу як одного з методів проведення даного дисертаційного дослідження.

Інформаційний потенціал фонду 9, який власне і становить третій тематичний блок ГДА СБУ, дозволяє не тільки виявити нормативні акти, які мають безпосередній стосунок до проведення операції «Запад», але й здійснити аналіз регламентування депортаційної активності в ширшій хронологічній перспективі від 1944 до 1952 рр. В описі 2, який містить нормативні документи радянських спецслужб, видані на республіканському рівні, виявлено понад сорок справ, що мають прямий або опосередкований стосунок до реалізації сталінської депортаційної політики.

Окремою групою джерел є справи другого тематичного блоку. Колекція друкованих видань КДБ УРСР була створена у 1959 р. та продовжувала комплектуватися включно до 1991 р. Сьогодні у фонді № 13 поряд із виданнями про історію радянських спецслужб зберігаються рукописи та спогади колишніх співробітників радянських спецслужб, тексти лекцій та довідкова література, відомчі переклади іноземних видань та книги, видані організаціями української діаспори (добуті за кордоном у рамках роботи КДБ). Також у фонді зберігаються документи різних підрозділів Центрального апарату КДБ УРСР, терміни зберігання яких закінчилися, але які за змістом мають історичну та наукову цінність [426, с. 105].

У фонді 13 «Друковані видання ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР» зберігаються не лише підручники, книги та журнали радянських спецслужб. До

історії депортацій безпосередній стосунок мають дві групи джерел. Перша – це трофейні документи українського антирадянського руху опору: вказівки, інформаційні листи, листівки, повідомлення, звіти, друковані видання та інші документи. Цей комплекс джерел зібрано чекістами у трьох багатотомних, 240 томів, справах – №№ 376 (86 томів), 372 (103 томи) та 398 (51 том). Зазначена інформація дає можливість вивчити, що знало українське підпілля про планування депортації, яким чином реагувало на її проведення та наслідки [53–59].

Друга група джерел – це архівні справи внутрішніх військ МДБ, які брали активну участь у проведенні депортаційної операції. У декількох томах кожної із двох справ (№№ 440 та 441) зберігаються звіти та оперативні зведення про результати діяльності підрозділів внутрішніх військ, дислокованих на території Західної України. Інформаційний потенціал цих справ також має допоміжний характер [60].

Інформація щодо історії операції «Запад» наявна також і у трьох фондах першого тематичного блоку: фонд «Кримінальні справи на nereабілітованих осіб», фонд «Кримінальні справи на реабілітованих осіб» та фонд «Особові справи колишніх співробітників ВУНК–КДБ УРСР». Ці фонди зберігаються як в ГДА СБУ, так і в архівних підрозділах обласних управлінь СБУ. Інформація, наявна у фонді особових справ, є достатньо фрагментарною.

Архівно-кримінальні справи (АКС) містять інформацію про дві групи осіб. Перша – це репресовані особи впродовж 1944–1947 рр. до початку операції «Запад». Примусове виселення родичів та близьких цих осіб і стало одним із завдань депортації. Виявлення та опрацювання зазначених справ виходило за межі даного дослідження. Чималий обсяг архівних справ цього типу потребує розробки спеціальної методології, ймовірно із залученням квантатативних методів. Водночас окремі справи можуть мати важливе значення для ілюстрування конкретних кейсів (випадків) депортаційних заходів та поштової цензури [170].

Друга група осіб – це ті, хто були репресовані під час операції, або мали бути репресовані внаслідок неї. Аналіз інформації цієї групи джерел також виходив за

межі даного дисертаційного дослідження. Попри те, що виявлення та опрацювання архівно-кримінальних справ на осіб, репресованих безпосередньо під час операції «Запад» є доволі копіткою справою (з огляду на зберігання таких справ у архівах різних областей), проведений вибірковий аналіз засвідчив існування тісного персонального взаємозв'язку депортацій «сімей ОУНівців» травня 1941 р. та жовтня 1947 р. Показовими є дві архівно-кримінальні справи з Архівного підрозділу Управління СБУ в Тернопільській області. Одна з них на Володимира Созанського, батько якого був депортований у 1941 р., а сім'я – у жовтні 1947 р. Під час проведення операції «Запад», 22 жовтня 1947 р., В. Созанський прийшов з повинною, марно сподіваючись цим врятувати від виселення свою сім'ю [169, арк. 16, 19]. Попри те, що його не заарештували у жовтні 1947 р., В. Созанський був арештований та засуджений 11 вересня 1948 р. до 25 років позбавлення волі [169, арк. 125]. Інша справа на Василя Томіна, дружина з дитиною якого були депортовані в 1941 р., а мати – під час операції «Запад» [168, арк. 11, 88]. Сам В. Томін був арештований у криївці, розміщеній у домі своєї матері Теклі Томіної напередодні депортації 20 жовтня 1947 р., та засуджений на 25 років позбавлення волі [168, арк. 65]. Отже, аналіз архівно-кримінальних справ дозволить продовжити вивчення передумов, причин та особливостей контингенту операції «Запад» у ширшому контексті дослідження радянської депортаційної політики на території Західної України.

Аналіз особових справ співробітників радянських спецслужб, передусім керівників обласних управлінь та безпосередньо відповідальних за виконання тих чи інших депортаційних завдань, дає можливість дослідити роль та значення участі в депортаційних заходах на подальшу чекістську кар'єру. Для вибіркового дослідження інформаційного потенціалу обиралися справи начальника Управління МДБ Дрогобицької області (області з найбільшою кількістю депортованих у 1946 р., див. Діаграму В.3) полковника Володимира Майструка та начальника 2-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР підполковника Арона Кагановича. Останній з 1 червня 1947 р. був призначений відповідальним за здійснення загального керівництва спеціальною групою, яка мала розглядати облікові справи на сім'ї до

виселення з регіонів, складати за ними висновки, контролювати процес їхньої підготовки та надсилати документи на розгляд Особливої наради МДБ СРСР [9, арк. 32–33]. Безпосереднє керівництво групою здійснював Ушер Рабінович [50].

У характеристиці від 27 березня 1948 р. на начальника управління МДБ Дрогобицької області полковника В. Майструка, а також потім у висновку щодо призначення його на посаду начальника УМДБ Львівської області (від 11 грудня 1948 р.) зазначалося, що під його безпосереднім керівництвом та контролем була успішно проведена чекістська робота з виконання директиви № 50 з виселення «сімей зрадників батьківщини» [52, т. 1, ч. 3, арк. 25, 29]. Прикметно, що у матеріалах атестації за 1947 р. про відповідність його займаній посаді, датованих 30 червня 1948 р., ця інформація не наводилася [52, т. 1, ч. 3, арк. 33–34]. Також відсутня згадка про участь в операції «Запад» і в матеріалах обрахунку пільгової вислуги років [52, т. 2, арк. 74–109].

Особова справа на А. Каганович містить згадки про участь в операції «Запад» у двох випадках. Перший – матеріали атестації за 1947 р. про відповідність займаній посаді, датовані 16 червня 1948 р. У них зазначено, що А. Каганович провів практично весь 1947 р. у службових відрядженнях із перевіркою та наданням практичної допомоги органам МДБ у їхній боротьбі проти оунівського підпілля, а в жовтні 1947 р. безпосередньо брав участь у проведенні операції «з виселення сімей активних націоналістів та бандитів (справа “Запад”)» [51, т. 1, ч. 1, арк. 12–13]. Другий – це висновок про призначення пенсії, в якому у переліку бойових операцій проти організацій українського визвольного руху зазначено, що А. Каганович у складі оперативних груп Управління 2-Н МДБ УРСР, поміж іншим, брав участь в операції «Запад» з 18 серпня до 1 листопада 1947 р. Показово, що попри те, що А. Каганович був призначений здійснювати загальне керівництво групою з контролю оформлення облікових справ 1 червня того ж року, в проміжок між 2 липня та 17 вересня 1947 р. він також очолював спеціальну бойову групу і постійно проводив операції з ліквідації антикомуністичного підпілля в Болехівському, Перегінському і Калуському районах Станіславської області [51, т. 1, ч. 4, арк. 23].

Як бачимо, архівні матеріали особових справ співробітників органів МДБ, попри певну лапідарність інформації про операцію «Запад», все ж мають надзвичайно важливе значення для дослідження оцінки ролі участі чекістів у депортаційних заходах для подальшого кар'єрного росту та свідчать про те, що операції з масового примусового виселення трактувалися радянськими спецслужбами як бойові заходи.

Аналізуючи джерелознавчу приналежність документів радянських спецслужб до історії операції «Запад», відповідно до класифікації, запропонованої дослідниками Р. Подкуром і В. Ченцовим (за змішаною змістовно-функціональною системою) [251, с. 94–95], можна констатувати про наявність кожного зі семи типів архівних джерел.

Наймасовішими типами джерел як за кількісною репрезентацією, так і за інформаційним наповненням є чотири: оперативні матеріали; звітні та інформаційно-аналітичні документи; звітно-контрольна документація та організаційно-розпорядча документація. Наступні типи джерел менш представлені у виявленому та проаналізованому комплексі джерел: слідчі та судові документи; матеріали законодавчих, партійних і радянських органів; документи по особовому складу.

Важливою дослідницькою проблемою є питання достовірності інформації, що міститься у документах радянських спецслужб. Зважаючи на джерела походження фактологічних даних, поданих у документації (агентурні донесення, матеріали перлюстрації кореспонденції, доповідні співробітників органів тощо), мети створення та адресатів тих чи інших документів, необхідно враховувати ступінь можливої суб'єктивності відображення дійсності. Дослідники рекомендують звертати увагу на весь перелік факторів та історичний контекст, що могли впливати на рівень об'єктивності поданої інформації [251, с. 363–364]. Водночас, оскільки більшість документів до історії операції «Запад» мали внутрішньоорганізаційний, закритий характер та не призначалися до поширення поза колом осіб, які мали допуск до державної таємниці, можемо припустити більший ступінь достовірності наведених даних.

Виявлений інформаційний потенціал фондів ГДА СБУ дає можливість верифікувати вже висунуті гіпотези, наприклад, щодо генези та ключових завдань операції «Запад», а також дати відповіді на цілу низку дослідницьких питань. Зокрема, відкритими залишаються питання про взаємозв'язок з акцією «Вісла» та наступними радянськими депортаціями в країнах Балтії та Молдові, вплив депортації на рівень підтримки місцевим населенням українського антирадянського руху опору, типовість чи унікальність депортаційних механізмів, використаних чекістами на території Західної України тощо.

Комплекс архівних джерел, що зберігається в одинадцяти фондах ГДА СБУ та у фондах архівних підрозділів обласних управлінь СБУ, дає можливість суттєво розширити поле дослідження депортаційної операції «Запад».

1.3. Методологія та теоретичні підходи дослідження радянських депортацій

Досліджені та відомі науковцям радянські примусові міграції розглядаються в академічних працях як множинність репрезентацій феномену комуністичної депортаційної політики. Різноманіття інструментів реалізації цієї політики продовжує ставити перед дослідниками виклики щодо оптимальних теоретико-методологічних підходів їхнього пізнання*.

Примусові виселення у Радянському Союзі були інструментом, який застосовувався комуністичним режимом для досягнення широкого спектру цілей. Від соціальної інженерії, коли примусові міграції або переселення здійснювалися для гомогенізації певної території, до застосування депортацій як методу політичних репресій у межах боротьби з «ворогами народу» чи антирадянським рухом опору. У фокус депортаційних практик комуністичного режиму потрапляли різні категорії осіб. Контингент примусового виселення визначався у кожному випадку відповідно до поставленої мети. Конструювання контингенту відбувалося

* Матеріали даного підрозділу були опубліковані в авторських статтях, підготовлених у рамках дисертаційного дослідження [326; 328; 393; 394].

на основі соціальної, ідеологічної, політичної, етнічної чи національної приналежності особи або групи осіб (класів, страт тощо). При цьому приналежність визначалася не особою, щодо якої вона була застосована, а, як правило, окреслювалася комуністичним режимом директивно, залежно від особливостей планованої депортаційної практики. Кількісний вимір контингенту міг бути заздалегідь визначеним (це було характерним для депортаційних операцій), або ж залежати від тривалості та активності застосування примусових виселень. У другому випадку ключову роль в оцінці успішності відігравав факт досягнення завдань та цілей, визначених комуністичним режимом.

Визначення оптимальної методології дослідження депортацій населення Західної України, як складової радянської політики примусових міграцій, також повинно враховувати різноманітність їхніх подієвих репрезентацій. Міграційний рух населення Західної України внаслідок анексії СРСР був достатньо динамічним. Окрім власне депортацій, які здійснювалися як елемент репресивної політики, реалізовувалась також низка й інших переміщень населення – репатріації, так звані добровільні обміни між Радянським Союзом та Німеччиною («евакуації»), Румунією, Чехословаччиною й Польщею, а також переселення (відселення) до інших регіонів Радянської України та СРСР.

Окреслене різноманіття особливостей репрезентації феномену радянських примусових виселень поки не спричинилося ні до появи спеціального напрямку досліджень, наприклад «депортаційних студій», ні до інституціалізації спеціальних теоретико-методологічних підходів. Дослідники проблематики застосовують широкий комплекс загальноісторичних та спеціальноісторичних методів, а також міждисциплінарних підходів, апробованих науковцями в інших сферах гуманітаристики.

У тривалій дискусії істориків про оптимальні шляхи пізнання минулого напрацьовано та виокремлено ряд усталених наукових підходів [245]. Для розвитку джерелознавчих студій одним із визначальних моментів стала своєрідна «коперніківська революція в історіографії під проводом Леопольда фон Ранке» [294, с. 327]. Деякі дослідники зазначають, що окресленням «історія за Ранке»,

відомим німецьким істориком XIX ст., можна описати підходи традиційної парадигми історіописання [293, с. 15].

Однією із відмінностей у підходах поміж «старою», чи традиційною парадигмою історіописання, та «новою» є джерельна база дослідження. Перший підхід визначає, що історія повинна базуватися на «документах», які мають офіційне походження, натомість «нова історія» розглядає необхідність залучення набагато більшого кола свідчень, які можуть дати інформацію про ті сфери людського буття та діяльності, які або не присутні в джерелах бюрократичного походження, або ж містять лише обмежену інформацію, подану з точки зору тієї чи іншої, як правило, державної інституції [293, с. 15].

Розвиток суспільствознавчих досліджень наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. (особливо у Франції) призвів до зміни парадигм та переходу від вивчення «подій» до вивчення «процесів». Поява «Школи Анналів» ознаменувала творення «нової історичної науки» [235, с. 163–164]. У рамках останньої парадигми історіописання з'явилася ціла низка нових напрямів, які розглядають пізнання минулого крізь різні аспекти епістеміологічного процесу. Так, наприклад, Г. Вайт порушив проблему «конструювання» історичного нарративу [255], Ф. Анкерсміт – суб'єктивного тлумачення; метафор; нарративних стратегій; репрезентацій, а не інтерпретацій [217; 218; 219]. Водночас для історіографій чи періодів, де офіційні документи були опрацьовані меншою мірою, або ж тільки відкриваються для доступу, видається можливим поєднати методи «нової» та «старої» історій. Саме такими є документи радянських спецслужб.

У рамках цього дисертаційного дослідження видається доцільним погодитися та застосовувати підхід, запропонований Й. Рюзенем, який полягає у потребі створення «середнього шляху». Такий підхід передбачає не відкидання чи протиставляння, а навпаки продовження, врахування та розширення напрацювань постмодернізму (фокусованого на проблематиці можливостей історичного пізнання) і поєднання його з традиційним підходом, базованим на можливості використання (та й взагалі можливості існування) раціональних методів історичних досліджень [253, с. 10–11].

Продовжуючи тезу Й. Рюзена, варто також навести один із можливих варіантів такого поєднання, сформульованого Р. Козеллеком. Останній вважав, що історія може утвердитися як наука, орієнтована на всеосяжність за «можливості користання репертуаром певних способів прочитання та здійснити перехід від рівня позитивістської за своїм характером реєстрації [подій] до рівня понять». На думку Р. Коззелека «лише теорія підносить нашу роботу в ранг історичного дослідження» [240, с. 332]. Більше того, дослідник переконаний, що «правильність інтерпретації історичних джерел гарантується не лише їхньою наявністю та аналізом, а насамперед теоретичною демонстрацією постановки питання...» [240, с. 341]. Французький історик Л. Февр також наголошував, що «без попередньої, заздалегідь розробленої теорії неможлива жодна наукова робота» [256, с. 69].

Е. Доманська переконана, що «теорії та методи не даються раз і назавжди; що вони постають, функціонують та зникають у конкретних історичних контекстах», а отже, важливою складовою роботи дослідника є творення «власного дослідницького інструментарію, власної теорії та методології» [234, с. 209]. Дослідниця звертає увагу на виклики відірваності теорії не тільки від сучасних наукових дискусій, але й від дослідницьких практик та пропонує відходити від розуміння теорії як своєрідної «скриньки зі знаряддями». Е. Доманська розглядає теорію як «набір пояснювальних понять та конструкцій, які уможливають концептуалізацію та інтерпретацію досліджуваних явищ» [234, с. 204–205]. Дослідниця вважає, що зараз є запит на нові теорії і бачить можливість та потребу у створенні таких теорій на основі емпіричного підходу, базованого на широкому дослідницькому матеріалі, що дасть можливість спробувати творити, так би мовити, «теорії знизу» [234, с. 204–205]. Отже, творення теоретичного підходу даного дослідження доцільно базувати на основі «концептуальних конструкцій» та ключових «понять».

Попри брак напрацьованої теоретико-методологічної бази з дослідження депортацій на основі первинного етапу вивчення радянських примусових міграцій, було порушено ряд ключових дискусійних питань щодо

найоптимальніших теоретичних підходів вивчення масових виселень та відповідно вибору ефективних методів проведення наукового аналізу. Однією з найбільш комплексних спроб концептуалізації радянських примусових міграцій, базованих власне на спробі будування «теорії знизу», є теоретичні підходи, напрацьовані П. Полянм. Дослідник виділив два типи заходів, якими в СРСР реалізували політику примусових виселень: операції та кампанії. Виселення суворо фіксованого контингенту людей, що було здійснене у зазначені терміни й на фіксованій території, насильницьким чи примусовим способом, за задалегідь розробленим сценарієм чи планом і зазвичай оформлене в офіційні нормативні акти державних чи партійних інституцій, історик пропонує вважати депортаційною операцією. Такі операції зазвичай мали масовий характер і потребували залучення додаткових ресурсів: людських (чекістських, партійних, військових), матеріально-технічних та фінансових. Саме вони були, на думку П. Поляна, основною одиницею депортаційної політики Радянського Союзу [350, с. 11].

Під депортаційною кампанією П. Полян розуміє наскрізну єдність одиничних депортаційних операцій, об'єднаних спільністю депортованого контингенту, іноді розділених у часі та просторі [350, с. 11]. Безпосередню імплементацію запропонованої теоретичної концепції подано в збірнику «Сталинские депортации. 1928–1953». Зокрема в рамках запропонованого підходу було окреслено 130 депортаційних операцій, які було об'єднано в 52 наскрізні кампанії. На думку укладачів книги така концептуалізація повинна допомогти краще проаналізувати депортаційну політику СРСР та зробити подальший архівний пошук ефективнішим та осмисленішим [350, с. 11]. Зокрема щодо депортацій зі Західної України П. Полянм та Н. Поболем, укладачами книги, було виокремлено чотири кампанії та дев'ять операцій (докладніше див. Таблицю Б.1).

Водночас проведений у рамках даного дослідження аналіз радянських депортаційних практик на території Західної України в 1944–1952 рр. [328] дає підстави стверджувати, що поряд із депортаційними кампаніями та операціями існував також третій тип реалізації депортаційної політики СРСР. Нормативні

акти НКВС–МДБ 1944–1946 рр. та 1948–1952 рр. засвідчують, що в ці роки не йшлося про проведення спеціальної депортаційної операції чи кількох операцій. Поряд з агентурним, оперативно-слідчим, чекістсько-військовим та іншими напрямками чекістської роботи депортації сімей-членів ОУН були частиною повсякденної діяльності радянських спецслужб, спрямованими передусім на боротьбу з повстанським рухом та ширше – на радянізацію західних областей УРСР. Відповідно до пропонованої П. Полянм схеми типів заходів варто додати ще один елемент – щоденну депортаційну роботу [328, с. 51–52].

Використання методу примусового виселення як щоденної депортаційної роботи чекістів регламентувалося спеціальними нормативно-розпорядчими актами, які окреслювали мету та обставини, коли його слід було застосовувати в повсякденній роботі радянських спецслужб, а також визначали контингент, на який поширювався цей інструмент політичних репресій. Варто зазначити, що в документах спецслужб для означення депортаційної акції – сукупності проведених заходів, пов'язаних із переміщенням однієї чи кількох сімей (осіб) – чекісти здебільшого застосовували термін «операція». То ж необхідно розрізняти термін «депортаційна операція», який використовують дослідники, з термінологією документів радянських репресивних органів.

У даному дослідженні за основу взято концептуальну схему П. Поляна із врахуванням зазначеного розширення інтерпретаційних меж. При цьому перманентне застосування примусових виселень як одного з методів чекістської роботи, поряд із депортаційними (масовими) операціями розглядається як складова депортаційних кампаній.

Будування типологій, за Е. Доманською, є важливою складовою генерування інтерпретаційних понять, необхідних для виведення висновків, та як наступний етап теоретизування – генерації гіпотез та творення нових теорій [234, с. 207]. У рамках розробки теоретичних підходів аналізу примусових виселень було здійснено ряд спроб створення типології масових депортацій. Так, наприклад, І. Винниченко пропонував розрізняти власне депортації – примусові виселення до віддалених місцевостей порядком адміністративного, судового

рішення або терору великих груп населення; заслання – примусове вислання, внаслідок судового вироку або адміністративним шляхом, до віддалених місцевостей, що передбачало певне місце перебування, часто із обов'язком примусової праці; та вислання – примусове видалення з місця постійного проживання осіб, визнаних небезпечними для режиму, при цьому висланим особам заборонялося перебування в певних місцевостях, а період вислання був меншим, ніж заслання [229, с. 5].

Польські дослідники, автори узагальнюючої монографії «Masowe deportacje ludności w Związku radzieckim», звертали увагу на необхідність аналізу характеру «примусовості» при дослідженні примусових виселень. На їхню думку, варто розрізняти вужче та ширше трактування поняття «примус». Перший тип дослідники окреслювали як ситуацію, коли орган влади (різного інституційного характеру, але з достатньою можливістю до нав'язування своєї волі) приймав відповідне рішення і користуючись атрибутом сили (або застосовуючи її, або тільки погрожуючи її застосувати) змушував до виконання своїх рішень. Під другим типом розуміють ситуаційний тиск, який не залишав іншої можливості вибору тим, на кого був скерований. Зазвичай саме так і розглядають депортації автори зазначеної спільної монографії, під примусовими виселеннями дослідники вбачають феномени першого типу [261, s. 7].

Одним із теоретичних аспектів дослідження радянських депортацій є термінологічна дискусія, яка нерозривно пов'язана з питанням концептуалізації феномену примусових виселень, а також творенням типології(й) та класифікацій. Творення, генерування нових понять, «реабілітація існуючих у традиції понять» та наповнення «старих» термінів «новим» змістом, за Е. Доманською, є однією з цілей (метою) дослідження минулого. Більше того, дослідниця вважає, що саме творення нових понять у поєднанні з порівняльною перспективою може дати поштовх до розвитку гуманітаристики [234, с. 208].

Як слушно зазначив Й. Надольський, в академічній літературі термін «депортація» має вкрай широкі інтерпретаційні межі, «без чіткого з'ясування особливих ознак примусових міграцій, [...] визначення у кожному конкретному

випадку ступеня форм примусу, застосованих із метою переміщення населення» [243, с. 44]. Варто погодитися з дослідником і у тому, що не всі переміщення населення можуть бути визначені як депортації [243, с. 44]. Так, частина переміщень населення проводилася де-юре як добровільний захід. Водночас ця добровільність доволі часто означала потребу заповнити необхідну квоту переселенців. У таких випадках комуністична партія та радянські спецслужби були покликані забезпечити необхідну кількість «добровольців». Ще однією формою були примусові відселення місцевих жителів від важливих стратегічних об'єктів, таких як, наприклад, кордони, залізниці, нафтопроводи тощо. Не зважаючи на дискусію щодо визначеності термінологічних меж, варто підкреслити, що майже всі радянські переселення, виселення та депортації були репресивними заходами.

Для осіб, які стали жертвами комуністичних депортацій, кожне виселення означало застосування примусу та, в переважній більшості, насильницький характер проведення операцій чи заходів із переселення. Попри це, для комуністичного режиму, особливо для радянських спецслужб, кожна операція мала свої особливості: формат проведення, територію охоплення, контингент, нормативно-правову базу etc.

Варто зазначити, що попри усталену традицію використання терміну «депортації», деякі дослідники ставлять під сумнів його застосування до примусових міграцій. Так, наприклад, Н. Бугай у статті, присвяченій 150-річчю депортації корейців із Далекого Сходу, виступив із критикою цього та багатьох інших прийнятих в історіографії термінів («депортаційна політика», «репресивна політика», «національні» та «етнічні депортації»), аргументуючи свою позицію тим, що у документах радянського періоду ця термінологія не використовувалася [295, с. 18–19]. Дискусія щодо напрацювання понятійного апарату, необхідного для здійснення глибшого наукового аналізу проблеми дослідження (що є однією з необхідних умов підходу *case studies* або дослідження випадку за Е. Доманською [234, с. 208]) має два важливих аспекти, які обов'язково мають бути враховані в рамках термінологічної дискусії. Передусім, як зазначають дослідники, у

бюрократичній мові радянських документів, для окреслення різних аспектів депортаційних заходів застосовувалася доволі різна (часто не уніфікована) термінологія [374, с. 58]. Важливішою проблемою є те, що понятійний апарат радянських документів був частиною ідеології, і всі терміни були й залишаються своєрідними «термінами-ідеологемами», використання яких продовжує залишатися своєрідним засобом інтервенції комуністичної ідеології в громадську думку [297, с. 74; 257, с. 9–10]. Тож, цілком можна погодитися з дослідниками, які переконані, що потреба у творенні нових понять та термінів є вкрай актуальною. Водночас історики не відкидають можливості використання термінології радянських документів за умови її попереднього пояснення та реконцептуалізації [297, с. 74].

Отже, видається доцільним використовувати у рамках даного дослідження як синоніми, так і терміни, як «депортація», «примусове переселення» (або виселення) та «примусова міграція» в інтерпретаційних межах, запропонованих І. Винниченком [229, с. 5]; окреслення «депортаційна операція» та «депортаційна кампанія» – у понятійних рамках, запропонованих П. Поляном [350, с. 11–12]. Визначення змісту та цілей депортаційної політики тоталітарного режиму, акцептивних даному дослідженню було запропоноване Й. Надольським, який розумів її як «різновид політичних процесів, що виявився у направленій діяльності інституційних суб'єктів політики, спрямованій на встановлення і зміцнення радянської влади в західних областях України в 1940–1950-ті рр.» [243, с. 21].

Розглядаючи питання вибору методології, Е. Доманська наголошує на потребі застосування в історичних дослідженнях «практичної методології», тобто такої, що «постає на основі аналізу даних і для цього твориться» [234, с. 203–205]. Базовим підходом для історіописання, як зазначає дослідниця, повинна залишатися критика джерел та методика архівної праці. Поєднання цього базису історичної науки з новітніми тенденціями, проте без «інструментального використання готових методів, що пропонують теорії інших дисциплін» дозволить, на думку Е. Доманської, досягнути «нової рефлексії про минуле» [234, с. 211]. Ця праця до певної міри ґрунтується на пропозиції дослідниці щодо використання методології, базованої на дослідженні конкретного випадку (case

studies). Депортаційна операція «Запад» та вищевказаний комплекс архівних фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України до її історії цілком підпадає під теоретико-методологічні вимоги зазначеного підходу [234, с. 161–176, 207].

Водночас методологічне наповнення запропонованого теоретичного підходу, яке безпосередньо спрямоване на вивчення конкретного дослідницького матеріалу, передбачає застосування загальноісторичних та спеціально-історичних методів (як набору дослідницьких практик) на ґрунті загальноісторичного компаративного підходу. Такий дизайн теоретико-методологічної основи даного дослідження цілковито корелюється з пропозиціями Е. Доманської, викладеними у розділі «Якої методології потребує сучасна гуманітаристика?» [234, с. 202–209]. З метою глибшого аналізу предмету дисертаційного дослідження також залучено додаткові інтерпретаційні та аналітичні інструменти, такі як методи аналізу та синтезу, елементи історико-правового аналізу, контент та дискурс-аналізу, а також елементів квантитативного підходу історичних досліджень.

Історико-правовий аналіз дозволяє простежити еволюцію та трансформацію регламентування форм реалізації депортаційної політики та є важливим аспектом у дослідженні джерел операції «Запад». Багата нормативно-розпорядча база, виявлена внаслідок опрацювання фондів ГДА СБУ, дає можливість аналізувати динаміку та ключові цілі застосування радянськими спецслужбами методу примусових виселень. Контент та дискурс-аналіз дозволяють здійснювати всеохоплюючий аналіз наймасовіших типів джерел: оперативні матеріали; звітні та інформаційно-аналітичні документи; звітно-контрольна документація та організаційно-розпорядча документація (відповідно до класифікації, запропонованої дослідниками Р. Подкуром та В. Ченцовим [251, с. 94–95]). Особливо важливі результати із застосування зазначених методів було отримано при аналізі протоколів нарад та численної звітної документації органів МДБ. Елементи квантитативного підходу застосовано при дослідженні суспільної реакції на заходи з підготовки та проведення масової депортації. Основою для цього методу стали матеріали поштової цензури (заходів «ПК»).

Водночас, при застосуванні методології, створеної в Західній Європі та США, як слушно застерігає Е. Доманська, варто уникати небезпеки «інтелектуальної автоколонізації», а саме спокуси трактування зазначених теоретичних підходів як «скриньки зі зброями» [234, с. 212]. У даному випадку напрацювання української історіографії щодо архівознавчих та джерелознавчих підходів критичного аналізу джерел радянського періоду є важливою перевагою, яка уможлиблює досягнення вищевизначених дослідницьких завдань.

Методологія критичного аналізу архівних джерел – документів радянських спецслужб, як слушно зазначають С. Білокінь та Г. Папакін [224, с. 63; 343, с. 190–191], є серйозним викликом для дослідника. Попри те, що наукова розробка джерелознавчих підходів до опрацювання архівів репресивних органів радянського тоталітарного режиму перебуває в режимі становлення [343, с. 185–186], у напрацюваннях таких представників української історичної школи як С. Білокінь, В. Бірчак, О. Гранкіна (Бажан), Я. Калакура, Г. Папакін, Р. Пиріг, Р. Подкур В. Ченцов, Ю. Шаповал та інші [223; 224; 250; 251; 258; 321; 343; 345; 346; 347; 348; 423; 427], створено інтерпретаційні та аналітичні інструменти, необхідні для «видобування» емпірії її верифікації (з використанням внутрішньої та зовнішньої критики джерел), систематизації та інтеграції в історичний наратив даного дисертаційного дослідження.

Розділ 2. ПІДГОТОВЧА ФАЗА ОПЕРАЦІЇ

2.1. Передумови проведення (1944–1946 рр.)

Після того, як німецько-радянський фронт пройшов територією Західної України на початку 1944 р., боротьба з українським визвольним рухом стала одним із ключових пріоритетів для радянських спецслужб*. Довідка МВС УРСР «Про результати боротьби органів та військ МВС–МДБ із бандоунівським підпіллям у західних областях України» з лютого 1944 р. до січня 1953 р. зазначала, що участь у ліквідації українського підпілля брали «органи НКВС, НКДБ, ОКР “СМЕРШ”, внутрішні й прикордонні війська, підрозділи Радянської армії, партизанські загони, винищувальні батальйони, органи міліції та озброєні групи партійно-радянського активу» [53, арк. 157].

Головним супротивником антирадянського Руху Опору стають внутрішні війська НКВС–МДБ. Бої УПА з ними на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей розпочалися у січні 1944 р., а з лютого того ж року і в лісах Житомирської та Ровенської областей [249, с. 416].

Про необхідність посилення боєздатності підрозділів внутрішніх військ НКВС задля ліквідації української партизанки неодноразово доповідали в Москву місцеві керівники радянських спецслужб. 8 лютого 1944 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В. Рясной доповідав на ім'я народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії про неминучість боїв із повстанцями та необхідність суттєво підвищити мобільність Внутрішніх військ НКВС [61, арк. 41–43]. Через тиждень, 15 лютого 1944 р., В. Рясной запитав дозволу Л. Берії перенаправити 3000 червоних партизан на підсилення військ НКВС, які не справлялися із завданням ліквідації повстанських підрозділів [61, арк. 46–47]. Наступного місяця, зважаючи на складність боротьби радянських спецслужб із

* Матеріали даного підрозділу були опубліковані в авторських статтях підготовлених у рамках дисертаційного дослідження [329; 393].

українським визвольним рухом, у м. Ровно створено оперативний штаб та відряджено до нього двох заступників наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглова та І. Серова [248, с. 470–471; 329, с. 40].

Оскільки військові методи не давали бажаного результату, ймовірно, впродовж березня було узгоджено рішення про використання примусових виселень з метою посилення протиповстанської боротьби. Про плани застосовувати виселення «сімей оунівців», як одного з методів протиповстанської боротьби, зафіксовано у донесенні Л. Берії № 177/б від 14 березня 1944 р., адресованому в ДКО Й. Сталіну та В. Молотову [198, с. 49]. На користь цього припущення натякає також швидкість, з якою на лист С. Круглова, І. Серова та В. Рясного за № 1-83 від 29 березня 1944 р. «Про репресування членів сімей оунівців» було видано директиву НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. [92, арк. 3–4].

Про місце методу примусових виселень у комплексі протиповстанських заходів можна зробити висновки на основі аналізу вище згадуваної довідки МВС УРСР «про результати боротьби», підготованої у квітні 1953 р. Інформацію про втрати українських повстанців та відповідно успіхи «органів» було подано за чотирькома розділами: 1) ліквідації, 2) арешти, 3) явка з повинною та 4) виселення сімей учасників ОУН, активних прихильників та куркулів [53, арк. 157–166]. Фактично ці розділи відображали результати методів, застосовуваних чекістами в боротьбі з українським визвольним рухом. Включення в довідку розділу про масові депортації свідчить, що метод примусових виселень був важливою складовою протиповстанських заходів, які застосовували НКВС–МВС–МДБ для ліквідації антирадянського спротиву. При цьому до кількості втрат антирадянського підпілля поруч із сім'ями учасників ОУН були зараховані куркулі, єговісти та андерсівці [53, арк. 164]. Втрати українського визвольного руху з 1944 р. і до 1 січня 1953 р. згідно із встановленими співробітниками МВС УРСР кількісними даними становили понад півмільйона осіб – 536 560. Найбільшу кількість втрат було вказано для жертв примусових виселень, які становили 38 % від кількості усіх втрат – 203 662 особи (детальніше див. Таблицю Б.9 та Діаграму В.17), на другому місці за числом втрат були вбиті – 153 223 особи або 29 % (детальніше

див. Таблицю Б.6), на третьому – арештовані – 103 003 осіб або 19 % (детальніше див. Таблицю Б.7) і на останньому ті, хто явився з повинною – 76 672 особи або 14 % (детальніше див. Таблицю Б.8) [53, арк. 157–166].

У листі-інформуванні В. Щербицького та ЦК КПУ про кількість осіб, виселених у «віддалені райони країни», та питання, пов'язані з їхньою реабілітацією та поверненням, підготованому КДБ УРСР 10 листопада 1988 р., необхідність позбавлення народної підтримки українського націоналістичного підпілля була вказана як єдина причина прийняття рішень про депортації 1944–1952 рр. [93, арк. 193].

Використання методу примусових виселень у 1944 р. як елементу боротьби з українським визвольним рухом не було чимось новим. Фактично відбулося відновлення застосування методу боротьби, до якого вже вдавався НКВС на першому етапі ДСВ, коли СРСР ще був союзником нацистської Німеччини.

Операція масового виселення 22 травня 1941 р., на відміну від попередніх чотирьох депортаційних операцій 1940 р. [328, с. 53–58], розпочиналася інакше та мала інший характер. Якщо депортації, спрямовані на «зачистку» Західної України від польського чи пропольського, на думку «органів», елементу мали проактивний характер, то цього разу радянські спецслужби за допомогою масових виселень намагалися побороти діяльність так званих «контрреволюційних організацій», перш за все ОУН [392, с. 175].

Запитом на проведення цієї депортаційної операції вважається доповідна народного комісара державної безпеки УРСР П. Мешика [212, с. 189–190]. Орієнтовно в першій половині квітня 1941 р. з Тернополя він адресує цей документ секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та наркомові державної безпеки СРСР В. Меркулову. У доповідній він пропонує разом із арештами оунівців та нелегалів порушити перед ЦК ВКП(б) та Радою народних комісарів СРСР питання про ліквідацію «бази ОУН» – сімей «нелегалів», «куркулів» та сімей репресованих [392, с. 176].

Практично відразу, 24 квітня 1941 р., наркомом державної безпеки В. Меркуловим видано інструкцію, яка регламентувала дії НКВС та НКДБ щодо

порядку висилання у віддалені північні райони СРСР членів сімей нелегалів та репресованих членів так званих «контрреволюційних організацій» українських, білоруських та польських націоналістів та стосувалася УРСР та БРСР [212, с. 191–193]. Депортації мали відбуватися на постійній основі, а не в порядку одномоментної масової операції [392, s. 176].

Рішення про примусове виселення сімей мала приймати Особлива нарада («Особое совещание» російською – ОСО) при НКВС СРСР на основі матеріалів попереднього розслідування, яке мало встановити факт приналежності до контрреволюційної організації, перебування на нелегальному становищі або засудження членів сім'ї за контрреволюційну роботу та склад самої сім'ї на момент вчинення зазначеними особами злочину. Розслідування мали здійснювати органи НКДБ, а виселення сімей – місцеві перші спецвідділи НКВС–УНКВС [392, s. 176]. Оскільки депортація сімей мала проводитися в порядку щоденної діяльності радянських спецслужб, то в Інструкції було детально регламентовано механізм проведення самого виселення. Зокрема було передбачено у випадку затримки подачі вагонів чи віддаленості розташування залізничної станції, за потреби, тримати депортованих у найближчих місцях ув'язнення. При цьому сім'ї мали утримуватись окремо від решти арештантів [212 с. 191–192; 392, s. 176].

Водночас через декілька тижнів було видано спеціальну постанову ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів СРСР «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях УРСР» № 1299-526сс від 14 травня 1941 р. за підписом Й. Сталіна. У преамбулі цього нормативного акту вказувалося, що «у зв'язку з посиленням активності контрреволюційних “організацій українських націоналістів (ОУН)” у західних областях УРСР [...] з метою рішучого припинення злочинної діяльності оунівців, що порушують мирну працю колгоспників», необхідно продовжити арешти оунівців, а також висилати строком на 20 років із конфіскацією майна «членів сімей учасників контрреволюційних українських та польських націоналістичних організацій» [212, с. 193–194]. Для організації виконання постанови було відкомандировано заступника НКДБ СРСР І. Серова.

Результатом цієї постанови стало проведення одномоментної масової операції 22 травня 1941 р., переважну більшість депортованих (понад 90 %) становили сім'ї активних учасників ОУН [328, с. 57]. У листі № А-1760/сн від 31 травня 1941 р. про «сприятливі умови для глибокої розробки оунівського підпілля» на адресу начальників УНКДБ західних областей УРСР нарком П. Мешик пропонував «Операцію з виселення сімей нелегалів продовжувати, проводячи виселення таким чином, щоб воно відбувалось незабаром після переходу глави чи члена сім'ї на нелегальне становище» [37, арк. 98]. Тобто депортації мали продовжуватися, але вже як повсякденна діяльність радянських спецслужб, проте початок німецько-радянської війни став на заваді цим планам [392, с. 177].

Інтенсивність застосування депортацій як заходу протиповстанської боротьби після повторної радянської окупації території Західної України в 1944 р. можна проаналізувати на основі нормативної бази комуністичних спецслужб. Пропри те, що вона, на жаль, збережена не в повному обсязі [31, арк. 74–104], все ж, виявлені накази, директиви та вказівки відображають динаміку та ключові моменти щодо застосування примусових виселень як методу чекістської роботи.

Аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України засвідчив щонайменше 29 нормативних актів (детальніше див. Таблицю Б.5), які так чи інакше регламентували застосування репресій до населення Західної України у формі примусових виселень від весни 1944 р. і до кінця 1946 р.

Директива НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. стала ключовим нормативним актом, який регламентував відновлення депортаційних практик радянських спецслужб [15, арк. 4–5]. Мабуть, окрім поки що невиявленого запиту під № 1-83, директива ґрунтувалася й на Постанові про спеціальні заходи щодо західних областей України Державного комітету оборони СРСР, виданій на початку березня 1944 р. Пунктом 8 НКВС СРСР зобов'язувався здійснювати виселення сімей активних учасників ОУН, УПА та УНРА у віддалені місцевості СРСР, а в першому абзаці нормативного акту чітко зазначено мету цих заходів – «ліквідація діючих банд та наведення належного державного ладу...» [176, с. 547–548].

Відповідно до директиви НКВС СРСР № 122 виселення сімей оунівців та повстанців мало проводитися відразу на основі постанови НКВС УРСР про виселення, не очікуючи отримання рішення ОСО НКВС СРСР – позасудового органу, який мав остаточно приймати рішення про застосування такого виду репресій. Через тиждень, 7 квітня 1944 р., була видана наступна директива НКВС СРСР № 130, яка стосувалася питань оформлення матеріалів про висилку та інших організаційно-правових моментів, фактично роз'яснюючи попередній акт [15, арк. 6–8].

На виконання директиви № 122 вже 18 квітня 1944 р. з м. Ровно обласним управлінням Волинської, Тернопільської, Львівської, Станіславської областей та начальникам районних опергруп була розіслана директива НКВС УРСР та НКДБ УРСР № 4/552/с про порядок репресій сімей оунівців та активних повстанців [38, арк. 142–146]. Актом давалися вказівки: що саме і як мають робити місцеві управління та яким чином відбуватиметься співпраця між УНКВС та УНКДБ.

Окрім спеціальних актів, які безпосередньо передбачали застосування примусових виселень як методу боротьби з українським підпіллям, керівництво радянських спецслужб на союзному та республіканському рівнях наголошувало на потребі застосування депортацій і в нормативно-правових документах, які загалом стосувалися протиповстанської боротьби. У цих актах наголошувалося на необхідності використання методу примусових виселень поряд з іншими протиповстанськими заходами (такими як, наприклад, чекістсько-військові операції, агентурно-оперативна діяльність тощо), регламентувалися питання обліку сімей, члени яких перебували на нелегальному становищі або брали участь у підпільній боротьбі, а також наголошувалося на низці недоліків, які мали бути виправлені. Керівництво радянських спецслужб звертало особливу увагу своїх підлеглих на необхідності застосування примусових депортацій як важливого елементу «розкладання» повстанських груп та вчасного звітування про проведену роботу [329, с. 40–52].

Яскравою ілюстрацією важливості депортаційних заходів радянських спецслужб є надіслана 30 вересня 1944 р. о першій годині ночі з Москви до Києва

телеграма № 2574 від 29 вересня 1944 р. на ім'я наркома В. Рясного з копіями для начальників УНКВС Західної України від С. Круглова. У ній він інформував про результати своєї доповіді Л. Берії про боротьбу з антикомуністичним підпіллям та про завдання «розгромити» оунівців до кінця того ж року. Задля цього С. Круглов повертається до Львова та просить вжити заходів для виконання вказівок наркома СРСР, особливо зосередившись на низці пріоритетних завдань, передусім «на посиленні репресій щодо сімей активних оунівців та бандитів» [4, арк. 31].

Серед восьми виявлених нормативних документів спецслужб союзного та республіканського рівнів за 1944 р. п'ять безпосередньо стосуються проведення примусових виселень. Розподіл нормативних документів, виданих на союзному та республіканському рівнях, однаковий – по чотири акти. Комуністичні спецслужби на рівні УРСР видали три рішення (одне з них щодо виправлення недоліків у депортаційній роботі), що регулювали питання застосування примусового виселення, а на рівні СРСР таких вказівок було дві.

За статистичними даними органів у результаті виконання зазначених нормативних актів впродовж 1944 р. було примусово виселено 4724 сім'ї або 12 762 особи. Наймасовішими були депортації з Волинської, Ровенської та Львівської областей (детальніше див. Діаграму В.1) [53, арк. 165].

Увага до результатів проведення депортацій залишалася у фокусі наркома державної безпеки УРСР С. Савченка й наступного 1945 р. Серед особливостей використання методу примусових виселень стало поширення публічного наказу НКВС УРСР датованого 20 травня 1945 р. за підписом наркома В. Рясного. У ньому встановлювався остаточний термін явки з повинною українських повстанців на 20 липня 1945 р. [7, арк. 11]. Наказ українською мовою розтиражовано в обласних друкарнях Західної України (тільки для однієї Станіславської області накладом у 7000 листівок та 5000 плакатів [1, арк. 142]) та опубліковано в місцевій радянській пресі обласного та районного рівнів (детальніше див. Додаток Ж.) [1, арк. 87, 121]. У пунктах 4 та 5, які стосувалися відповідно повстанців та їхніх прихильників, які добровільно не з'являться в «органи Радянської влади», зазначалося, що окрім їхнього арешту будуть також застосовані репресії й щодо їхніх сімей – виселення.

Показовою також є спільна директива НКВС та НКДБ УРСР № 48/д/31 від 24 травня 1945 р. Попри те, що документ стосується протиповстанської боротьби, ключовим методом, який мали застосовувати чекісти, були примусові виселення цивільного населення (три пункти з п'яти) [2, арк. 49–50; 39, арк. 31–32; 40, арк. 149–150]. У директиві безпосередньо зазначалося про необхідність негайного вислання сімей підпільників та їхніх симпатиків у відповідь на повстанську активність. Фактично йдеться про застосування практики заручництва [231, с. 19, 430], коли у відповідь на повстанську акцію, необхідно було не тільки виявити та арештувати підпільників, але й негайно, у 3–5 денний термін, репресувати їхні сім'ї. Коли встановити безпосередньо причетних до повстанських дій було неможливо, в населеному пункті, де відбулася акція, мав заарештовуватися антирадянський та націоналістичний елемент, відомий за агентурними даними. У цьому випадку сім'ї арештованих також підлягали негайному примусовому виселенню. Про проведені арешти органи НКВС–НКДБ були зобов'язані публічно повідомляти місцеве населення.

Напередодні видання спільної директиви за № 48/д/31, а саме 15 травня 1945 р., на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей України М. Хрущов виступив із промовою щодо боротьби з українським підпіллям. Одна з пропозицій була практично аналогічною змісту зазначеного нормативного акту [176, с. 602–603]. Інша теза з виступу М. Хрущова стосувалася запланованого чергового звернення уряду та ЦК КП(б)У до населення з встановленням кінцевого терміну явки з повинною. Ймовірно, що публічний наказ НКВС УРСР від 20 травня 1945 р. (детальніше див. вище) був реалізацією саме цих тез.

У підсумковій довідці за 1945 р. про результати чекістсько-військових операцій з боротьби проти повстанського руху в західних областях України серед інших показників було також подано відомості про результати примусових виселень (детальніше див. Таблицю Б.11).

Усі тринадцять виявлених за 1945 р. рішень, які стосувалися застосування примусових виселень або передбачали такий метод як один із елементів

протиповстанської боротьби, ухвалено на республіканському рівні [329, с. 48]. Вісім з усіх виявлених за 1945 р. актів безпосередньо стосуються проведення примусових виселень, ще п'ять різною мірою, передбачають депортації як метод роботи радянських спецслужб на території Західної України. Три документи видані у зв'язку з недоліками у проведенні депортаційних заходів. Загалом за 1945 р. було виселено 7393 сім'ї або 17 497 осіб. Наймасовішими були депортації зі Станіславської, Волинської та Ровенської областей (детальніше див. Діаграму В.2) [3, арк. 13].

У рішеннях, що стосувалися застосування методу депортацій у наступному 1946 р., першочерговими були питання, пов'язані зі зловживаннями з майном, яке залишалось після виселених, розглядами скарг помилково депортованих, необхідністю зачистки території навколо нафтових районів Станіславщини та нафтопроводів від нелояльного до радянської влади місцевого населення. Та головним лейтмотивом нормативно-розпорядчих актів постають питання суттєвих недоліків документального оформлення примусових виселень.

Так само як і в попередні роки, застосування методу примусових виселень продовжувало розглядатися як один із важливих елементів комплексу заходів, спрямованих на повний розгром українського антикомуністичного Руху Опору. У наказі НКВС УРСР № 0029, виданому відразу після виборів у лютому 1946 р., який встановлював чергову дату, до якої мали повністю побороти український визвольний рух, було також зазначено про необхідність проведення депортацій. У п. 13 народний комісар внутрішніх справ Т. Строкач вкотре наказував «начальникам УНКВС і РВ НКВС переглянути дані оперативних обліків і до 1 квітня 1946 р. виселити у віддалені райони Радянського Союзу сім'ї активних бандитів ОУН-УПА» [6, арк. 78–85].

Шість із восьми виявлених за 1946 р. нормативних актів стосувалися недоліків та недостатньої якості й масштабів депортаційної роботи спецслужб на території західних областей України. Одне з роз'яснень стосувалося осіб, що з'явилися з повинною; ще одна Директива передбачала застосування примусових виселень поміж інших методів протиповстанської боротьби. Всі вісім актів були видані на республіканському рівні.

Результати примусових виселень за 1946 р. були найменшими порівняно з попередніми роками. Всього було виселено 2612 сімей, або 6350 осіб. Найбільше було депортовано з Дрогобицької та Львівської областей. З Волинської області за 1946 р., згідно зі статистикою органів, не було виселено жодної сім'ї (детальніше див. Діаграму В.3) [53, арк. 165].

Протягом трьох років, як свідчать виявлені нормативні акти, рішення союзного рівня про депортаційну роботу були лише у 1944 р., обидва були ухвалені наркомом Л. Берією. У ще двох документах про застосування примусових виселень йшлося як про один із методів протиповстанської боротьби. Впродовж 1945–1946 рр. нормативні акти про депортації виявлені лише на республіканському рівні. Найбільш «продуктивним» був 1945 р. – 13 рішень.

Динаміка рішень про застосування примусових депортацій до населення Західної України корелюється з кількістю депортованих впродовж 1944–1945 рр. та засвідчує суттєвий спад депортаційної роботи у 1946 р. (див. Діаграму В.4). Загалом за три роки було депортовано 14 729 сімей або 36 609 осіб.

Зменшення уваги чекістів до застосування примусових виселень як методу протиповстанської боротьби у 1946 р. ймовірно може пояснюватись переважанням чекістсько-військових операцій у роботі органів. Кількість таких операцій за три роки зросла у 15 разів – із 6495 чекістсько-військових операцій у 1944 р. до 97 903 в 1946 р. [53, арк. 336].

«Великі блокади» кінця 1945–1946 рр., забезпечення проведення виборів (до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР) та зміна тактики чекістської роботи восени 1946 р. [248, с. 500–508, 513] також впливали на можливість співробітників органів використовувати у повсякденній роботі примусові виселення на тому рівні, як того вимагало керівництво. Перевага актів, що стосуються недоліків у депортаційній роботі впродовж 1946 р. (шість з восьми документів), є важливим свідченням на користь такого припущення.

Суттєвий вплив на зменшення застосування методу примусових виселень, вочевидь також пов'язаний із черговою реорганізацією наркоматів у міністерства – Міністерство внутрішніх справ та Міністерство державної безпеки. Ці зміни

порушили низку питань щодо застосування директиви НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р., оскільки на республіканському рівні під тиском компартії депортаційні практики поширилися зі «сімей оунівців» на куркулів та так званих поплічників [231, с. 350]. Остаточні проблеми з обліковими справами на сім'ї депортованих, які «зависли» в різних інстанціях МВС, були вирішені вже в рамках підготовки до операції «Запад» влітку 1947 р.

Примусові виселення 1944–1946 рр. можуть бути охарактеризовані як трирічна депортаційна кампанія [328, с. 51–68], що розпочалася з кінця березня 1944 р., досягла свого піку у 1945 р. та пішла на спад у 1946 р. Чимала кількість виявлених нормативних актів свідчить про постійну увагу керівництва та спонукання чекістів до використання репресій проти сімей українських підпільників.

Депортаційна кампанія 1944–1946 рр. з одного боку засвідчила результативність застосування методу примусового виселення, а з іншого – низку проблемних питань, які намагалося подолати керівництво радянських спецслужб за допомогою видання відповідних нормативних актів.

Водночас попри постійну увагу керівництва радянських спецслужб до методу депортацій, згідно зі статистикою радянських спецслужб, впродовж 1944–1946 рр. людські втрати від депортацій порівняно з кількістю вбитих, арештованих чи виведених з повинною повстанців займали останні місця (див. Таблицю Б.10). Так, у 1944 р. найбільший відсоток з усіх втрат (загалом 111 754 особи) були подані для ліквідованих учасників антирадянського Руху Опору – понад 56 % від усіх, а кількість депортованих була найменшою та становила лише понад 11 %. У 1945 р. (загалом 142 633 особи) найбільші втрати українського підпілля чекісти фіксували за вбитими – 43 %, на другому місці були виведені з повинною – майже 27 %, і на останньому – депортовані з більш ніж 12 %. У наступному 1946 р. статистика змінюється і на перше місце серед втрат (загалом 44 998 осіб) виходять арештовані – понад 41 %, кількість ліквідованих переміщується на друге місце із понад 33 %, а депортовані займають третє місце із понад 14 %. На останньому місці опиняються втрати від явок із повинною – 11 %.

Аналіз нормативних актів радянських спецслужб, які передбачали проведення примусових виселень, регулювали їхнє проведення, чи передбачали їхнє застосування як один із елементів подолання антирадянського спротиву у Західній Україні засвідчує, що кінець 1946 – початок 1947 рр. став певним переламом. Вперше від моменту видання директиви НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. впродовж більш ніж півроку після директиви МВС УРСР № 15/149 від 1 жовтня 1946 р. не було прийнято жодного нормативного документу, який би стосувався питання депортацій (див. Таблицю Б.5 та Діаграму В.5).

Причин відсутності даних про застосування примусових виселень може бути декілька: а) реорганізація та реформа спеціальних та правоохоронних органів СРСР; б) черговий етап посилення боротьби з українським підпіллям, який передбачав зміну тактичних прийомів радянських спецслужб та в) процес підготовки і забезпечення проведення виборів до Верховної Ради УРСР.

Передусім потужний вплив на активність депортаційної роботи мала реорганізація радянських спецслужб та силових органів, яка відбувалася у 1946–1947 рр. Проведення примусових виселень передбачало неабиякий обсяг підготовчих робіт, спершу бюрократичних (збір необхідних документів, а часто це потребувало отримання витягів та копій зі справ, які перебували в інших підрозділах чи регіонах, надсилання справи на затвердження ОСО тощо), а потім і організаційно-логістичних (підняття окремої сім'ї, чи декількох родин, їхнього етапування та відправка до місць спецпоселень). Реструктуризація передбачала передачу відділів «боротьби з бандитизмом» (скорочено – ББ) від МВС, які саме й займалися цією роботою, до структури МДБ та об'єднання їх зі структурними одиницями Управління 2-Н [246, с. 129–131; 248, с. 516]. Цей процес природньо гальмував та робив надзвичайно складним, з бюрократично-організаційного боку, проведення примусових виселень у момент напередодні та відразу після такої реорганізації.

У справах передачі відділів та відділень підрозділів ББ від УМВС до УМДБ у лютому 1947 р. переліки чи згадки про передачу підготованих облікових справ на сім'ї, які готувалися до виселення, засвідчують доволі низький рівень

використання методу примусових виселень як елементу щоденної роботи органів. Дані з наглядових справ міських та районних відділів УМДБ Волинської області дають можливість порівняти кількість переданих справ з тими, що перебували на обіку на середину-кінець січня 1947 р. (нижче подано дані з цих справ в дужках для порівняння). Так, наприклад, по Волинській області, з якої у 1946 р. не було виселено жодної сім'ї, на рівні управління було передано лише 11 облікових справ на виселення сімей учасників УПА: Голобський РВ МВС – 2 справи (обліковано 0 справ на учасників ОУН та УПА [102, арк. 296]); Заболоттівський РВ МВС – 2 (7 – учасників ОУН та УПА, хто явився з повинною [104, арк. 42]); Затуврівський РВ МВС – 5 (2 – учасники, 16 – із повинною [105, арк. 135]); Ковельський РВ МВС – 1 та Оваднівський РВ МВС – 1 [20, арк. 102] (13 – учасників, 6 – із повинною [101, арк. 446]). На рівні районних та міських відділів таких облікових справ було передано щонайменше 626: 6 облікових справ із Ковельського МВ МВС [20, арк. 124] (13 – із повинною [107, арк. 555]); 117 – із Головнянського РВ МВС [20, арк. 184–186] (81 – із повинною [103, арк. 107]); 243 – із Іваничівського РВ МВС [20, арк. 229, 237–239] (у січні 1947 р. – 0 справ, натомість на 14 грудня 1946 р.: 6 – учасників, 25 – з повинною та ще 200 справ за категорією «інші» [106, арк. 620, 568]); 36 – із Луцького РВ МВС [20, арк. 302] (39 – учасників, 33 – із повинною [108, арк. 109]); 46 – із Любомльського РВ МВС [20, арк. 332–333] (1 – учасник, 7 – із повинною [109, арк. 242]); 26 – із Сенкевичівського РВ МВС [20, арк. 426] (21 – учасник, 7 – із повинною [110, арк. 332]); 80 – із Цуманського РВ МВС [20, арк. 496–499] (7 – учасників, 4 – із повинною [112, арк. 530]) та 72 – із Шацького РВ МВС [20, арк. 522–523] (6 – із повинною [113, арк. 66]). В акті передавання-приймання Турійського РВ МВС було зазначено, що облікові справи передаються лише як додатки до третьої частини літерної справи № 204 без уточнення кількості чи характеру справ [20, арк. 480] (5 – з повинною та ще 267 справ за категорією «інші» [111, арк. 141зв]).

Загалом за актами Волинської області облікові справи на виселення зазначені лише для 12 з 30 районів та для одного з 3 міст Волинської області, що становить лише третину від районних та міських підрозділів ББ області. В актах

приймання-передавання обласний рівень не корелюється з районним та міським рівнями, що може свідчити про певну нескоординованість чи недостатню уважність чекістів до депортаційної роботи (велика кількість нормативних актів, які наголошували на недоліках оформлення облікових справ, також це підтверджують).

У жовтні 1946 р. з метою посилення боротьби проти антирадянського Руху Опору радянські спецслужби змінили тактику боротьби. Було застосовано новий підхід, який передбачав, що за кожним повстанським відділом чи боївкою закріплювалися окремі оперативні та військові сили: внутрішні війська та/або чекістські опергрупи [248, с. 513].

Підготовка до виборів народних депутатів Верховної Ради УРСР, які були призначені на 9 лютого 1947 р., на території Західної України поставила нові завдання перед органами та водночас це автоматично означало проведення чергової масштабної протиповстанської операції.

Тотальна боротьба з українським підпіллям стала одним із лейтмотивів директиви МВС УРСР № 195 від 30 листопада 1946 р. «Про забезпечення виборів до Верховної Ради Українського РСР». Нормативний акт передбачав, поміж іншим, посилення боротьби з українським визвольним рухом, який за інформацією органів готував заходи для зриву виборчої кампанії [6, арк. 86–87]. Відповідно начальники УНКВС західних, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Вінницької й Київської областей повинні були посилити проведення чекістсько-військових операцій, залучаючи до них особовий склад гарнізонів ВВ МВС, прикордонних військ, частин РА та винищувальних батальйонів. Черговим кінцевим терміном розгрому українського підпілля було визначено кінець січня 1947 р. [6, арк. 87]. У шифротелеграмі від 10 грудня Т. Строкач вимагав негайно розпочати реалізовувати директиву № 195, а з 15 грудня 1946 р. проводити чекістсько-військові операції в щоденному режимі з якнайширшим залученням сил і засобів [6, арк. 93].

На території західних областей вкотре було розміщено гарнізони внутрішніх військ, які з одного боку мали убезпечити вибори від зриву

підпільниками, а з іншого – забезпечити чергову «остаточну ліквідацію» українського визвольного руху [248, с. 515–516]. Основні сили, які були розміщені на початку грудня 1946 р. на Західній Україні, становили війська МВС у кількості 33 307 осіб з чотирьох дивізій (62 СД, 65 СД, 81 СД та 82 СД) у складі двадцяти п'яти полків і одного окремого батальйону [6, арк. 334–336]. За оцінкою керівництва Управління боротьби з бандитизмом (УББ) МВС УРСР для забезпечення проведення заходів, передбачених для проведення виборів, а отже й розгрому антирадянського підпілля, необхідно було залучити 5945 осіб оперативного складу та 60 640 осіб військ та місцевих радянських збройних формувань [6, арк. 213].

Так само як і за результатами виборів лютого 1946 р., у лютому 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач доповідав, що «результати виборів до Верховної Ради Української РСР у західних областях України показали, що оунівське підпілля і бандитські групи розгромлені, а місцеве населення повністю звільнилося від розкладаючого впливу оунівців, вороже відноситься до всіх їхніх дій і до самого факту їхнього існування» [12, арк. 9]. В окремому повідомленні про результати виборів у Західній Україні, підготованому 10 лютого 1947 р., Т. Строкач ще категоричніше стверджував, що «результати виборів [...] показали, що оунівське підпілля і бандитські групи – розгромлені» [6, арк. 399].

Проте оглядовий звіт Міністерства державної безпеки УРСР про стан справ із ліквідації ОУН та УПА за 10–28 лютого 1947 р. засвідчив інший стан справ. У цьому документі, підготованому начальником управління 2-Н (наступника управління ББ) Р. Сараєвим у березні того ж року, констатувалося, що після проведення виборів та передислокації гарнізонів відбулося послаблення оперативно-бойової активності органів і військ МДБ. Негативно впливала на роботу радянських спецслужб і довготривала та затягнута процедура перебудови роботи органів у зв'язку із рядом недоліків переходу відділів ББ та внутрішніх військ до системи МДБ. Наведена кількість учасників антирадянського підпілля станом на першу та останню декаду лютого, за висновками автора огляду, ніяк не змінилася (див. Таблицю Б.12). На підставі проведеного аналізу Р. Сараєв

стверджував, що закріплення конкретних військових відділів та оперативних співробітників органів за повстанськими підрозділами мало формальний характер [5, арк. 277–280]. Попри те, що напередодні виборів лютого 1947 р. була пророблена чимала і виснажлива робота з ліквідації ОУН, констатував начальник управління 2-Н МДБ УРСР, послаблення натиску у другій та третій декадах лютого, а також те, що чекістсько-військові операції мали швидше профілактичний характер, оскільки проводилися без належного агентурного забезпечення, призвело у результаті до активізації антирадянської активності [5, арк. 284–285].

Для покращення роботи з ліквідації «решток оунівського бандитизму» Р. Сараєв пропонував закінчити якомога скоріше роботу з реорганізації відділів 2-Н, при цьому узагальнивши інформацію, яка була в УМВС та УМДБ. Впродовж квітня–травня 1947 р. основні зусилля зосередити на ліквідації керівних оунівських центрів, максимально залучати внутрішні війська МДБ та щоденно проводити операції, не допускаючи простою чекістсько-військових сил [5, арк. 285–286]. Окремий пункт фокусував необхідність не залишати без ефективних дій у відповідь жодного «бандпрояву». При цьому пропонувалося розшукати та покарати всіх без винятку учасників тієї чи іншої антирадянської акції, а також їхніх поплічників [5, арк. 286].

Практично відразу після проведення виборів за підписом згадуваного вище полковника Р. Сараєва підготовано план заходів із чергової остаточної ліквідації оунівського підпілля у зимово-весняний період 1947 р. Текст «заходів» після попереднього погодження в ЦК КП(б)У був поданий 24 лютого 1947 р. на затвердження міністру державної безпеки УРСР С. Савченку з подальшою доповіддю першому секретарю М. Хрущову [9, арк. 2–11].

У плані заходів констатувалися спільні успіхи органів та військ МВС–МДБ УРСР, досягнуті в осінньо-зимовий період 1946–1947 рр. Зазначалося, що через тяжкі втрати серед керівництва ОУН, у підпіллі відбувається дискусія про необхідність відмови від відкритої озброєної боротьби та переходу на інші, більш конспіративні, методи роботи. У зв'язку з цим у плані заходів пропонувалося

«вважати основним та головним завданням органів та військ МДБ західних областей України впродовж березня-квітня 1947 року завдання остаточного удару оунівському підпіллю» [9, арк. 2–3]. У двадцяти трьох пунктах документу було передбачено низку детальних та конкретних заходів (включно з проведенням у березні 1947 р. наради за участі начальників УМДБ та керівників відділів ББ західних областей) щодо активізації боротьби з українським підпіллям. Основними методами діяльності мали бути передусім чекістсько-військові операції та широкий спектр оперативно-агентурних заходів (серед пунктів плану проведення примусових виселень не згадувалося) [9, арк. 3–10]. 27 лютого 1947 р. цей план було розіслано по УМДБ західних областей України з вимогою розробити на його основі свої плани та надати їх до МДБ УРСР [9, арк. 1].

2.2. Розгортання депортаційних заходів (травень–серпень 1947 р.)

Черговий етап посилення боротьби проти українського визвольного руху розпочався з моменту приїзду в Україну Л. Кагановича. На думку Кремля, М. Хрущов недостатньо рішуче боровся з антирадянським Рухом Опору [248, с. 517]. У результаті було роз'єднано посади Першого секретаря ЦК КП(б)У та голови Ради міністрів УРСР, останню було залишено за М. Хрущовим. Л. Кагановича призначено на ключову посаду очільника компартії Радянської України [241, с. 119–120].

31 березня 1947 р. Л. Кагановичу була подана доповідна записка за підписом куратора західних та Ізмаїльської областей УРСР, заступника секретаря ЦК КП(б)У А. Стоянцева «Про стан боротьби з ОУНівським підпіллям і залишками банд УПА в західних областях УРСР» [193, с. 334–337; 248, с. 518]. У документі констатувалося погіршення стану боротьби з «українсько-німецькими націоналістам» та нещадно критикувалися дії МДБ, яке на думку авторів, не змогло в належні терміни здійснити реорганізацію управління та відділів, які займалися боротьбою з українським антирадянським Рухом Опору. Факт

розсилки плану заходів 27 лютого 1947 р наводився як приклад недостатньої оперативності в діях МДБ УРСР [193, с. 335]. У доповідній записці також зазначалося про вкрай низьку ефективність чекістсько-військових операцій, ймовірно, через слабку роботу агентурного апарату, погіршення стану керованості та ефективності дій винищувальних батальйонів та дотримання «радянських законів». На думку А. Стоянцева, якщо не будуть ужиті рішучі заходи, то з початком весни можна буде очікувати зростання повстанської активності. На завершення пропонувалося обговорити стан боротьби з ОУН та УПА на оргбюро ЦК КП(б)У та вимагати від органів МДБ докорінного покращення їхньої протиповстанської діяльності [193, с. 336–338].

Унаслідок 5 квітня 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову № 124/32 «Про посилення боротьби зі залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» [192, с. 267–269; 248, с. 518]. Документ повторював критику попередньої доповідної записки, зобов'язував керівництво обкомів партії і УМДБ західних областей УРСР, а також МДБ УРСР вжити «енергійні та організовані заходи» задля посилення ефективності боротьби з українським визвольним рухом. Міністр державної безпеки УРСР С. Савченко тричі згадувався в постанові як особа, яка має налагодити агентурну роботу, щодаки доповідати про результати протиповстанської боротьби та є особисто відповідальною за виконання вказівок Політбюро [192, с. 268–269].

На початку 20-х чисел квітня 1947 р. відбулася чергова активізація боротьби з українським антирадянським Рухом Опору. 22 квітня 1947 р. було видано спеціальний наказ МДБ СРСР № 00207 «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» [33, арк. 20–23], а 23–24 квітня 1947 р. у Львові пройшла серія нарад за участі республіканського керівництва компартії та органів, на яких розглядалося питання боротьби з українським визвольним рухом.

На нараді секретарів обкомів КП(б)У і начальників управлінь МДБ західних областей УРСР у Львові 23 квітня 1947 р. були присутні Л. Каганович та М. Хрущов, а також міністри державної безпеки та внутрішніх справ УРСР –

С. Савченко та Т. Строкач [248, с. 518]. Чекістське керівництво інформувало про зростання повстанської активності, послаблення натиску органів на «українсько-німецьких націоналістів» та проблеми, що виникли у зв'язку із передачею справ з МВС до МДБ. Затягування оформлення справ на виселення визнавалось однією з проблем, які ускладнюють остаточний розгром оунівського підпілля. Про це зокрема доповідав секретар Дрогобицького обкому І. Горобець. Відповіді на уточнююче питання від Л. Кагановича «у чому ж конкретно полягають проблеми та наскільки затримується розгляд справ на виселення в Особливій нараді, а також чи всі секретарі мають такі ж проблеми», напевно, не було надано. Принаймні у протоколі вона не зафіксована, натомість як відповідь подано зобов'язання І. Горобця ліквідувати всі «банди» до середини червня того ж року [191, с. 299–300].

Під час наради, головним лейтмотивом якої була ліквідація українського націоналістичного підпілля, обговорювалися особливості, ефективність та шляхи покращення різних методів протиповстанської боротьби. Питання потреби проведення примусових виселень порушувалось неодноразово. Начальник УМДБ Львівської області О. Воронін, зокрема, виступив із пропозицією проведення одночасної операції з виселення. Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач вважав, що виселяти необхідно тільки сім'ї нелегалів [191, с. 300–301].

Необхідність проведення виселень підтримав також і М. Хрущов, заявивши у своєму виступі, що потрібно активізувати цю роботу та депортувати більше активних «поплічників ОУН» [191, с. 302]. У завершальному виступі Л. Каганович визначив два головних питання: 1) ліквідація «бандитизму» та 2) повне завершення радянської в західних областях. Перший секретар ЦК КП(б)У наголосив, що відтепер потрібна нова якість боротьби з українським визвольним рухом і висловив сподівання, що після наради результати покращаться [191, с. 302–303].

Окрема нарада проведена міністром державної безпеки С. Савченком та його двома заступниками 24 квітня 1947 р., також у Львові. На ній із керівництвом органів західних областей обговорювалися директивні вказівки політбюро ЦК КП(б)У та наказ МДБ СРСР. Ключовим було питання про шляхи якомога швидшої ліквідації оунівського підпілля [8, арк. 39; 9, арк. 28]. Ймовірно,

під час цієї наради було дано вказівку здійснити вивчення наказу № 00207 та провести відповідні протокольні наради оперативного складу УМДБ західних областей УРСР. 30 квітня 1947 р. начальникам УМДБ західних областей УРСР розіслано розпорядження С. Савченка за № 47036 із вимогою надати в МДБ УРСР протоколи таких нарад [8, арк. 260].

Наказ МДБ СРСР № 00207 «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» було видано міністром державної безпеки СРСР В. Абакумовим у Москві 22 квітня 1947 р. [33, арк. 20–23]. У ньому в першому ж пункті містилась вказівка міністру державної безпеки УРСР С. Савченку, начальникам УМДБ західних областей УРСР «докласти всіх зусиль для рішучої ліквідації оунівського підпілля». Вказівки загального характеру доповнювалися конкретними кроками, як-то: підібрати до МДБ СРСР та надіслати для постійної роботи в Західній Україні 200 досвідчених оперативних співробітників органів чи додатково надіслати в розпорядження МДБ УРСР 64 стрілецьку дивізію ВВ МДБ СРСР. Для виконання наказу до МДБ УРСР відкомандировувався заступник міністра державної безпеки СРСР С. Огольцов, який мав спільно зі С. Савченком здійснювати керівництво передбаченими заходами. Окрім того в розпорядження С. Огольцова було надано шість генералів – Л. Райхмана, П. Бурмака, І. Єрмоліна, М. Попова, А. Російського та А. Нікіфорова, двох полковників – Б. Хотякова і М. Головкова, а також групу офіцерів головного управління військ МДБ СРСР. Про стан виконання наказу С. Огольцов і С. Савченко мали щоденно доповідати В. Абакумову [33, арк. 21–23].

Протоколи нарад з вивчення наказу № 00207, проведені в першій половині травня 1947 р. в обласних та районних центрах Західної України, засвідчують, що керівники обласних управлінь МДБ УРСР та ВВ МДБ сприймали рішення політбюро ЦК КП(б)У від 5 квітня 1947 р., дві наради у Львові на початку 20-х чисел квітня 1947 р. та видання у Москві наказу «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» від 22 квітня 1947 р. елементами одного скоординованого процесу, який перебуває на контролі особисто у Й. Сталіна [8, арк. 38–39, 78, 100–101, 189–190].

Попри те, що під час зазначених нарад обговорювалися перш за все питання, пов'язані з оновленням методів та тактики роботи радянських спецслужб, як-то: покращення агентурної роботи, підвищення ефективності чекістсько-військових операцій, роботу винищувальних батальйонів та координацію дій з органами МВС, керівники та оперативники органів УМДБ, поміж іншим, згадували й про необхідність проведення в комплексі протиповстанських заходів виселень сімей вбитих та арештованих підпільників (УМДБ Львівської області) та зазначали, що відповідна підготовча робота вже проводиться (УМДБ Станіславської області) [8, арк. 63, 71, 107].

За результатами наради, проведеної у Львові 23 травня 1947 р., секретар Дрогобицького обкому компартії І. Горобець надіслав 27 квітня на ім'я Л. Кагановича листа, в якому просив дати вказівки МДБ та МВС УРСР про прискорення оформлення справ на сім'ї учасників ОУН та УПА. Про результати опрацювання цього запиту А. Стоянцев повідомляв Л. Кагановича в доповідній «З питання листа секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У І. Горобця про перебіг виселення бандитських сімей». У документі констатувалося, що після реорганізації МДБ та МВС виселення практично припинилося через брак вказівок по лінії МДБ УРСР. За поданою у доповідній інформацією, для того, щоб виправити це недоопрацювання, 14 травня 1947 р. була видана директива МДБ УРСР № 50. Окрім того, міністр внутрішніх справ Т. Строкач у своїй телеграмі № 10078/1154 від 7 травня 1947 р. також дав вказівку всім управлінням МВС західних областей УРСР сприяти оформленню справ на сім'ї повстанців та їхніх «поплічників». А. Стоянцев також інформував, що відділом ЦК КП(б)У по західних областях встановлено контроль за перебігом депортаційних робіт. У зв'язку з наведеними заходами, партійний куратор західних областей робив висновок, що питання порушене І. Горобцем вичерпане і Л. Кагановичу недоцільно звертатися в ОСО МДБ СРСР [191, с. 308].

Попри це наступного дня, 24 травня 1947 р., зі спільним листом до міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова в Москву звернулися заступник міністра державної безпеки СРСР С. Огольцов та міністр державної безпеки УРСР

С. Савченко. У документі за № 2179/ос, підготовленому у Львові, обидва генерали підсумовували результати депортаційної кампанії, розпочатої 31 березня 1944 р., відзначали ефективність застосування примусових виселень як методу протиповстанської боротьби, та зверталися із проханням санкціонувати продовження виселення сімей-учасників українського повстанського руху в порядку виконання наказу МДБ СРСР № 00207 [9, арк. 38–40; 15, арк. 1–3; 92, арк. 47–49]. До листа також долучено три додатки – директиви, відповідно до яких раніше здійснювалась депортація сімей оунівців [15, арк. 4–10].

У листі В. Абакумова інформували також про те, що на стадії оформлення перебуває близько 6000 справ, не розглянуто ОСО МВС СРСР 57 справ та не виконано рішення ОСО МВС СРСР щодо 111 сімей. Обидва генерали пропонували здійснювати виселення трьох категорій сімей: 1) засуджених, 2) убитих та 3) активних підпільників та тих, які перебувають на нелегальному становищі [15, арк. 2]. Саме цей лист в українській історіографії вважається початком депортації «Запад» [286, с. 184; 290, с. 128; 291, с. 340; 334, с. 219].

Отже, першим рішенням радянських спецслужб про відновлення застосування примусових виселень як інструменту протиповстанської боротьби весною 1947 р. стала прийнята 14 травня міністром державної безпеки УРСР С. Савченком директива № 50 [41, арк. 28–42]. На основі аналізу вищезгаданих нарад можна зробити висновок про те, що поштовхом для прийняття цього нормативного акту, ймовірно, був тиск нового керівника компартії Л. Кагановича, який вимагав посилення протиповстанських заходів задля швидкої ліквідації українського визвольного руху.

У преамбулі директиви зазначалося, що поміж інших методів протиповстанської боротьби важливе місце займає «виселення сімей активних учасників ОУН-УПА». Попри те, що успішне виконання депортацій підриває підтримку українського підпілля та слугує застереженням для осіб, які б хотіли долучитися до визвольного руху, чимала частина начальників управлінь та міських відділів МДБ не зрозуміла важливості цих заходів та призупинила їхнє проведення. З метою посилення репресій проти сімей «активних учасників

оунівського підпілля» С. Савченко пропонував низку заходів з обліку та оформлення облікових справ на тих, хто підлягає виселенню, а також вимагав використовувати ці заходи задля вербування нових агентів із членів зазначених родин [41, арк. 28–29].

Контролювати здійснення депортаційних заходів повинні відділи 2-Н УМДБ. Звітувати про здійснену роботу необхідно було в щомісячних доповіднях про результати боротьби з оунівським підпіллям [41, арк. 29]. Для уникнення помилок додатками до директиви йшли тимчасова інструкція «Про порядок оформлення облікових справ на членів сімей учасників банд ОУН-УПА і виконання рішень Особливої Наради при МДБ СРСР по цих справах» та зразки опитувальника й постанов на 13 аркушах (детальніше див. Додаток Г.).

У тексті інструкції, на початку якої С. Савченком було власноручно дописано означення «тимчасова», зазначалися три основні категорії сімей учасників підпілля, які підпадали під репресії: 1) засуджених, 2) убитих та 3) активних підпільників та нелегалів. Виселенню не підлягали сім'ї, до яких входили: а) військовослужбовці Радянської армії, червоні партизани, інваліди «Великої вітчизняної», нагороджені урядовими нагородами та обрані в радянські органи влади, б) непрацездатні члени сімей та в) сім'ї, виселення яких недоцільне з оперативних міркувань [41, арк. 30–31].

У тимчасовій інструкції докладно прописано процедуру оформлення та обов'язковий перелік документів, що мали бути в облікових справах, особливості їхньої реєстрації та надсилання у відділ «А» МДБ УРСР з подальшим надсиланням на розгляд ОСО МДБ СРСР, а також планування операцій із виселення сімей та доставки їх на збірні пункти. На кожну сім'ю мала бути заведена окрема облікова справа. Забезпечення вагонів та доставка виселених сімей на збірні пункти, як і подальше їхнє конвоювання до місць примусових виселень, мало відбуватися в координації та із залученням військ МДБ, винищувальних батальйонів та органів МВС. У випадку, якщо під операцію потрапляло менше ніж 20 осіб, відправка останніх на виселення мала здійснюватися через в'язницю або пересильні пункти МВС.

1 червня 1947 р. на виконання директиви МДБ УРСР № 50 було видано наказ, який визначав відповідальними за виявлення «членів сімей активних учасників ОУН та УПА», а також підготовку облікових справ на їхнє виселення відділи 2-Н УМДБ західних областей Радянської України. Також було створено спеціальну групу в Управлінні 2-Н МДБ УРСР, яка мала розглядати справи з регіонів, складати висновки за ними, контролювати весь процес і надсилати документи на розгляд Особливої наради. Старшим групи призначено заступника начальника 2-го відділення 3-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР капітана У. Рабіновича [50], а загальне керівництво покладене на начальника 2-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР підполковника А. Кагановича [51]. До виконання та розгляду справ було наказано узятися негайно [9, арк. 32–33].

У продовження організації виконання та відповідно до директиви № 50 було видано директиву МДБ УРСР № 2388/Е від 3 червня 1947 р. У ній пропонувалося подавати збільшуючим підсумком кількісні дані про результати репресування «учасників сімей ОУН і бандитів» до 1-го та 15-го чисел кожного місяця за спеціальною формою № 5 [47, арк. 38]. До директиви додавався зразок цієї форми та кодовані дані для отримання кількісних даних шифром або по «ВЧ». Власне заповнена форма мала надсилатися поштою на підтвердження [47, арк. 39–40]. У зразку було два розділи: перший стосувався процесу оформлення облікових справ, а другий – процесу виконання рішень особливої наради. В останньому розділі мали окремо зазначати кількість отриманих від ОСО МДБ СРСР рішень, кількість виселених сімей та осіб, а також кількість повернутих справ із незастосуванням висилки [47, арк. 39]. Того ж дня вказівка про надання звітності, відповідно до директиви № 50 була розіслана усім начальникам УМДБ західних областей України [70, арк. 169–171]. Попри проведені наради, видану директиву з чіткими вказівками, створення спеціальної групи справа з виселенням сімей учасників українського визвольного руху у червні 1947 р. не проходила так оперативно, як на це сподівалося керівництво республіканських компартії та органів.

Окрім роботи з обліку та оформлення справ на сім'ї, які підпадали під виселення, органам МДБ (під час передачі відділів ББ) було передано доволі

багато справ із управлінь та відділів МВС, які були повернуті на дорозслідування, дооформлення або розгляд скарг та заяв вже висланих та їхніх рідних. Ймовірно, що внаслідок комунікації між МВС та МДБ УРСР було прийнято тимчасове рішення, яке мало на меті розвантаження УМДБ від додаткової роботи. 14 червня 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач видає вказівку за № 84, адресовану начальникам УМВС західних областей [43, арк. 96]. Згідно з нею останні мали негайно затребувати вищеперераховані справи з органів МДБ та в дводенний термін їх доопрацювати. Не пізніше 1 липня ці справи мали бути надіслані до 1-го спецвідділу МВС УРСР. У подальшому облікові справи на сім'ї учасників УПА, висланих органами МВС, що потребували доопрацювання, також мали братися в роботу органами МВС. Для цих справ встановлювався десятиденний термін доопрацювання чи дооформлення. Така процедура роботи зі справами, формування яких було розпочато в органах УМВС, мала тривати до моменту вирішення цього питання на рівні МВС СРСР [7, арк. 97].

Звіти, надані у відділ «А» МДБ УРСР, дають можливість оцінити як динаміку статистичних даних, наданих УМДБ західних областей УРСР, так і рівень виконання депортаційних заходів, передбачених попередніми нормативними актами. Перші дані зафіксовані у «Справі з відомостями на виселені сім'ї ОУН», стосуються загальної кількості облікованих сімей учасників українського підпілля, які проживали на території західних областей УРСР станом на 20 червня 1947 р. У семи областях, без інформації по чотирьох невказаних районах Тернопільської області, на обліку перебувало 22 728 сімей або 66 501 особа, з яких 7337 сімей убитих учасників визвольного руху, 10 856 сімей засуджених учасників та 4535 сімей нелегалів [48, арк. 1].

Перша звітність за формою № 5, яка мала бути подана ще на 15 червня, була подана тільки станом на 1 липня 1947 р. Згідно з узагальненими відомостям, на той момент було зареєстровано всього 2206 облікових справ. З них 574 відіслано в РВ МДБ на доопрацювання, 36 – припинено, 149 – надіслано до МДБ УРСР та 1447 залишалось в обласних УМДБ. Жодного рішення від ОСО МДБ СРСР не було отримано і також не було вислано жодної сім'ї [48, арк. 3].

Станом на 15 липня показники результатів депортаційної роботи незначно зросли. Загалом було зареєстровано 3343 облікові справи, з яких 763 було відправлено в райвідділи на доопрацювання, 21 – припинено, 571 – відіслано до МДБ УРСР та 1988 продовжувало перебувати в обласних УМДБ. Жодного рішення від ОСО також не отримано і також не було вислано жодної сім'ї [48, арк. 4].

Очевидно, що низький темп депортаційних робіт не влаштовував керівництво радянських спецслужб. Тому у липні міністр державної безпеки УРСР С. Савченко видає ще дві директиви, які мали активізувати виконання попереднього акту від 14 травня того ж року. Так у директиві № 75 від 22 липня 1947 р. начальникам УМДБ західних областей України наказувалося «Вжити найрішучіших заходів до форсування оформлення облікових справ на сім'ї оунівського підпілля, бандгруп і їхніх пособників, які підлягають виселенню» [42, арк. 14]. Міністр державної безпеки констатував, що станом на 19 липня виявлення, взяття на облік та оформлення облікових справ на сім'ї «активних учасників оунівського підпілля і озброєних бандгруп, що підлягають виселенню», здійснюється незадовільно. С. Савченко зобов'язував встановити контроль за міськими та районними відділами МДБ для своєчасного оформлення ними облікових справ, а за потреби надавати необхідну допомогу. 26 липня 1947 р. цю директиву розіслано до восьми західноукраїнських УМДБ (Волинської, Закарпатської, Дрогобицької, Ровенської, Тернопільської, Станіславської, Львівської та Чернівецької областей) [42, арк. 14–15].

Також директивою № 75 вносились зміни до попередньої директиви № 2388/Е від 3 червня 1947 р. Відтепер у формі про результати роботи з підготовки та накопичення облікових справ на сім'ї, що підлягали виселенню, необхідно було також вказувати відомості про загальну кількість облікованих сімей та кількість облікованих справ, які перебувають у міськрайвідділах МДБ. Звітність необхідно було надсилати до 1-го та 15-го числа кожного місяця у відділ «А» МДБ УРСР з накопичувальним підсумком. Перші відомості за оновленою формою, зразок якої додавався, необхідно було подати до 1 серпня 1947 р. [42, арк. 14–15].

У формі «Відомості про результати роботи з репресування сімей учасників ОУН і бандитів по УМДБ _____ області» мали б зазначатись кількісні дані про: 1) кількість облікованих сімей; 2) справи, які перебувають на стадії оформлення в міськрайвідділах МДБ; 3) зареєстровані облікові справи у відділі «А» УМДБ з розподілом на сім'ї а) засуджених учасників ОУН, б) повстанців, убитих під час чекістсько-військових операцій та в) нелегалів; 4) передані справи у відділ 2-Н УМДБ для підготовки висновку; 5) справи, повернуті на місця для дооформлення; 6) припинені справи; 7) справи, надіслані в МДБ УРСР; 8) залишок облікових справ, що залишаються на етапі висновків у відділі 2-Н УМДБ; 9) отримані рішення ОСО МДБ СРСР про виселення сімей та 10) вислані сім'ї за рішенням ОСО [42, арк. 16].

Висновок про незадовільний стан динаміки депоратційної роботи органів МДБ С. Савченко зробив на основі довідки, підготованої 19 липня 1947 р. за підписом начальника відділу «А» МДБ УРСР В. Подобєдова. Зокрема у цій довідці зазначалося, що на той момент за управлінням 2-Н МДБ УРСР рахується лише 169 облікових справ для підготовки висновків: Дрогобицька обл. – 29, Львівська – 11, Станіславська – 78, Тернопільська – 2, Волинська – 11 та Чернівецька – 38 [48, арк. 14]. Оскільки поки не виявлено інформації про наявність та кількість облікових справ, відісланих до ОСО МДБ СРСР, неможливо зробити висновок щодо розбіжностей даних про кількість облікових справ, надісланих УМДБ станом на 15 липня до МДБ УРСР – 571 справа, та тих, які перебували станом на 19 липня в управлінні 2-Н МДБ УРСР. Попри це, аналіз власне довідки засвідчує, що спочатку вона була підготовлена станом на 2 липня, а пізніше дата була виправлена. При цьому за півмісяця не відбулося жодного збільшення кількості справ, які б мали надійти з обласних управлінь (навіть навпаки, фінальна сума справ у довідці була скоригована на «мінус одну» справу). Оскільки кількість справ у довідці від 19 липня корелюється із відомостями про кількість справ, надісланих до МДБ УРСР станом на 3 липня (149 облікових справ), то можемо припустити, що відомості подані станом на 15 липня (571 облікова справа) не відповідали стану справ, принаймні зі справами, що начебто уже надійшли з обласних управлінь до МДБ УРСР.

За інформацією, згаданою в документах радянських спецслужб та міліції УРСР, можна зробити висновок, що питання, пов'язані з розгортанням та здійсненням депортаційної роботи в західних областях України, перебували на контролі або принаймні в перманентній координації з Москвою.

Відповідно до вказівки з Москви, директива МДБ УРСР № 77 від 25 липня 1947 р. вносила зміни в директиву № 50 від 14 травня того ж року. С. Савченко пропонував прийняти від УМВС облікові справи на виселені сім'ї учасників націоналістичного підпілля, які були повернуті з ОСО для дооформлення, а також слідчі справи на учасників підпілля, які надійшли з таборів МВС на дорозслідування. При цьому облікові справи на сім'ї дезертирів з Радянської армії та інших осіб, не пов'язаних з українським підпіллям, не підлягали прийому [42, арк. 19]. Відповідальність за своєчасне та належне завершення оформлення справ покладалась на відділи 2-Н УМДБ, а слідчих справ відповідно на слідчі відділи УМДБ. Про кількість прийнятих від УМВС облікових та слідчих справ обласні управління мали поінформувати в МДБ УРСР [42, арк. 20].

2 серпня 1947 р. міністр державної безпеки УРСР видає директиву № 80, яка стосувалася питання боротьби зі зривом хлібозаготівель, до яких, за агентурною інформацією, готується «українсько-німецьке націоналістичне підпілля». Активізацію підпілля також пояснено й тим, що останнім часом органи здійснюють заходи з «посилення нажиму на куркульство». Таким чином, С. Савченко формулює чергове завдання органам та військам МДБ УРСР «рішуче припиняти бандитську, терористичну діяльність з боку націоналістичного підпілля і бандгруп і цим забезпечити виконання хлібопоставок...» У директиві зазначено, що виконання цього завдання можливе винятково на основі виконання наказу МДБ СРСР № 00207 від 22 квітня 1947 р. [42, арк. 27–29]. В 5-му пункті директиви було зазначено про необхідність негайно проводити переслідування та ліквідацію учасників «бандпроявів», а також виявляти та арештовувати всіх спільників, пособників та куркулів, які здійснюють антирадянську роботу. На сім'ї усіх зазначених категорій осіб необхідно було готувати справи на виселення для розгляду ОСО МДБ СРСР [42, арк. 30].

Попри постійне намагання активізувати депортаційну роботу, відомості про результати роботи з репресування сімей учасників ОУН та УПА не засвідчують відповідного зростання в динаміці. Так, станом на 1 серпня 1947 р. на стадії оформлення в міських та районних відділах МДБ перебувало 7384 облікові справи. Зареєстровано у відділах «А» УМДБ було 5072. Для підготовки висновків до відділів 2-Н УМДБ було надано 4862 справи [48, арк. 7]. Повернуто для дооформлення – 1092. Також трохи більше тисячі справ – 1164 було надіслано в МДБ УРСР. Водночас на розгляд управління 2-Н МДБ УРСР передано 810 справ, а розглянуто лише 44 справи. Прикметно, що всі 44 облікові справи, розглянуті управлінням, було повернуто в УМДБ для дооформлення. Як і в попередніх звітах жодної справи не було надіслано на отримання рішення МДБ СРСР, і відповідно не було виселено жодної сім'ї [48, арк. 8]. Про недостатню роботу проведену органами МДБ із підготовки, оформлення та проведення виселення сімей «підпільників ОУН» зазначав у довідці «Про результати агентурно-оперативних заходів органів МДБ із ліквідації націоналістичного підпілля та його озброєних банд у західних областях України за перше півріччя 1947 р.» датованій 7 серпня 1947 р. заступник начальника управління 2-Н МДБ УРСР Л. Пастельняк [12, арк. 539].

Наступні зведені дані станом на 15 серпня не засвідчили суттєвого поступу порівняно з початком того ж місяця. Так, кількість справ, які перебували на стадії оформлення, знизилася до 7219 через припинення ще в минулому місяці 172 справ. У відділах «А» УМДБ було зареєстровано 6144 справи, а 6097 справ передано у відділи 2-Н УМДБ для підготовки висновків. Станом на 15 серпня до міськрайвідділів повернуто на доопрацювання 1513 справ, а ще 2335 справ надіслано в МДБ УРСР. За першу половину серпня припинено 176 облікових справ. Розглянуто в управлінні 2-Н МДБ УРСР було 1066 справ [48, арк. 12].

Важливо зазначити, що у формі зведених відомостей, підготованій 18 серпня відбулись певні зміни. Перш за все пункт, який раніше стосувався кількості «направлених на розгляд Особливої наради», став звучати так: «підлягає направленню на розгляд Особливої наради». Окрім того у формі відсутні графи

про кількість справ, надісланих на «ОСО» МДБ СРСР та про кількість виселених сімей [48, арк. 13]. Отже, можемо припустити, що на середину місяця у Києві вже знали про те, що депортаційна робота з репресування сімей активних учасників українського визвольного руху буде переформатована та мали приблизне уявлення як саме. Ймовірно, що керівництво органів МДБ УРСР також знало про рішення уряду та політбюро ЦК ВКП(б), прийняті 13 серпня 1947 р. щодо завдання чергового удару по «націоналістичному підпіллю» (П59/123) [291, с. 341].

На виконання цього рішення 22 серпня 1947 р. було видано наказ МДБ СРСР «Про виселення сімей засуджених, убитих і тих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів із території західних областей України» № 00430 за підписом міністра державної безпеки В. Абакумова [15, арк. 12–15]. Власне цей наказ і став початком операції «Запад» де-юре.

Порівняння наказу МДБ СРСР № 00430 з розпорядчими актами, виданими у 1944 та 1948 рр., а також практика посилянь на нормативно-розпорядчі акти під час підготовки та проведення операції «Запад» засвідчує важливі особливості кодифікації першої повоєнної масової одномоментної депортаційної операції, проведеної органами МДБ СРСР у жовтні 1947 р.

Наказ МДБ СРСР № 00430 містить винятково організаційну складову, необхідну для проведення депортаційної операції, і зовсім не містить згадок про підготовчі механізми, пов'язані з оформленням та прийняттям рішень щодо виселення тієї чи іншої сім'ї. Повністю не зазначалися ці моменти і в інструкції «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів і бандитів зі Західних областей України» – додатку до наказу за підписом заступника міністра державної безпеки СРСР С. Огольцова [15, арк. 16–19]. Фактично наказ МДБ СРСР № 00430 став своєрідним продовженням та доповненням директиви МДБ УРСР № 50.

Наказ містив чіткі вказівки щодо організації депортаційної операції. У першому пункті встановлювались уповноважені МДБ СРСР по кожній із західноукраїнських областей та два їхні заступники, які мали забезпечити організацію та проведення депортаційної операції. Один із заступників

призначався по оперативній частині, а другий – по військах (див. Таблицю Б.16). Зазвичай заступниками по оперативній частині призначались начальники обласних УМДБ, а заступниками по військах – представники ВВ МДБ СРСР. У Ровенській області було призначено три заступники уповноваженого МДБ СРСР – один по військах та двоє по оперативній частині – В. Шевченко та Г. Шарок. Загалом наказом було визначено 27 осіб керівного складу, з них 15 генералів, а решта – полковники.

Загальне керівництво операцією покладалось на заступника міністра державної безпеки СРСР С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР С. Савченка. Останнім на допомогу відряджали ще трьох генерал-лейтенантів: заступника міністра державної безпеки СРСР А. Блінова, начальника ГУ ВВ МДБ СРСР П. Бурмака та начальника ГУ охорони МДБ СРСР на залізничному та водному транспорті О. Вадіса. Наказом МДБ СРСР № 00430 також передбачалась низка заходів, спрямованих на підготовку депортаційної операції. Пункт 2 зобов'язував начальника ГУ ВВ МДБ СРСР відправити в розпорядження С. Савченка додаткові оперативні та військові сили, які мали прибути до Західної України не пізніше середини жовтня 1947 р. (детальніше див. Додатки В. та Г.) [15, арк. 14].

Заступник начальника головного управління ВВ МДБ генерал-лейтенант М. Сладкевич призначався відповідальним за розподіл та організацію роботи на транспорті та забезпечення зв'язку. Забезпечення операції автотранспортом та необхідною кількістю пального покладалось на заступника міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанта А. Блінова. Відповідно до наказу № 00430 операція мала пройти в проміжку між 10 та 20 жовтня. Про перебіг підготовчих робіт А. Блінов та С. Савченко мали доповідати в МДБ СРСР кожні п'ять днів [15, арк. 14–15].

Аналогічно з наступними депортаційними операціями, проведеними на півдні України, в країнах Балтії та Молдові [187, с. 515–516, 519–522, 526–532; 212, с. 645–648, 666–668, 670–673, 698–701], окрім наказу МДБ СРСР, ймовірно, також був виданий і розпорядчий акт МВС СРСР. Поки такий документ не

виявлено, але аргументом на користь існування такого акту може слугувати інформація про відрядження начальника конвойних військ МВС СРСР В. Бочкова з групою офіцерів до західних областей УРСР задля організації завантаження й охорони депортованих, про що відомо з доповідної міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова [184, с. 286]. Прикметно, що на той момент В. Бочков уже мав досвід проведення виселень «репресованих народів» (зокрема й кримськотатарського) [212, с. 467–468, 483, 519, 610, 636]. Згідно з оперативним планом, затвердженим МВС УРСР 10 жовтня 1947 р., координацію дій оперативного штабу органів МВС з дислокацією у Львові здійснював заступник міністра внутрішніх справ УРСР комісар 2-го рангу М. Дятлов [291, с. 342].

Водночас директива МДБ УРСР № 50 продовжувала залишатись одним із ключових документів відповідно до якого відбувається підготовчий етап операції «Запад». Після того, як було видано наказ № 00430, вона продовжувала фігурувати в документах радянських спецслужб як базовий розпорядчий документ. Аналіз збереженої документації УМДБ Тернопільської області свідчить, що для місцевих чекістів саме директива вважалася базовим розпорядчим документом, відповідно до якого й здійснювалася депортаційна операція. Так, наприклад, у звітних доповідних записках районних відділень УМДБ Тернопільської області про завершення операції «Запад» більшість вказало директиву № 50 (12 районних відділень, 5 – зазначили наказ, 4 – вказали два акти, а 2 – взагалі наплутали з розпорядчими документами) [161, арк. 23–158; 322, с. 180].

Місцеві чекісти не могли не знати про наказ, оскільки на початку жовтня, а саме 5 жовтня 1947 р. всім районним відділенням УМДБ Тернопільської області були затверджені «Плани оперативних заходів із реалізації наказу МДБ СРСР № 00430» [120–158]. Тобто до місцевого районного керівництва довелася інформація, який саме документ є ключовим нормативним актом, відповідно до якого має проводитися депортаційна операція. Проте, більшість чекістів на низовому рівні таким документом продовжували вважати Директиву № 50 [392, с. 179–180].

Механізм прийняття рішення про проведення операції «Запад» цілком відповідає попереднім практикам радянських спецслужб із примусового

виселення «сімей оунівців». Аналіз підготовчих етапів кожної із чотирьох складових депортаційної кампанії «сімей оунівців» 1941 р, 1944–1952 рр. (див. Таблиці Б.2 та Б.3) засвідчує типовість механізмів прийняття рішень. Санкціонування початку (продовження) репресій місцевого українського населення через примусові виселення, як методу протиповстанської боротьби, відбувалося за формальним запитом місцевого керівництва радянських спецслужб. Іноді такі запити також підтримувалися і заступниками очільників спецслужб союзного рівня (заступники наркомів чи заступники міністрів СРСР). Запит адресувався або керівництву комуністичної партії та/або керівництву комуністичних спецслужб союзного рівня.

Прийняття рішень про початок (продовження) депортацій відбувалося спочатку на рівні компартії та/або уряду. Ймовірно, обидва рівні прийняття рішень, партійний та урядовий, були обов'язковими та йшли послідовно. Майбутні дослідження відповідних архівів дозволять детальніше вивчити цю ланку механізму прийняття рішень про депортації цивільного населення.

Розпорядчі та наказові акти радянських спецслужб, які безпосередньо регламентували проведення примусових виселень, видавалися вже для реалізації прийнятих компартією та урядом рішень. Як свідчить приклад операції «Запад», формальним запитами на проведення депортації з місця, ймовірно, передували тиск партійних органів, які намагалися примусити радянські спецслужби активніше та результативніше боротися з українським підпіллям [392, s. 178–179].

Проведення у 1947 р. двох наймасовіших виселень на суміжних територіях, підконтрольних Польщі та Радянському Союзу – відповідно «Вісли» та «Запад», вже неодноразово порушувало питання щодо можливого взаємозв'язку цих двох операцій. Чи були ці депортації між собою взаємопов'язані, а якщо так, то яким чином? Чи могли вони бути задуманими в одному центрі, наприклад, в Москві, чи все ж таки ці примусові виселення були сплановані та реалізовані незалежно одне від одного. Посилює ці питання також і те, що у проєкті організації операції масового виселення українського населення на західні та північні території Польщі першою кодовою назвою акції «Вісла» був криптонім «Схід» [201, с. 66].

Не підлягає сумніву, що на момент проведення наради у Львові 23 квітня 1947 р. керівництво на республіканському рівні вже мало інформацію про планування акції «Вісла». Зокрема, 12 квітня 1947 р. начальник 1-го управління МДБ УРСР доповідав заступнику міністра МДБ УРСР про те, що Польський генеральний штаб розробляє масову депортаційну операцію проти українського населення у зв'язку із вбивством заступника міністра оборони Польщі генерала Кароля Свєрчевського [9, арк. 24]. Опосередкованим підтвердженням може також слугувати листування від 12 квітня 1947 р. між міністром МДБ УРСР С. Савченком та першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем про посилення кордону [62, арк. 291–292]. Пропозиція начальника УМДБ Львівської області О. Вороніна про проведення одномоментної операції з виселення також могла з'явитися під впливом розгортання польських сил задля проведення акції «Вісла», яка розпочалася фактично з 20 квітня 1947 р.

Польський дослідник Ришард Тожецький вважав, що рішення про проведення операції «Вісла» було прийняте в Москві у лютому 1947 р., а також, що безпосередню участь у її плануванні брав С. Савченко [201, с. 32] – один з майбутніх керівників операції «Запад». Свідчень, які підтверджували б гіпотезу, висунуту Р. Тожецьким поки не виявлено.

У дискусії дослідників поки не наведено переконливих аргументів, які б доводили, що обидві депортаційні операції були розроблені одночасно [201, с. 32; 214, s. 13–14; 227, 297–298; 242, с. 263–265; 266, s. 533; 268, s. 120–121]. Виявлені раніше архівні свідчення не містять інформації, яка б дозволяла стверджувати включеність керівництва МДБ УРСР у процес підготовки операції «Вісла». Зрештою, як засвідчив аналіз документів МДБ УРСР, у січні–лютому 1947 р. органи були цілковито сфокусовані на забезпеченні процесу виборів, а план чергового «остаточного» терміну ліквідації українського підпілля взагалі не передбачав такого елемента протиповстанської боротьби як примусові виселення. Водночас відновлення цих питань збіглись у часі з приїздом в Україну Л. Кагановича. Однак без подальших досліджень московських архівів відповісти на це питання не видається однозначно можливим.

Можна стверджувати, що прибуття в Радянську Україну нового першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича призвело до суттєвої активізації протиповстанської боротьби. Одним із важливих її елементів повинно було стати примусове виселення сімей українських підпільників та прихильників українського визвольного руху. Спроби на республіканському рівні організувати депортаційну роботу у форматі щоденних чекістських заходів не дали помітних результатів.

Впродовж чотирьох місяців 1947 р., з травня до серпня, республіканські комуністичні спецслужби видали п'ять директив, які мали активізувати роботу з репресій сімей активних учасників українського визвольного руху через їхнє примусове виселення. Прийнятий у серпні 1947 р. наказ МДБ СРСР, який передбачав проведення одномоментної операції у визначений проміжок часу, з чітким плануванням і відповідальними, призвів до трансформації способу проведення підготовчих заходів та суттєво активізував планування та розгортання організаційного і ресурсного забезпечення майбутнього масового виселення. Поза всяким сумнівом, акція «Вісла» слугувала своєрідним прикладом «остаточного вирішення питання».

2.3. Планування та організаційні заходи (серпень–жовтень 1947 р.)

Видання наказу МДБ СРСР № 00430 «Про виселення сімей засуджених, вбитих і тих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів і бандитів з території західних областей України» 22 серпня 1947 р. [15, арк. 12–15] суттєво активізувало підготовку до проведення депортаційних заходів. Відтепер було чітко зафіксовано форму їхнього проведення як одномоментної масової операції, яка мала стати важливим елементом протиповстанської боротьби*. Весь комплекс заходів, здійснених МДБ у вересні–жовтні 1947 р.,

* Матеріали даного підрозділу були опубліковані в авторських статтях, підготовлених у рамках дисертаційного дослідження [322; 393].

можна згрупувати за трьома напрямками: організаційним, нормативно-розпорядчим (див. Додаток Г.) та ресурсно-логістичним (див. Додаток Д.).

Ключовою складовою для відповідальних за проведення депортації органів МДБ стали організаційні заходи. Для оцінки стану справ із проведення підготовчих заходів, а також контролю виконання наказів і вказівок керівництва, від моменту видання наказу № 00430 до початку операції було проведено три наради на республіканському рівні – 29 серпня, 2 жовтня та 16 жовтня.

У день видання наказу № 00430, 22 серпня, від міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова була відправлена телеграма до ЦК КП(б)У – Л. Кагановичу та до Ради міністрів УРСР М. Хрущову. У ній зазначалося, що для проведення заходів, передбачених рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) № П59/123 від 13 серпня 1947 р. про виселення сімей активних оунівців до України, відряджаються заступник міністра державної безпеки СРСР А. Блінов, начальник Головного управління військ МДБ П. Бурмак та генерал-лейтенант О. Вадіс. Їм доручалось разом з міністром державної безпеки УРСР С. Савченком забезпечити підготовчі заходи. В. Абакумов звертався до Л. Кагановича та М. Хрущова з проханням допомогти з реалізацією зазначеного. На примірнику телеграми було також нанесена резолюція «Прийняти їх до від'їзду Л. Кагановича» [15, арк. 37].

Практично відразу після видання наказу та виїзду з Москви 29 серпня 1947 р. відряджених генералів, була проведена нарада. Окрім уповноважених на ній були присутні також керівники обласних управлінь МДБ, керівники управлінь охорони Ковельської та Львівської залізниць, а також співробітники управління 2-Н МДБ УРСР, призначені 1 червня 1947 р. до складу групи з оформлення облікових справ на виселення, загалом майже тридцять осіб [15, арк. 38а].

Напередодні наради проведено ряд перевірок стану виконання директиви № 50. У доповідній, датованій 24 серпня 1947 р., співробітники управління 2-Н МДБ УРСР, які 23 серпня проводили перевірку стану виконання МДБ Волинської області згаданої директиви, ініційованої А. Кагановичем на початку 20-х чисел серпня 1947 р., зазначали, що незважаючи на те, що в обласному управлінні була створена оперативна група з оформлення облікових справ у складі трьох осіб,

фактично всю роботу здійснював лише її керівник – заступник начальника відділу 2-Н УМДБ старший лейтенант Резнік. Проте він з 11 і до 22 серпня перебував у відрядженні. Призначений на його місце оперативник шість днів допитував арештованих і не займався оформленням справ. Також було зафіксовано і формальний підхід до визначення кількості сімей, на які необхідно завести облікові справи. Були претензії й до якості оформлення облікових справ. Перевіряючи інформували, що приблизно на 500–600 сімей облікові справи будуть оформлені із затримкою через відсутність вироків, які досі не надійшли з численних інстанцій різних областей СРСР. Як недолік зазначалося і про надзвичайно недостатню кількість справ, заведених на сім'ї нелегалів, які на думку співробітників управління 2-Н МДБ УРСР, були мобілізаційною базою для українського підпілля [14, арк. 175–177]. До доповідної додавалась довідка у форматі таблиці з докладною інформацією станом на 22 серпня 1947 р. про кількість облікованих сімей на виселення (3591 сім'я), а також кількість облікових справ, зареєстрованих у відділі «А» (1477 справ), відправлених до МДБ УРСР (763 справи) тощо [14, арк. 178].

28 серпня 1947 р. начальник УМДБ Волинської області підготував пояснювальну записку за результатами перевірки. У ній він інформував, що кількість сімей, які підлягають виселенню зменшиться через наявність у складі частини сімей осіб, що не підпадають під виселення. Затримка із завершенням оформлення сотень справ зумовлена тим, що органи МДБ та МВС не виконували запитів УМДБ Волинської області про отримання копій вироків на репресованих членів сімей [14, арк. 181–182]. Окрім того було додано довідки про створення 1 червня робочої групи з розгляду облікових справ у складі трьох осіб та відрядження в міські та районні відділи для організації роботи 11 оперативних співробітників [14, арк. 179–180].

Аналогічні перевірки відбулися й в інших областях та засвідчили вкрай незадовільну, з точки зору керівництва органів, ситуацію. Співробітники, які мали оформлювати облікові справи на сім'ї до виселення, займалися зовсім іншим і часто взагалі не були ознайомлені з директивою № 50, більше того, не рідко на це

завдання призначали недосвідчених оперативників. Списки та обліки сімей, на основі яких мали оформлятися справи, були вкрай недосконалими, базувалися на застарілій інформації та не враховували результатів оперативної роботи. Справи оформлювалися переважно на сім'ї вбитих та репресованих повстанців, натомість кількість сімей тих, хто перебував на нелегальному становищі, була незначною (наприклад, у Ровенській області сім'ї нелегалів становили близько 11 %, а в Тернопільській – майже 21 %). Самі справи оформлювалися недбало та з недотриманням вимог нормативно-розпорядчих актів, при цьому не дотримувалася конспірація. Обласні управління не надавали консультативну допомогу та не контролювали перебіг роботи на міському та районному рівнях і відповідно кількість справ, відправлених МДБ УРСР, була вкрай низькою [17, арк. 1–4; 18, арк. 1, 112–115]. За результатами перевірок було зроблені відповідні організаційні висновки. Деякі місцеві керівники, як наприклад, начальники Острозького та Володимирецького РВ МДБ отримали догани [16, арк. 50]. Впродовж 22–29 серпня начальниками управлінь МДБ підготовано довідки про стан оформлення облікових справ, у яких вони намагалися пояснити, що затримки в роботі були пов'язані зі складністю отримання необхідних довідок від інших органів влади, МВС і МДБ, недосконалістю механізму збору відомостей до справ, передбаченого тимчасовою інструкцією та доповідали про заходи, здійснені на виправлення ситуації – збільшення кількості осіб для оформлення облікових справ та створення спеціальних груп [14, арк. 20–21; 17, арк. 172–173; 18, арк. 1–8, 116–119, 149–150, 264].

Під час наради 29 серпня 1947 р. окрім заслуховувань результатів проведених перевірок про стан виконання директиви № 50 було зачитано наказ № 00430 та опрацьовано інструкцію, яка йшла до нього додатком [15, арк. 44; 25, арк. 3]. Для уповноважених МДБ СРСР були попередньо розроблені інструкції про порядок обліку сімей, що підпадають під виселення [15, арк. 40–42]. У форматі пам'яток ці інструкції були поширені серед керівного складу районних, міських та залізничних відділів МДБ. У відомості роздачі пам'яток зазначалося, що вони підготовлені відповідно до директиви № 50 [15, арк. 43].

З 31 серпня і до 3 вересня 1947 р. проведені відповідні наради також і на обласному рівні. Для участі у цих нарадах у регіони виїжджали відряджені з Москви генерали. Так, 2 вересня в Тернопіль виїжджав А. Блінов і О. Вадіс, а в Станіслав – В. Дроздов. З метою активізації процесу оформлення облікових справ було продовжено практику перевірки роботи районних та міських відділів МДБ. Городоцький РВ МДБ 3 вересня відвідали А. Блінов, О. Воронін та О. Вадіс, а 4 вересня відповідна робота проходила в Червоноармійському та Залізничному райвідділах Львова [15, арк. 44; 25, арк. 3]. Робота останніх визнана вкрай незадовільною, оскільки в обох районах було обліковано лише 25 сімей. Керівництво відділів отримали жорсткі вказівки щодо негайної докорінної перебудови роботи, виявлення та відповідно підготовки до виселення максимальної кількості сімей [15, арк. 47]. Аналогічні виїзди з метою активізації депортаційних заходів на районному рівні продовжували здійснюватися керівництвом обласних УМДБ впродовж вересня–жовтня 1947 р. [161, арк. 251–253].

Під час нарад, як було викладено у довідці про перші кроки з реалізації наказу № 00430, виявлено низку недоліків у проведеній раніше депортаційній роботі. Попередня методологія підготовки облікових справ визнана хибною, оскільки в процесі оформлення проводилися допити дорослих членів сімей, від сільських рад вимагалися довідки про склад родин та соціальний стан, а подекуди навіть організовувалися й медичні пункти для огляду тих, кого оформлювали на виселення. Все це призводило до того, що багато сімей перейшли на нелегальне становище і продовжували переховуватися тривалий час. В одній лише Львівській області було зафіксовано майже п'ятсот таких сімей. Під час зазначених виїздів у райони встановлено, що частина облікованих родин переховується, а населення знає про підготовку депортації [15, арк. 44–45; 25, арк. 3–4]. Розконспірація підготовчих заходів зафіксована у Львівській, Ровенській та Станіславській областях [15, арк. 45–46; 25, арк. 4–5].

На нараді 29 серпня від уповноважених МДБ СРСР затребувано подати до 5–7 вересня 1947 р. попередні розрахунки необхідної кількості оперативного складу, військ та автотранспорту, а також визначити можливі залізничні станції

для завантаження. У довідці повідомлялося, що станом на 6 вересня до Дрогобича вже прибув перший ешелон із відрядженим для проведення операції оперативним складом чисельністю 81 особа. Наступні очікувалися 8 вересня – до Львова, 13 вересня – до Тернополя [15, арк. 48; 25, арк. 7].

Відповідно до вказівок, даних на нараді 29 серпня 1947 р., обласні управління готували та подавали у Львів, де було розгорнуто центр із підготовки та координації операції, попередні плани та орієнтовні заявки-розрахунки. Попри те, що начальники УМДБ та уповноважені МДБ СРСР вже були ознайомлені з наказом № 00430, у заголовках переважної більшості підготованих доповідних, планів та додатків була вказана директива № 50.

4 вересня подали попередні розрахунки та плани УМДБ Волинської [14, арк. 183–193] та Львівської області [17, арк. 5–13], 6 вересня – УМДБ Тернопільської [17, арк. 174; 159, арк. 233] та Чернівецької [18, арк. 266–268, 324–326], 7 вересня – УМДБ Дрогобицької області [17, арк. 182–183; 18, арк. 9–12, 50–51]. УМДБ Станіславської області подали зведення про результати оформлення справ 3 вересня, а орієнтовний план із додатками дослали аж 13 вересня [18, арк. 124–136, 174]. В орієнтовних планах було подано плановану кількість сімей до виселення, окреслено кількість та географію станцій для завантаження, зроблено попередній розрахунок необхідної кількості для здійснення виселення оперативного складу МДБ, внутрішніх військ, автотранспорту та кількості вагонів. Також обласні управління інформували про районних уповноважених та відповідальних, визначених для контролю за підготовкою до депортаційної операції [17, арк. 184; 18, арк. 265].

5 вересня 1947 р. видано інструкцію МДБ СРСР № 45, яка замінила тимчасову інструкцію, видану раніше як додаток до директиви № 50. Ця інструкція стала поворотним актом та фактично уможливила проведення депортації у форматі операції, оскільки передбачала прийняття рішень ОСО вже після проведення масової операції, а не до того (детальніше див. Додаток Г.).

Ключовим завданням організаційної складової підготовчої фази операції «Запад» у вересні 1947 р. було масове оформлення облікових справ. З 10 вересня

для контролю за процесом масового оформлення облікових справ на сім'ї до виселення встановлено щоденну звітність, у якій в табличній формі необхідно було вказувати кількість справ, що надійшли від периферійних відділів до УМДБ, кількість висновків по завершених справах (окремо за минулу добу і окремо за весь час) та кількість справ, повернутих на дооформлення [15, арк. 49]. З 18 вересня було внесено зміни до форми щоденного звітування – додано розподіл на кількісний склад сімей із розрізненням на чоловіків, жінок та дітей [15, арк. 54].

Добова звітність, що надходила з регіональних управлінь МДБ, підсумовувалася в щоденних «довідках про оформлення облікових справ по директиві МДБ УРСР № 50». Зведені дані надходили за підписом підполковника А. Кагановича. У першій такій довідці від 9 вересня підсумовувалися кількісні дані УМДБ про проведену роботу за 8 вересня: підлягало оформленню 28 593 справи, за добу надійшло від РВ МДБ 922 справи (загалом 14 419), розглянуто 579, направлено в МДБ УРСР 6986 справ. Графа про кількість надісланих за добу справ до МДБ УРСР була порожньою, оскільки це був перший зведений примірник таких довідок [25, арк. 8]. Наступного дня, 10 вересня, у довідку внесено корективи, останню графу було перейменовано на «завершено справ» з розподілом на три складові (дані за 9 вересня): всього – 9714 справ, направлено до Києва – 6578, залишилося в УМДБ – 3136 [25, арк. 9].

Чергові зміни у добових довідках внесені 19 вересня – замість директиви № 50 у ній вже зазначено, що оформлення облікових справ відбувається згідно з наказом МДБ СРСР № 00430, а також додано графу про кількість облікових справ, що надійшли від РВ МДБ за добу (2120 справ, а загалом – 27 240) [25, арк. 18]. Наступна збережена довідка про стан оформлення облікових справ за 24 вересня свідчить про чергові зміни у звітній формі. Зокрема було додано графу про кількість осіб, які проходили по завершених справах (станом на 24 вересня – 80 858 осіб) зі статево-віковою розбивкою на чоловіків (18 652 осіб), жінок (37 382 осіб) та дітей (25 824 осіб). 24 вересня від РВ МДБ за добу надійшло 2621 справа, загалом – 37 943 [25, арк. 20].

Добова довідка про ситуацію з оформленням облікових справ за 6 жовтня засвідчила чергове оновлення звітнього формату, а кількість граф була суттєво зменшена. Відтепер подавали лише дані про кількість сімей, запланованих до виселення (станом на 6 жовтня – 25 000 одиниць), скільки всього надійшло справ від РВ МДБ (46 797), кількість справ, за якими підготовано висновки (36 395) та окремо кількість затверджених МДБ УРСР справ (17 928). У примітці зазначалося про особливості, які були пов'язані з роботою УМДБ тієї чи іншої області Західної України [25, арк. 38].

На основі добових довідок готувалася «довідка про оформлення облікових справ на сім'ї оунівців і бандитів». Перша така довідка за 11 вересня за підписом В. Дроздова адресувалась А. Блінову (МДБ СРСР) та С. Савченку (МДБ УРСР) [25, арк. 10–11]. Наступні узагальнюючі добові довідки на С. Огольцова (МДБ СРСР) та С. Савченка (МДБ УРСР) направлялись уже за двома підписами – О. Вадіса (уповноваженого МДБ СРСР) і В. Дроздова (заступник міністра держбезпеки УРСР). У них типово вказувалася інформація про кількість справ, що надійшли від райвідділів до УМДБ за добу, а також зазначалося скільки надійшло справ усього та скільки по них дано висновків із розбивкою по областях. Пізніше в такі довідки було також додано і блок з кількісними даними про демографічні характеристики осіб, на яких підготовані висновки (станом на 29 вересня загалом 99 675 осіб): жінок – 45 406, дітей – 31 665 та чоловіків – 22 604 [25, арк. 28–29].

11 вересня В. Дроздовим додатково запитана звітність про кількість справ, розглянутих в УМДБ із розділенням щодо кількості чоловіків, жінок та дітей у складі цих сімей, а також розбивку за трьома категоріями (вбитих, арештованих та нелегалів). За цією формою звітність було необхідно надсилати щоп'ять днів, починаючи з відомостей станом на 10 вересня [15, арк. 50]. Наступного дня, 12 вересня, розіслано чергову вказівку про додаткове звітування, яке уповноважені МДБ СРСР та начальники УМДБ мали робити про реалізацію виконання наказу № 00430 в частині обліку сімей оунівців щотри дні. Окрім кількісних (цифрових) даних з областей мала надаватись інформація про характерні факти, що мали стосунок до обліку сімей [15, арк. 51].

12 вересня 1947 р. С. Савченко направив спеціальне повідомлення в ЦК КП(б)У на ім'я Л. Кагановича «Про перебіг підготовки до виселення сімей учасників українського націоналістичного підпілля». Міністр держбезпеки УРСР інформував, що станом на 11 вересня райвідділами оформлено та направлено до обласних УМДБ 16 018 облікових справ, а управліннями винесено висновків («заклучений») на 10 437 справ. Окрім того С. Савченко інформував про те, що до західних областей України вже прибули 1890 оперативників з інших регіонів СРСР, для них проведено інструктаж і направлено на місця для посилення боротьби з українським визвольним рухом та оформлення облікових справ. Привертає увагу резолюція Л. Кагановича: «Суворо таємно. Повернути негайно. т. Савченко, краще, щоб ви особисто мені доповідали, а не надсилали через канцелярію» [69, арк. 152–154]. Ця вказівка першого секретаря ЦК КП(б)У, направленою весною 1947 р. з Москви, пояснює брак інформації про підготовку до депортації у справах фонду 16 «Секретаріат ДПУ УСРР – КДБ УРСР, мм. Харків, Київ». З метою дотримання режиму секретності, ймовірно, подальше інформування про операцію «Запад» відбувалося переважно усно. Аналогічне повідомлення, надіслане до М. Хрущова, було просто взяте ним до відома [13, арк. 147–149].

Серед характерних та проблемних моментів оформлення облікових справ зазначалося про недостатню кількість машиністок та брак копій вироків по архівно-кримінальних справах. УМВС не дозволяло вилучати вирoki з контрольно-наглядових справ, а зняття копій займало багато часу [17, арк. 188]. Чималою виявилася й кількість закритих облікових справ. Відсів пояснювали тим, що в червні–липні оформлювали справи на всі сім'ї, а тепер закрили справи тих, хто не підпадав під виселення у зв'язку із винятками. Керівництво операцією інформували, що «населення здогадується про підготовлювані нами [УМДБ] заходи» [17, арк. 190–192]. Щоб уникнути поширення чуток, всі новоприбулі військово-оперативні групи були включені в боротьбу з українським підпіллям, а за сім'ями, планованими до виселення встановлювався контроль. Наприклад, під агентурне спостереження було взято сім'ю колишнього керівника Буковинського

обласного проводу ОУН 'Джуліба', виявлену в с. Ростопи під час роботи з оформлення облікових справ. Ця сім'я до квітня 1947 р. мешкала в Чернівцях, звідки через побоювання бути депортованими виїхала у Вижницький район, де і проживала під фіктивними документами [18, арк. 271–272]. Були зафіксовані також факти, коли члени сімей, запланованих до виселення, вступали в колгоспи та навіть ставали їхніми головами [14, арк. 197–198].

Внаслідок контролю за динамікою процесу та якістю оформлення облікових справ упродовж кінця серпня – перших двох декад вересня 1947 р. О. Вадіс (уповноважений МДБ СРСР) та В. Дроздов (заступник міністра МДБ УРСР) розіслали 20 вересня зі Львова усім начальникам західних обласних УМДБ та уповноваженим МДБ СРСР телеграму, в якій констатували, що оформлення справ відбувається надто повільно, через що в УМДБ накопичилось чимало нерозглянутих справ. Генерали вимагали негайно вжити заходів для підвищення темпу робіт та добитися «ліквідації покладів (залежей)» [15, арк. 56].

У процесі реєстрації УМДБ оформлених районними відділами облікових справ, а також унаслідок їхнього перегляду після подання до МДБ УРСР, частина справ відправлялася на доопрацювання згідно з вказівками керівництва операцією. Так, наприклад, 5 жовтня по 36 облікових справах з Ровенської області В. Дроздов дав низку вказівок щодо доопрацювання. Всі стосувалися браку необхідних документів – актів про вбивство, агентурних матеріалів або вироків [14, арк. 45–47]. 14 жовтня вісім справ було повернуто до УМДБ Львівської області з резолюцією міністра державної безпеки УРСР: «арештувати». Всі вісім справ були на сім'ї мешканців Львова [15, арк. 80–81]. Аналогічні списки на сім'ї чи осіб, які підлягали арешту або мали бути дооформлені, надсилалися і до РВ МДБ. У таких переліках зазначався номер облікової справи, прізвище, ім'я та по батькові голови сім'ї та орган (район), яким було заведено справу. На кожен рядок накладалася резолюція, наприклад, такі: «недостатньо матеріалів», «підлягає арешту», «непрямий родич», «служив в РА», «восточник» («східняк»), «не підлягає виселенню», «неправильно оформлено справу», «уточнити склад сім'ї», «зрадник батьківщини», «не перебувала у матеріальній залежності», «утриматися

до рішення ВТ» (Військового трибуналу), «утриматися до рішення суду», «батько загинув на фронті», «не є активним учасником УПА», «служитель культу», «висновок складений не ясно», «не є колишнім учасником ОУН», «явився з повинною», «дезертир, немає даних про приналежність до ОУН», «непрямі родичі», «втік за кордон», «сім'я військовослужбовця», «ухилився від призову в РА», «колишній поліцейський», «невстановлене місцезнаходження», «втікач із місця виселення», «висилається неповнолітній», «арештувати за релігійну пропаганду», «засуджений за не донесення», «сім'я в Польщі» тощо [17, арк. 82–94]. Найпоширенішими були два – «підлягає арешту» та «недостатньо матеріалів».

Список облікових справ, оформлених по м. Львову у жовтні 1947 р., включав не тільки учасників ОУН чи УПА, але набагато ширший перелік категорій осіб. Наприклад, у списку враховувались учасники УЦК, бургомістр Тернополя під час німецької окупації, співробітник газети «Вісті», заступник директора театру «Лесі Українки», родичі військовослужбовців дивізії СС «Галичина» та службовців поліції періоду німецької окупації. Водночас у переліку були Йосип Шухевич, батько головного командира УПА, Мирон Зарицький з дружиною та онуком Зарицьким-Сорокою Богданом Михайловичем, батько Катерини Зарицької [17, арк. 105–116].

З метою ефективнішої роботи з оформлення справ та їхнього обліку 17 вересня начальника відділів «А» УМДБ західних областей УРСР було розіслане роз'яснення № 10/2/33005 щодо правильного механізму виконання інструкції МДБ СРСР № 45 від 5 вересня 1947 р. У роз'ясненні вказувалось, що відповідно до вказівки МДБ УРСР № 7/2/2160 від 7 вересня 1947 р. (яка вочевидь ґрунтувалася на інструкції МДБ СРСР № 45) облікові справи до моменту депортації сімей мали не надсилатися до МДБ УРСР, а концентруватися в УМДБ західних областей. Це зі свого боку робило відповідальними місцеві відділи «А» за контроль правильності оформлення та обліку справ. У зв'язку зі зміною порядку руху облікових справ під час підготовки та проведення операції було оновлено і форму звітування про кількість облікованих сімей та оформлених на них справ [47, арк. 45–48].

Під час масового оформлення остаточно вирішено долю облікових справ, які впродовж 1946 р. були повернуті до УМВС на дооформлення, та все ще не були передані в УМДБ. Задля вирішення цього питання міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач видав розпорядження № 124 від 19 вересня 1947 р., в якому наказував негайно передати їх до західноукраїнських УМДБ [9, арк. 86; 15, арк. 55; 43, арк. 115].

Задля того, щоб унаслідок виселення не постраждала оперативно-агентурна робота органів, 30 вересня 1947 р. за підписами О. Вадіса і В. Дроздова дана вказівка про необхідність залишити на місці сім'ї 1) агентів та агентів-бойовиків (із вказівкою продумати легенду зашифровки причин залишення на місцях проживання) та 2) керівників підпілля, щодо яких готуються заходи з компрометації. У такі списки могли бути включені також і сім'ї, що мешкали в інших західноукраїнських областях [15, арк. 60].

Робота з оформлення облікових справ підсумована на нараді 2 жовтня, яка відбулася у Львові [15, арк. 63–76]. На цьому засіданні були присутні щонайменше 37 осіб: керівництво МДБ УРСР, уповноважені МДБ СРСР, керівництво УМДБ та представники ВВ МДБ західноукраїнських областей, представники транспортного управління МДБ СРСР, управління прикордонних військ та співробітники управління 2-Н, відповідальні за процес оформлення справ [15, арк. 77–78].

На нараді 2 жовтня начальники обласних УМДБ звітували про проведену роботу з оформлення облікових справ на заплановану кількість сімей для виселення, зазначаючи при цьому, що окремо сформовано резервні списки. Причинами підготовки таких списків стало побоювання, що частина сімей може перейти на нелегальне становище та ризик можливої втечі безпосередньо під час операції. Начальники обласних УМДБ доповідали про кількість залізничних станцій для завантаження та перевалочних пунктів, наявний транспорт (автомобільний та гужовий), кількісний склад оперативних, військових та партійних сил, які можуть бути задіяні в операції, а також про очікування допомоги з боку прикордонних військ (про ресурсно-логістичну складову див. Додаток Д.) [15, арк. 63–71].

Брак людського ресурсу, необхідного для проведення операції, був головним проблемним лейтмотивом виступів обласного керівництва операції. Уповноважений МДБ СРСР по Станіславській області генерал-майор І. Єрмолін навіть висловив прохання санкціонувати звернення до Радянської армії щодо використання її солдат, а також просив дозволити провести операцію в два етапи. На його думку, через недостатню кількість оперативних сил, підняти всі сім'ї в один день по області не зможуть, тому проведення виселення в Станіславі та в райцентрах планують після підняття сімей у селах [15, арк. 70].

Серед питань, які потребують ретельного опрацювання, під час наради було зазначено необхідність перегляду пунктів завантаження (особливо по Тернопільській області), формування маршрутів руху ешелонів та браку сил для забезпечення охорони залізничного сполучення, необхідність залучення автотранспорту з частин РА та створення резервних каналів зв'язку [15, арк. 71–72].

Нарада 2 жовтня завершилася підсумковими виступами керівництва операцією. С. Савченко резюмував, що проведено масштабну роботу з оформлення облікових справ та водночас зазначив, що «...це пів справи, а то й менше» і тепер ключовим завданням є практичне забезпечення виселення сімей [15, арк. 72]. Міністр державної безпеки УРСР поінформував, що декілька днів тому було підготовано фінальні розрахунки щодо планованої кількості на виселення з кожної області із врахуванням оперативної ситуації на місцях та кількісних показників оформленості облікових справ. Він орієнтував присутніх на необхідність перегляду розрахунків, зроблених на місцях таким чином, щоб з районів та населених пунктів, в яких зафіксовано більшу повстанську активність, було здійснено виселення більшої кількості сімей. На думку С. Савченка «виселення великої кількості сімей з одного населеного пункту створює відповідний ефект», та разом з тим також пропонував враховувати необхідність виселяти сім'ї керівництва антирадянського підпілля та «активних нелегалів», де б вони не жили [15, арк. 61–62].

Також С. Савченко зазначав, що завданням органів є підняття сімей та доставка їх до вагонів, натомість конфіскація майна – це завдання представників

місцевої радянської влади та партійних обкомів, які отримали вказівку від ЦК КП(б)У надати всю необхідну допомогу (враховуючи й транспорт). Останні були також відповідальні й за проведення відповідної роз'яснювальної роботи серед місцевого населення вже після операції. Також С. Савченко наголосив на необхідності дотримання суворої конспірації та інформування рядових виконавців винятково напередодні проведення масового виселення.

Завершити розрахунки та фіналізувати планування операції на обласному рівні начальники та уповноважені МДБ повинні були не пізніше 6 жовтня. Відповідні двосторінкові вказівки були роздані присутнім під час наради 2 жовтня за підписами заступника міністра держбезпеки СРСР А. Блінова та міністра держбезпеки УРСР С. Савченка. У них зазначалася обласна квота на кількість сімей та детально описувалися ключові питання до організації процесу виселення [15, арк. 74; 16, арк. 52–53; 159, арк. 192–193]. Ймовірно, на нараді також були додатково роздані копії інструкції «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів і бандитів зі Західної України» – додаток до наказу № 00430 від 21 серпня 1947 р. [16, арк. 54–58; 159, арк. 187–191].

Керівництво операції в чотирьох областях встигло оформити та надіслати необхідні плани і розрахунки в терміни, визначені на нараді. Так, з Чернівецької області у Львів на ім'я А. Блінова було відправлено інформацію 5 жовтня [18, арк. 273–283, 327–329, 300–303, 330–335]. Поміж іншим обласне керівництво операції просило врегулювати питання виділення очікуваних сил з МВС УРСР. Могла виникнути проблема, оскільки Чернівецьке управління МВС планувало провести по області в цей же період виселення колишніх «власівців», а це на думку УМДБ, перешкодило б проведенню операції «Запад» [18, арк. 274].

6 жовтня плани та розрахунки керівники операції у Волинській [14, арк. 203–217], Дрогобицькій [18, арк. 27–33] та Станіславській [18, арк. 165–172, 175–202] областях подали на ім'я А. Блінова у Львів. На матеріали по Волинській області було накладено резолюцію «... розробтано хорошо». Через чотири дні, 11 жовтня, такі матеріали також вислані з МДБ УРСР на ім'я В. Дроздова [14, арк. 218–234]. У Волинській та Дрогобицькій областях планувалося створення

перевалочних пунктів для оптимізації використання автотранспорту при виселенні сімей із віддалених від пунктів завантаження населених пунктів. Наприклад, у плані проведення операції «Запад» у Дрогобицькій області зазначалося, що для виселення 1433 сімей буде організовано 15 перевалочних пунктів. У Дрогобицькій області планували також використати чотири броньовики 64 дивізії ВВ МДБ для патрулювання найнебезпечніших маршрутів (як, наприклад, Сколе–Тухолька або Орів–Доброгостів). Керівники операції по Дрогобицькій області О. Вул та В. Майструк розраховували провести операцію з 7 ранку до 22 вечора. Водночас на план Дрогобицької області була накладена резолюція доопрацювати та подати необхідні відомості відповідно до розроблених форм, що й було зроблено наступного дня, 7 жовтня [18, арк. 36–42, 43, 52–59, 60–62]. У супровідному листі до плану по Станіславській області операцію «Запад» названо «чекістсько-військовою» і у випадку необхідності планувалося залучити 20 броньованих машин із військами РА [18, арк. 165, 170].

7 жовтня подали плани керівники операції по Львівській [17, арк. 38–66, 73–74] та Ровенській [14, арк. 48–76, 100–146; 16, арк. 92–99] областях. До організаційних матеріалів по Львівській області додавався список осіб, яких необхідно залишити з оперативних міркувань – сім'ї двох агентів-бойовиків ('Буревої' та 'Тихенко') [18, арк. 34–35]. На двох особливо небезпечних маршрутах перевезення виселених сімей планувалось організувати прикриття броньованих машин (Висоцьк–Дубровиця та Сновидовичі–Рокитне), а на одному (Майдан–Деражне–Клевань) патрулювання автомашини із оперативно-військовою групою та організувати дві військові засади [14, арк. 51–52].

Останніми було подано плани та розрахунки з Тернопільської області – 8 жовтня [17, арк. 245, 247–286; 159, арк. 1–33]. Проведення операції «Запад» планувалося В. Коломійцем та П. Леонтєвим у три етапи: 1) безпосередня підготовка операції, яка мала завершитись до 10 жовтня, 2) вилучення спецконтингенту та переміщення його на станції завантаження, 3) завантаження і здавання контингенту конвойним військам [159, арк. 7–9]. До всіх планів та розрахунків, як правило, було додано типовий набір додатків із відомостями про

категорії сімей та їхній соціально-демографічний кількісний розподіл, план розстановки оперативного-військового складу, розстановка вагонів по станціях завантаження та районах області, список уповноважених УМДБ та начальників РВ МДБ, список особового складу комендатур завантаження, розрахунок потреб автотранспорту, розрахунок організації заправочних станцій з розподілом по районах та схеми організації зв'язку на момент проведення операції (докладніше див. Додаток Д.).

Підготовані плани підлягали ретельній перевірці з подальшими уточненнями керівництва операцією. У період між двома нарадами, 2 та 16 жовтня, кількість сімей, яка підлягала виселенню з кожної області, декілька разів переглядалася та уточнювалася. У вказівці, наданій керівництву операцією в Тернопільській області П. Прищепі, В. Коломійцю та П. Леонтєву, 2 жовтня спочатку вказано кількість у 5000 сімей. Вже наступного дня, відповідно до розпорядження А. Блінова, кількість зменшено до 4100 [159, арк. 192]. Через декілька днів кількість сімей підняли до 4500, а потім, станом на 14 жовтня, до 4800 сімей [17, арк. 277–278; 159, арк. 32, 43, 45]. З Ровенської області, наприклад, станом на 2 жовтня планували виселяти 3500 сімей, а в плані від 7 жовтня уже зазначено про 3810 сімей [16, арк. 52, 92]. Співставлення різних примірників планів та даних про кількість та склад сімей, намічених до виселення по Ровенській області свідчить, що початково було піднято план до 3800 сімей і відразу ж піднято ще на 10 одиниць до 3810 (збільшення відбулося по Степанському району з 50 до 60 сімей) [14, арк. 52, 56, 131]. Аналіз звітів проведення операції демонструє, що партійне керівництво було поінформовано про передостанні кількісні планові показники, а останнє підвищення квот здійснено керівництвом органів МДБ з метою виконати і первиконати план примусових виселень за будь-яких умов проведення операції (детальніше див. Підрозділ 3.3).

15 жовтня в обласні УМДБ було відряджено 15 співробітників МДБ УРСР для проведення перевірки правильності оформлення облікових справ перед їхнім надсиланням до ОСО МДБ СРСР. У Львівську область було відряджено чотирьох осіб, у Тернопільську – трьох і в решту – по два співробітники [15, арк. 81–82].

Фінальну нараду проведено С. Огольцовим та С. Савченком 16 жовтня 1947 р. Як і 2 жовтня засідання розпочали зі звітів обласних керівників операції «Запад». Останні звітували, що підготовчі заходи переважно завершені та порушували низку практичних питань: як бути з особами, які не підлягають виселенню, але можуть виявити бажання їхати з родичами; яка форма звітності в процесі проведення операції; чи можна заповнити брак людських ресурсів унаслідок залучення додаткових сил з органів МВС та партії. Присутній заступник міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлов поінформував, що начальники УМВС поінструктовані максимально допомогти особовим складом та що до проведення операції будуть залучені Львівська та Чернівецька школи міліції, а згідно з доповідями начальників західноукраїнських УМВС, останні перебувають у постійній комунікації зі своїми візаві з УМДБ та надають усю необхідну допомогу. Також М. Дятлов повідомив, що МВС забезпечить лікарями та медсестрами, а керівний склад ешелонів уже відправлений на місця (званнями не нижче капітанів). Також органи МВС допоможуть з додатковими силами – понад 2200 прикордонників для проведення депортації 1800 сімей із прикордонної зони і ще 500 прикордонників із Закарпатського Прикордонного Округу на допомогу проведенню операції в прикордонних районах Станіславської області. Начальник відділу головного управління охорони залізничних шляхів МДБ М. Бененсон доповів, що сформовано 44 ешелони по 62 вагони кожен, розроблені маршрути їхнього руху, графіки та визначені пункти харчування. Про направлення додаткових рухомих військових груп зі складу Прикарпатського військового округу доповів начальник ГУВВ МДБ П. Бурмак (детальніше про ресурсне забезпечення див. Додаток Д.) [15, арк. 110–116].

Підсумовували нараду С. Огольцов та С. Савченко. Заступник міністра державної безпеки СРСР констатував, що після ознайомлення з роботою УМДБ та попередньо підготованими планами й проведеними перевірками окремих міських та районних відділів МДБ, що підготовчі заходи завершені, а «органи» до операції готові. Він також повідомив присутнім, що заплановані заходи вже схвалені В. Абакумовим, Л. Кагановичем, М. Хрущовим та Політбюро ЦК КП(б)У.

Внаслідок доповідей та враховуючи стан справ в областях вирішено розпочати операцію «Запад» 21 жовтня о 6 годині ранку за оперативним часом. С. Огольцов зазначив, що час, який залишився до проведення операції необхідно використати для доопрацювань дрібних моментів, проведення нарад на районному рівні та підготовки партійно-радянського активу; наголосив на тому, що час проведення операції повинен залишатися в таємниці [15, арк. 116].

Серед моментів, які варто було доопрацювати, як зазначив С. Огольцов, були зауваження з боку ЦК КП(б)У про те, що органи «мало беруть» сімей зі Львова та обласних центрів. Тому заступник міністра вказав на потребу «взяти все, що зможемо» та додав про необхідність «почистити райони нафтової промисловості» у Дрогобицькій області. На завершення своєї промови С. Огольцов наказав доповідати кожні дві години про перебіг операції з накопичувальними кількісними показниками та надавати ці відомості в дві адреси – його та С. Савченка, а також доповідати секретарям обкомів. Щодо останніх, то бажано, щоб у день операції вони безпосередньо були присутні у керівників операцією [15, арк. 116–118].

Завершив нараду С. Савченко, який повідомив 44-х присутніх, що 15 жовтня було прийнято рішення ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР про порядок конфіскації та передачі майна депортованих [15, арк. 105]. Наголосив на потребі військового прикриття партійно-радянського активу від можливих контрзаходів з боку українського підпілля. На завершення нагадав, що відповідно до наказу № 00430 та інструкції до нього через три дні після завершення операції «Запад» необхідно надіслати облікові справи на розгляд ОСО МДБ СРСР, а отже за час, який залишається, необхідно максимально «підігнати» дрібні недоопрацювання [15, арк. 118].

У продовження питань, порушених на нараді 19 жовтня, було затверджено план прийому інформації та звітності про перебіг операції «Запад». Згідно з ним створювалось дві спеціальні групи. Перша – у складі шести співробітників мала приймати інформацію про реалізацію операції кожні дві години. Друга, складом у п'ять осіб – узагальнювати отримані відомості. Для координації військових

заходів при штабі керівництва операцією постійно мав перебувати представник ВВ МДБ полковник І. Говоров. Відповідальними за виконання плану прийому інформації та звітності були полковник М. Лебедев та підполковник А. Каганович [15, арк. 125–127].

Здійснювати виселення повинні були сили у кількості 70 151 особи (майже стільки ж, скільки планували депортувати). З них: 6859 – оперативників МДБ; 33 620 – солдатів ВВ МДБ, корпусу охорони МДБ та водіїв радянської армії; 4603 – особового складу МВС та прикордонних військ; 9513 – бійців винищувальних батальйонів, а також 15 556 – партактиву. Для транспортування сімей до станцій завантаження планувалося залучити 2483 автомобілі. Унаслідок мало бути сформовано 44 ешелони у складі 2548 вагонів, з яких 2372 безпосередньо для розміщення депортованих (детальніше див. Додаток Д.).

Організаційні та підготовчі заходи органів МДБ, попри постійні нагадування керівництва щодо необхідності дотримання конспірації, не пройшли непоміченими. Порушення дисципліни з боку чекістів, а також накопичення чималого людського та технічного ресурсу, необхідного для проведення примусового виселення, спричинилися до фактичної розконспірації депортаційних планів серед населення Західної України. Унаслідок частина мешканців семи областей почала готуватися до можливого майбутнього виселення у «віддалені райони СРСР» (детальніше див. Додаток Е.).

Розділ 3. ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ «ЗАПАД»

3.1. Перебіг депортаційної операції (21–26 жовтня 1947 р.)

19 та 20 жовтня 1947 р. здійснювались останні підготовчі заходи перед початком операції «Запад». Радянсько-партійний актив почав прибувати до населених пунктів, в яких мали відбуватися виселення, та проходив інструктажі. З метою конспірації інформування основного складу виконавців депортації відбувалося на нарадах напередодні операції. Підготовчі наради з місцевими секретарями обкомів та райкомів КП(б)У проводились починаючи з 15 жовтня. Переважна більшість особового складу, залученого до здійснення примусового виселення, була проінструктована про час початку операції вночі перед стартом депоратційних заходів [208, с. 609; 209, с. 349; 18, арк. 345].

Водночас у частині областей проведення операції опинилося під загрозою зриву. Так, 20 жовтня з Тернополя на ім'я С. Огольцова і С. Савченка надійшла шифротелеграма про те, що другу добу в області лютує сніговий буран. З 30-ма районами паралізовано телефонний зв'язок, а також відсутній зв'язок залізничними проводами по напрямках на Підволочиськ, Ланівці та Потутори. Порушено нормальний рух залізничних потягів. Основні шосейні дороги занесено снігом, дані вказівки мобілізувати гужовий транспорт і відновити зв'язок [17, арк. 288]. 20 жовтня аналогічні телеграми надійшли ще з двох областей. Із Чернівців інформували, що проводовий зв'язок усюди перерваний, а зв'язок з районами здійснюється винятково раціями. Керівники операції на Буковині А. Есаулов та М. Решетов повідомляли, що снігові заноси призведуть до затримки доставки сімей на станції завантаження [15, арк. 123; 18, арк. 304]. Відповідь на телеграму з Чернівців було відправлено того ж дня – розпочати операцію незалежно від стану доріг та погоди. У районах, де неможливий проїзд автомобілів, використати гужовий транспорт [15, арк. 124; 18, арк. 305]. Про таку ж проблему повідомляли й зі Станіславської області, де в південних районах (Жаб'ївський, Печеніжинський,

Яблунівський, Кутський, Надвірнянський, Яремчанський) другу добу поспіль тривав сніговий буран. У Косівському районі сніговий «покрив» сягав понад два метри. У резолюції на документі була дана вказівка здійснити розрахунок затримки проведення операції за умови застосування бронетранспортерів [18, арк. 208]. Про використання бронетранспортерів для розчистки та прокладання доріг Заболотів–Кути, Заболотів–Косів, Коломия–Яблунів, Коломия–Печеніжин, Надвірна–Солотвин у Станіславській області того ж 20 жовтня повідомляли телеграмою з 82 СД ВВ МДБ, яка дислокувалася в Станіславській області. Також в телеграмі П. Бурмак подав клопотання на продовження операції на 22 жовтня [18, арк. 209].

Попри складні погодні умови у деяких областях, операція почалась згідно з планом 21 жовтня 1947 р. У більшості районів операція розпочалася о 6 ранку, проте в частині міст та районів – набагато раніше. Найраніше депортацію було розпочато у Львові – о 2 годині ночі. З 2 до 4 годин ранку операція розпочата також у частині райцентрів Львівської області: Рава-Руська, Жовква, Великі Мости, Буськ, Городок, Красне, Яворів. Станом на 4 ранку керівники операції «Запад» по Львівській області Л. Райхман та О. Воронін подали «повідомлення № 1», де окрім іншого повідомляли, що по Жовкві операція вже завершена [17, арк. 132–133]. Також раніше розпочалася операція і в Тернопільській області – о 5 годині ранку [17, арк. 290; 159, арк. 48]. У трофейних повстанських звітах зазначалося, що господарства призначені до виселення були взяті в облогу ще вночі, з початку доби 21 жовтня, а виселення подекуди було розпочате о 3-4 годині ночі [57, арк. 297–312, 314–321; 58, арк. 372–391].

Першими проблемами, про які повідомляли з областей станом на ранок 21 жовтня, були складні погодні умови в гірських районах Станіславської та Чернівецької областей, де продовжувався снігопад, який заважав проведенню операції [18, арк. 210, 250]. У Чернівецькій області окрім того через снігові заноси станом на 8:00 завантаження не розпочиналось, оскільки вагони не прибули до місць завантаження [15, арк. 307]. Ранній початок операції «Запад» у Львові призвів до того, що вхідні двері до будинків були зачинені й оперативні групи витратили чимало часу, щоб увійти до квартир [17, арк. 132]. Ще однією

проблемою, з якою зіткнулися чекісти у Львівській області, була ймовірна розконспірація депортаційних заходів. У «повідомленні № 2» про перебіг виконання операції «Запад» у Львівській області станом на 8:00 ранку 21 жовтня повідомляли, що порівняно велика кількість сімей, яка втекла до початку виселення, спостерігається в тих районних центрах, де було організовано станції для завантаження [17, арк. 134–135]. Для розшуку осіб, що уникнули виселення, було створено оперативні групи на чолі з заступниками начальників відповідних РВ МДБ [17, арк. 136–137].

Після планового початку операції о 6:30 була додатково розіслана вказівка усім начальникам УМДБ західних областей України за підписом В. Дроздова, що в тюрми УМДБ та УМВС щоденно приносять передачі родичі арештованих та засуджених. Оскільки серед них можуть бути особи, включені в списки на виселення, то необхідно організувати перевірку всіх, хто приносить передачі. У разі виявлення тих, хто буде зазначений у списках на виселення, їх мали направляти відразу на пункти завантаження для возз'єднання з їхніми сім'ями [15, арк. 131].

Щодвогодинні звіти про перебіг виконання масового виселення, які надходили з областей, узагальнювалися у формі «звітної довідки за результатами проведення операції по справі “Запад”», яка складалася з інформації за 38-а показниками. У ній зазначалися кількісні показники в обласному розрізі та загалом щодо ключових звітних позицій про реалізацію операції щодо планованих показників. Перші стовпчики форми містили відомості про кількість загалом запланованих сімей до виселення (27 565 сімей) із деталізацією за категоріями: сім'ї засуджених (15 445), вбитих (7009) та нелегалів (5111); загальна кількість осіб (90 932 особи) з розбивкою на чоловіків (22 084) жінок (41 680) та дітей до 15 років (27 168) (поля інформації з 3 до 10). Наступним розміщувався блок про кількість виселених із числа намічених із деталізацією кількості сімей та через знак дробу – осіб з подальшою деталізацією в окремих полях за демографічними даними (поля 11–14). Окреме поле стосувалося показників щодо осіб, які втекли від виселення з аналогічною деталізацією (поля 15–18). В

окремому полі щодо кількості виявлених хворих, на відміну від двох попередніх блоків інформації, не зазначалася кількість сімей (поля 19–22). Наступні поля даних стосувалися інформації про кількість арештованих та вбитих під час операції та кількості захопленої зброї (поля 23–25). В окремому блоці мала фіксуватися інформація щодо загальної кількості тих, хто з'явиться з повинною з деталізацією числа в селі та окремо на пункті завантаження (поля 26–28). Наступні поля стосувалися втрат радянських органів під час проведення операції – вбитих, поранених та втрат зброї (поля 29–31); кількості бойових зіткнень під час операції, в дорозі та на станціях завантаження (32–34), а також наслідків таких боїв для повстанців з окремими полями для заарештованих та вбитих (поля 35–36). Окремо розміщувалися поля для фіксації кількості «бандпроявів» (поле 37) та примітки для яких від руки було вписано значення «також завантажено» для фіксації кількості завантажених сімей (поле 38). Такі розгорнуті звітні довідки збереглися станом на 10:00 [25, арк. 54], 12:00 [25, арк. 48], 14:00 [25, арк. 50], 16:00 [25, арк. 51], 18:00 [25, арк. 52], 20:00 [25, арк. 53], 22:00 [25, арк. 49] 21 жовтня 1947 р. Збережені «звітні довідки» з областей, на основі яких і заповнювалася зведена «звітна довідка» охоплюють, з незначними лакунами, весь період проведення операції в областях західної України [14, арк. 88–89, 93–106, 235–245; 17, арк. 127–131, 289, 291–313; 18, арк. 64–67, 70–71, 73, 75–77, 79–80, 82–88, 203–235, 241–246, 308–315, 317–319, 320–321; 159, арк. 49–77].

Окремо подавалися звіти про фактичне завершення операції в кожній з областей. У цих звітах місцеве керівництво зазначало час завершення операції та її результати. Так, у Дрогобицькій області операцію було завершено 24 жовтня [18, арк. 94], у Станіславській області пропонували вважати завершеною операцію станом на 24 годину 22 жовтня [18, арк. 247, 251]. У ніч з 22 на 23 жовтня (в 00 годин 20 хвилин) з Тернополя рапортували, що операцію з вилучення контингенту за наказом МДБ СРСР № 00430 завершено о 19:30 22 жовтня 1947 р. [17, арк. 326]. Звіту про час та дату завершення операції у Ровенській області в архівах поки не виявлено, однак, відповідно до наявних «звітних довідок» можна припустити, що це міг бути або вечір 22 жовтня, або ж ранок 23 жовтня. Звіт по

Волинській області датований 22 жовтня [14, арк. 249–250, 263–264]. У Львівській області доповідали, що операцію завершили до 21 години вечора 21 жовтня [17, арк. 165], а в Чернівецькій області – 23 жовтня [18, арк. 322–323].

Попри те, що масове виселення хотіли провести за один день, воно затягнулось набагато довше ніж планувалося. Доповідна записка «Про підсумки операції з виселення сімей активних бандитів та націоналістів із західних областей Української РСР» за підписами керівників операції – заступника міністра державної безпеки СРСР С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР С. Савченка була подана на адреси першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та голови Ради міністрів УРСР М. Хрущова 25 жовтня 1947 р. У ній генерали інформували, що операція «Запад» була розпочата 21 жовтня о 6 ранку (що не зовсім відповідало дійсності) та завершена 22 жовтня о 20 годині вечора. Згідно з інформацією, поданою в доповідній, «вилучення і вивезення сімей» на цей час було завершено з усіх областей за винятком Станіславської та Чернівецької областей, у яких були затримки із транспортування виселених, та водночас у першій половині 23 жовтня вони доставлені на відповідні станції й завантажені у вагони [12, арк. 342–355]. Порівняльний аналіз зазначених звітних даних показує, що операція не почалася в зазначений час та не могла вважатися завершеною в терміни, вказані С. Огольцовим та С. Савченком.

Збережені документи свідчать, що окремо звітувалося і по лінії інших інституцій, залучених до проведення операції «Запад». Про перебіг завантаження в ешелони по лінії МВС зведені відомості доповідали В. Бочков і М. Дятлов на ім'я міністра внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта Т. Строкача. Інформація у Київ передавалася через Москву [5, арк. 53–62, 75]. Так, станом на 24 годину 21 жовтня за даними МВС було завантажено 17 184 сім'ї або 52 795 осіб із запланованих 25 298 сімей або 84 820 осіб. Завантаження завершено у 13 пунктах. Було зафіксовано два надзвичайні випадки – в с. Новосілки Здолбунівського району Ровенської області співробітник РВ МДБ того ж району Абдулаєв застрелив із пістолета 6-річну дитину громадянки Ковальчук, яка не підлягала виселенню. Повідомлялося, що Абдулаєв заарештований. Уповноважений

райкому КП(б)У з надання допомоги «органам» із виселення в с. Луги Рожнятівського району Станіславської області скоїв самогубство, залишивши записку «за моїм питанням винесено неправильне рішення партійної комісії Львівського Воєнного округу». Зазначалося, що слідство проводять органи МДБ [5, арк. 54]. У звітну доповідню про результати операції по області ця інформація не була включена.

Звіти про реалізацію операції по лінії ВВ МДБ подавалися на ім'я начальника Внутрішніх військ Українського округу генерал-майора С. Фадєєва [14, арк. 92]. Наприклад, командир 64 СД ВВ МДБ генерал-майор П. Бровкін доповідав С. Фадєєву, що станом на 18:00 21 жовтня було виселено 3295 сімей або ж 10 971 особу, і з них завантажено у вагони 1215 сімей або 3517 осіб. Із планованого до виселення контингенту втекло 293 сім'ї або 1409 осіб. Хворих виявилось 10 осіб. Під час проведення операції на той момент було вбито одного повстанця, захоплено 5 та ще 2 з'явилися з повинною. При спробі втечі було вбито 2 особи. Підйом населення завершено у Медиківському, Нижанковицькому, Миколаївському, Комарнівському, Ходорівському та Дублянському районах [18, арк. 74].

Командири 62, 64, 65, 81 та 82 дивізій ВВ МДБ та начальники УМДБ отримали 21 жовтня 1947 р. телеграму № 1995 від С. Савченка із вказівкою відразу після завершення операції «Запад» перенаправити весь оперативний та військовий склад на проведення активних операцій з розшуку та ліквідації українського підпілля. С. Савченко наголошував на необхідності забезпечити охорону радянсько-партійного активу та тих, хто допомагатиме з проведенням депортаційної операції. Окрім того попередити весь оперативний та офіцерський склад про очікувану, внаслідок проведення масового виселення, активізацію націоналістичного підпілля [15, арк. 129–130].

Під вечір 21 жовтня було також передано записку по «ВЧ» за підписами С. Огольцова та С. Савченка на адреси уповноважених МДБ СРСР та начальників УМДБ щодо необхідності посилити охорону депортованих у селах, при транспортуванні та на станціях заванаження; з'ясувати та доповісти про кількість

піднятих, відправлених на станції завантаження та завантажених у вагони сімей та осіб, а також кількість тих, кому вдалося уникнути виселення. Також необхідно було забезпечити «вилучення» запланованої кількості сімей за рахунок наявного резерву затверджених облікових справ [15, арк. 132].

У звітній доповідній записці про результати операції «Запад» від 25 жовтня С. Огольцов та С. Савченко інформували, що попри те, що попередньо планувалося виселити 25 467 сімей, було виселено на 897 сімей більше, а саме – 26 364 загальною кількістю 77 806 осіб [12, арк. 343]. Точніші дані про кількість депортованих вказано у звітах обласних УМДБ, які були подані після звіту керівництва операції Л. Кагановичу та М. Хрущову. Від моменту повідомлення про завершення операції в певній області і до надсилання такої підсумкової доповідної записки інформація про кількість та соціально-демографічний склад виселених декілька разів уточнювалась. Докладні доповідні записки збереглися для Львівської, Ровенської, Волинської та Чернівецької областей.

Доповідна записка про підсумки операції «по справі “Запад”» по Львівській області датована 28 жовтня. Уповноважений МДБ СРСР Л. Райхман та начальник УМДБ Львівської області О. Воронін рапортували, що операція була розпочата о 6 ранку 21 жовтня (хоча у попередніх звітах вони ж доповідали, що у Львові та ще частині районних центрів розпочали виселення о 2 годині ночі). Операція була здійснена силами 1582 оперативних співробітників (також відряджених з інших регіонів, курсантів школи МДБ СРСР та оперативних співробітників МВС), офіцерського, сержантського та рядового складу військ МДБ – 5141 особа та бійцями винищувальних батальйонів і радянсько-партійного активу – 6194 особи, що разом становило 12 917 осіб. Для проведення операції було також залучено 219 автомашин Радянської армії та 270 – мобілізовано в місцевих установах. У вагони завантажено 5228 сімей, проте 165 із них довелось відпустити через те, що у складі цих сімей були особи, які служили в Радянській армії, ще 10 сімей відпущено на прохання партійних органів, оскільки серед них були активісти «колгоспного будівництва». Для заміни вибулих сімей резервними було продовжено операцію [17, арк. 163–171; 99, арк. 105–111].

Отже, станом на завершення операції по Львівській області 22 жовтня всього виселена 5271 сім'я у складі 15 920 осіб. Зі Львова було депортовано 287 сімей із 297 запланованих. Також зафіксовано 8 випадків, коли члени сімей, що не підлягали виселенню, виявили бажання виїхати з усією родиною, що й було організовано [17, арк. 167–168]. Через складні погодні умови на станціях завантаження Борщовичі, Жовква, Золочів, Красне, Ожидів та Радехів сім'ї з машин були перевантажені відразу до вагонів і лише після цього здійснено передачу депортованих конвойним військам. Після перевірки вже завантажених сімей виявили та відпустили 155 сімей, у складі яких були колишні військовослужбовці Радянської армії та 10 сімей за клопотанням партійних та радянських органів (активні учасники «колгоспного будівництва»). Щоб компенсувати кількість вибулих сімей за рахунок резервних списків операцію було продовжено [17, арк. 166].

Доповідалося й про приклади затримання під час операції при виселенні рідних підпільників: станичну ОУН по Перемишлянах В. Кобрину зі зв'язковою І. Яремчук, станичну ОУН с. Підберезці Вінниківського району І. Балашівську (зв'язкова 'Ірода'). Один із повстанців П. Савчук був убитий, а його сім'я виселена. Загалом доповідали про арешт 6 підпільників та вбивство двох. З повинною з'явилось 13 осіб. З боку органів МДБ втрат не було [17, арк. 167–168].

У доповідній зазначалося, що під час операції у Львівській області було створено майже 150 колгоспів та ініціативних груп [17, арк. 169]. Як засвідчують матеріали перлюстрації кореспонденції, сільське населення вважало, що вступ до колгоспу убезпечить їх від виселення (детальніше див. Додаток Є.).

На думку співробітників МДБ, проведення операції мало неабиякий вплив на інтелігенцію. Як приклад наводився візит наукового співробітника АН УРСР у Львові Тершаковця з проханням організувати зустріч зі співробітником МДБ. За інформацією «органів» він був близьким родичем керівника Львівського краєвого проводу ОУН 'Федора'. Під час зустрічі Тершаковець звернувся до співробітника МДБ з проханням «взяти» його родича і тим самим звільнити його від «тяжких моральних переживань». Доповідна завершувалася констатацією, що апарат

відділу «А» УМДБ Львівської області мобілізований на оформлення облікових справ задля відправлення їх на рішення Особливої наради [17, арк. 170–171].

Доповідна записка «Про підсумки роботи по справі “Запад” в Ровенській області УРСР» датована 24 жовтня та адресована на С. Огольцова (доповіли заступнику міністра 28 жовтня) [14, арк. 156–160; 16, арк. 2–7]. До доповідної додавалися численні додатки – звітні карти, схеми, таблиці та інші матеріали про виконання наказів № 00430 та № 00207 (додатки відображали також відомості про результати оперативно-чекістської діяльності проти українського визвольного руху з 1 травня до 20 жовтня) [16, арк. 8–50]. Унаслідок проведеної операції було виселено 3829 сімей загальною чисельністю 11 563 особи. На момент проведення операції на місці не виявилось 320 сімей, а ще 44 сім’ї відсіяно з оперативних міркувань. Замість вибулих сімей було піднято із завчасно визначеного резерву 391 сім’ю [16, арк. 2–3].

Уповноважений МДБ СРСР М. Головков та начальник УМДБ В. Шевченко повідомляли, що під час проведення операції виявлено 35 криївок, в одній із яких переховувався «нелегал». У Рафалівському районі було затримано двох зв’язкових районного провідника ‘Охріма’. З повинною з’явилося 11 осіб – 4 під час виселення і ще 7 на станції завантаження. Було зафіксовано 91 спробу втечі, зазвичай під час перевезення на станції завантаження. 27 осіб – затримано, а решті пощастило втекти. Двоє учнів Гощанської середньої школи намагалися фотографувати колони автомашин з депортованими, але вони були затримані, а фотоапарати вилучені. Під час передачі сімей комендантам станцій завантаження також виявлено 35 сімей, у складі яких були військовослужбовці Радянської армії. По Ровенській області зафіксовані факти розконспірації операції радянсько-партійним активом (зазвичай здійснених у стані алкогольного сп’яніння) [16, арк. 3–7].

У доповідній констатувалась відсутність втрат з боку органів і відразу ж у наступному реченні зазначалося, що внаслідок необережного поводження зі зброєю прикомандирований із Закавказького воєнного округу старший слідчий капітан А. Сулаберідзе отримав смертельне поранення [16, арк. 5]. Хоча станом на 13:00 22 жовтня з Ровно повідомляли, що А. Сулаберідзе був поранений

пострілом через вікно під час проведення обшуку в будинку депортованого у с. Печалівка Костопільського району, а місцеве УМДБ розшукує особу, яка вчинила цей акт [14, арк. 84]. Як про особливий випадок, який ніколи раніше не фіксувався органами МДБ на території Ровенської області, доповідалося про затримання місцевим населенням підрайонного коменданта ОУН Пилипа Пилипчука-‘Карпо’ [167]. Останній на другий день після проведення депортації зайшов у дім до «джерела органів» та поранив пострілом його дружину, після чого був роззброєний, зв’язаний та доставлений у Гощанське РВ МДБ [16, арк. 6–7].

Доповідна «Про результати роботи УМДБ Волинської області по виселенню сімей активних учасників ОУН», датована 26 жовтня та адресована на С. Савченка, розпочиналася із твердження, що згідно з директивою МДБ УРСР № 50 підготовка до операції тривала у червні 1947 р. Операція стартувала о 6 ранку 21 жовтня та переважно була завершена до кінця того ж дня. Як наслідок – було виселено 2716 сімей або 8938 осіб [14, арк. 257–259]. Під час операції втекло 13 сімей. В одному з населених пунктів – с. Лаврів всі 7 намічених на виселення сімей втекли ще до початку операції. Винним у розконспірації заходів був визнаний оперуповноважений Луцького РВ МДБ лейтенант М. Послухаєв. Решту випадків втеч пояснено невмілими діями прикомандированих оперативників. Як приклад було наведено старшого лейтенанта Айдарханова, який дозволив сім’ї Григорія Шевчука заколоти кабана. Маючи можливість вільно пересуватися двором уся сім’я Шевчука втекла. 27 сімей не були виселені, оскільки в їхньому складі виявилися військовослужбовці Радянської армії, що було приховано співробітниками, які оформляли облікові справи [14, арк. 259–260].

У доповідній керівництво операцією у Волинській області повідомляло, що повстанських акцій не зафіксовано, як і не було антирадянських ексцесів чи «волинок». Лише в с. Кропивщина була спроба озброєного спротиву виселенню. Брат виселеного, Зиновій Радіоза, під час депортаційних заходів 21 жовтня о 15:00 кинув гранату в групу партактиву, коли та виходила на вулицю після опису майна його родича. Проте граната не вибухнула, а після затримання З. Радіози у нього була вилучена ще одна бойова граната [14, арк. 260–261]. Сам Зиновій

Радіоза був заарештований та засуджений військовим трибуналом військ МВС на 25 років виправно-трудогих таборів з конфіскацією майна [12, арк. 345–347; 163].

Під час проведення операції у Волинській області арештовано 6 осіб. Безпосередньо у доповідній було зазначено трьох осіб, двох з яких заарештовано – Івана Кузьмука-‘Столяренка’ (перебував в ОУН з 1944 р.) [14, арк. 241; 165], та Анастасію Примачук (зв’язкову ‘Лісового’) [164], а ще одного, Семена Гембика (нелегал) – затримано [14, арк. 261]. У Волинській області ніхто не з’явився з повинною.

У доповідній повідомлялося, що у зв’язку з тим, що прикомандировані співробітники неохайно та безвідповідально оформляли справи, відправка документів для прийняття рішення Особливою нарадою МДБ затримується. Начальник УМДБ Волинської області також наголошував на позитивному впливі від проведення операції на збільшення заяв на вступ у колгоспи [14, арк. 257–262].

29 жовтня була подана розгорнута доповідна записка «Про результати операції з виселення сімей активних учасників ОУН з території Чернівецької області» на заступника міністра державної безпеки СРСР С. Огольцова [18, арк. 341–401]. У ній зазначалося, що хоча й було оформлено 802 облікові справи на сім’ї, які проживали в 9 з 11 районів області та в м. Чернівці, підняти до виселення наказано лише 600 сімей [18, арк. 341–342].

У Чернівецькій області не вдалося втримати інформацію про виселення в таємниці. Підготовчі заходи, як наприклад, підготовка довідок сільськими радами, наштотували місцеве населення на аналогії з депортацією 1941 р. Прибуття та підготовка ешелону також сприяла поширенню чуток про виселення. Мешканці сіл вважали, що депортуватимуть куркулів, а місцева єврейська громада, що у Сибір будуть виселяти тих євреїв, що подали заяви про виїзд у Румунію та Палестину (детальніше див. Додаток Е.) [18, арк. 344–345].

Незважаючи на складні погодні умови, до операції приступили у всіх районах, окрім Сторожинецького, вчасно. Через негоду операція затягнулась до 23 жовтня. За рахунок резерву план було виконано і виселено 616 сімей у складі 1635 осіб. Операцію проведено силами 381 оперативного співробітника,

530 військовослужбовців, 600 бійців винищувальних батальйонів та 600 осіб від партійного активу [18, арк. 341–347]. Для проведення операції залучено 25 автомашин РА та 117 з місцевих організацій «народного господарства». Проте у зв'язку з негодою (сніговий покрив сягав місцями понад 1,5 м) їх не викорисовували. Виселення проводилося або пішим ходом, або після розчистки доріг гужовим транспортом. Місцями для пересування пішки необхідно було «продавлювати грудьми» дорогу [18, арк. 306, 346]. В окремих районах, де підтримка українських повстанців була, на думку чекістів, надто сильною, з «уражених» сіл виселяли більшу кількість сімей. Наприклад, зі сіл Сергії, Дихтинець, Усть Путила і Довгопілля Путильського району виселяли від 10 до 20 сімей. Понад 20 сімей виселено із сіл Вижницького району: Іспас, Берегомет, Мигове, Багна, Розтоки, Мариничі. У Вашківцевському районі такими селами були Банилів, Карапчів, Драчинці і Станівці [18, арк. 347–348].

Як позитивний ефект депортації начальник УМДБ Чернівецької області М. Решетов вказував на масовий вступ селян до колгоспів. Для закріплення результатів операції в районах, де підпілля ОУН продовжувало діяти, проводиться низка заходів з остаточної ліквідації підпілля [18, арк. 348–401].

Основним недоліком стало непроведення операції в Сторожинецькому районі, де начальник міськвідділу майор Івашина спільно з уповноваженим УМДБ капітаном Максимцем та секретарем РК КП(б)У самостійно скасували проведення операції через сильну снігову бурю. За цим фактом Особливою інспекцією УМДБ проводилося службове розслідування [18, арк. 401]. Начальник УМДБ Чернівецької області констатував у доповідній записці, що «основна мета операції – позбавити бандитське підпілля ОУН основних його пособницьких баз серед сільського населення і створити нестерпні умови для переховування бандитів у населених пунктах унаслідок операції була вирішена і в цей момент ми маємо сприятливіші умови для остаточної ліквідації залишків оунівського бандитизму на території області» [18, арк. 348].

У доповідній записці відсутні відомості про кількість тих, кому вдалося уникнути виселення, більше того, наголошувалося, що жодна сім'я «оунівців-

нелегалів» від виселення не ухилилась. Натомість у доповідній на ім'я В. Дроздова від 26 жовтня зазначалося, що від виселення під час операції сховалося чи втекло 17 сімей складом 51 особа (чоловіків – 21, жінок – 17, дітей – 13). Хворими на момент проведення операції було 6 осіб: 5 дітей та одна жінка. Також у цій довідці керівник УМДБ Чернівецької області інформував, що не було зафіксовано вбитих чи арештованих повстанців та їхніх пособників. З повинною з'явився один учасник ОУН – нелегал з 1946 р. [18, арк. 339].

Звітні доповідні записки з Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей не збереглися або на разі не виявлені. Частково можна реконструювати зміст поки не виявлених доповідних також і за доповідними секретарів обкомів КП(б)У [209, с. 547–548, 568–579; 210, с. 349–353]. Останні готувалися з урахуванням звітів, отриманих від начальників місцевих УМДБ. Наприклад, начальник УМДБ Дрогобицької області В. Майструк подав звіт секретарю місцевого обкому КП(б)У І. Горобцю 25 жовтня 1947 р. Порівняно з доповідними УМДБ, партійні документи менш деталізовані щодо деталей перебігу операції (виняток становить доповідна по Станіславській області). Вони більше фокусовані на ролі партійного активу, питань колективізації та подальшої долі майна, конфіскованого у депортованих.

Для областей (Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська), щодо яких поки не виявлені фінальні звітні доповідні записки, встановити остаточні відомості можна на основі записок по «ВЧ», поданих у відповідь на вказівку міністра держбезпеки УРСР від 26 жовтня [14, арк. 162]. Звітна інформація «Про кількісні результати виконання директиви № 50» була подана начальником УМДБ Тернопільської області В. Коломійцем запискою по «ВЧ» в адреси С. Савченка та В. Дроздова. Було зазначено, що для проведення депортації підготовано УМДБ висновків по справах – 8650, затверджено МДБ УРСР – 7636, планово передбачалося виселити – 4100, намічено до виселення МДБ – 4800, фактично виселено 5053 сім'ї або 13 174 особи. Під час операції втекло 97 сімей, було вбито 2 особи, заарештовано 4. З'явилося з повинною 5 осіб, всі в селах. Кількість боєзіткнень – 2, усі під час проведення операції з виселення. Під час бою було

вбито одного повстанця та арештовано ще двох. Втрат серед оперативно-військового складу не було [17, арк. 316–317].

Довідка від начальника УМДБ Дрогобицької області на ім'я начальника відділу управління 2-Н МДБ УРСР А. Кагановича була надіслана 28 жовтня. У ній зазначалося, що загалом підготовано УМДБ висновків – 5809, з них затверджено МДБ УРСР – 5523, за планом мало бути виселено – 4500, намічено до виселення УМДБ – 5396, тих, які підлягали виселенню за директивою № 50 – 353 сім'ї або 2156 осіб (під останньою категорією, ймовірно, малися на увазі ті сім'ї, на які підготовано справи на виселення до видання наказу № 00430). Загалом було виселено – 4559 сімей або 14 486 осіб. [18, арк. 97–98].

Окрім того за результатами проведення операції «Запад» у Дрогобицькій області інформували, що під час операції втекло 460 сімей або 3013 осіб, виявилися хворими – 15 сімей або 91 особа, померло – 9 сімей або 49 осіб. Також зазначено, що під час операції заарештовано 5 осіб, 2 особи було вбито (при спробі втечі під час виселення [18, арк. 74]) та 2 з'явилися з повинною (в с. Либохора – Михайло Марчук-‘Гуцул’ та Іван Павлик-‘Хитрий’). Втрат серед оперативно-військового складу не було, як й інших нештатних випадків [18, арк. 97–98].

У звітній записці по «ВЧ» зі Станіслава І. Єрмолін і Р. Сараєв інформували, що станом на 24:00 22 жовтня «піднято та завантажено» контингент кількістю 4456 сімей або 13 941 особа. Всього в операції брало участь 8418 оперативників, військ та «істребків». У зв'язку зі складними погодними умовами та заблокованістю доріг у гірських районах продовжується надходження сімей з районів Жаб'є та Кутів. Радянський партактив проявив себе в багатьох випадках негативно – частина комуністів ухилилася від поїздки в райони та від виконання завдання. Деякі з комуністів «займалися непотрібною балаканиною». Обласне керівництво операцією пропонувало завдання з проведення операції «Запад» вважати «переважно виконаним» [18, арк. 247–249, 251–253].

Проблеми транспортування «піднятого» в гірських районах контингенту виявилися настільки складними, що про це було подано окрему доповідну записку щодо роботи, проведеної Яремчанською комендатурою. Проблемою став

снігопад та снігові заноси на дорогах при транспортуванні депортованих із Жаб'ївського та Яремчанського районів. У доповідній комендант станції завантаження підполковник Костенко звітував про пророблену роботу під час якої, поміж іншим, було завербовано під час завантаження в ешелони 4 сексоти («секретный осведомитель» (рос.) – таємний інформатор), з якими було проведено 11 зустрічей та завдяки цьому вдалося попередити втечу групи чоловіків. Костенко звертався з проханням нагородити співробітників комендатури, які змогли доставити виселені сім'ї з Жаб'є та Кривопілля у Ворохту [18, арк. 259–261]. У рапорті від 28 жовтня, що додавався, заступник коменданта станції завантаження Петрушенко яскраво описував бойовий шлях колони виконавців депортації з Яремче до Жаб'є та зворотню дорогу, яка зайняла 5 діб. При цьому частину менш потужних вантажівок (форди та шевроле) довелось залишити майже відразу за виїздом з Яремче і далі змогли проїхати лише потужніші студебекери та самохідні гармати, які обслуговували 20 військовослужбовців Радянської армії. 6 км за Яремчем автоколона була обстріляна повстанцями, проте вдалося уникнути втрат через велику відстань від атакуючих. За Татаровим окрім розчистки двометрових наносів снігу довелося ремонтувати міст, а другий міст змушені були відновлювати на виїзді з Ворохти. Колона із завантаженими сім'ями прибула до ст. Ворохта тільки 25 жовтня. Як зазначав у рапорті підполковник Петрушенко «Особливо велику роль в просуванні автоколони відіграли екіпажі самохідних гармат. Ці солдати і офіцери Радянської Армії, не знаючи втоми, йдучи попереду колони, прокладали [шлях] не тільки ввіреною їм технікою, але і своїми руками*» [18, арк. 262–264]. У фінальній зведеній «звітній довідці» було зазначено, що зі Станіславської області була виселена 4551 сім'я або 12 075 осіб [25, арк. 72].

Аналіз доповідних, які подавалися під час у операції, дає можливість встановити інформацію про нетипові чи надзвичайні випадки, що не потрапили до звітних доповідних. Так, у доповідній про перебіг операції станом на 12:00 21 жовтня у м. Ровно зазначалося, що під час передач в'язням внутрішньої тюрми було затримано 4 особи, які підлягали виселенню [14, арк. 90–91]. У с. Малий

* В документі машинописний текст підкреслено олівцем.

Житин Олександрійського району при спробі втечі був легко поранений та затриманий Михайло Ющук. Після надання медичної допомоги він все одно був доставлений на пункт завантаження [14, арк. 85]. У Голобському районі Волинської області під час операції невідомий автомобіль зіткнувся з вантажівкою «органів». Унаслідок одна особа загинула, а одна була поранена. Невідомий автомобіль із місця наїзду втік [14, арк. 242]. У Пустомитах Львівської області оперативна група під керівництвом капітана Копилова виявила в квартирі Анни Фенічевої, яка підлягала виселенню як дружина засудженого підпільника, тримісячну дитину. Органи МДБ доповідали, що пошук утікачки розпочато [17, арк. 136].

Докладнішу інформацію про особливості безпосереднього перебігу операції можна з'ясувати на основі звітних доповідних про результати операції органів МДБ на районному та міському рівнях. Збережені та виявлені доповідні по Червоноармійському району м. Львова та відділах УМДБ Тернопільської області містять детальну інформацію про перебіг операції «Запад». Зокрема у доповідній записці начальника Червоноармійського РВ МДБ м. Львова О. Лузінова [49] від 23 жовтня було зазначено, що в наслідок проведених заходів вдалося розшукати 12 з 16 невиселених сімей. У випадках, коли органам було відоме місце перебування сімей чи осіб, які мали бути депортовані, інформація про останніх надсилалась у відповідні відділи МДБ. Частина сімей вдалося розшукати через проведення обшуків та засад у родичів, або ж через агентуру. Також звітувалося про затримання втікачів від депортації з районів області до Львова – затримано та виселено 18 сімей. Також під час операції вдалося затримати члена СБ Львівського міського проводу ОУН Юрія Андрієвського-‘Плиту’. Окрім самопоранення «чекіста запасу» Гайдукова, інших ексцесів не було [100, арк. 161–163].

Доповідні з районів Тернопільської області фіксують випадки, коли виконавці виселення відпускали депортованих. У доповідній «Про підсумки виконання директиви МДБ УРСР по Буданівському району» від 24 жовтня зазначалося, що в с. Романівка молодшим сержантом 2-го взводу 1-ї СР 450 СП 65 СД ВВ МДБ Паньковим під час конвоювання до пункту збору депортованих

було відпущено «без жодних на те причин» Марію Думанську та її доньку Михайлину. У с. Могильниця після оточення житла молодший сержант 2-го взводу 1-ї СР 450 СП Єршов без нагляду випустив у двір Євгенію Чемерис із сином Степаном, які в цей час втекли. Член ВКП(б) (так у документі) Ілля Бондар під час конвоювання в загальному обозі депортованих відпустив Ольгу і Тетяну Ралько, а сам «дезертирував з конвою» [161, арк. 139].

Спроби втеч та втечі депортованих фіксувалися у доповідних різних районів на всіх етапах проведення операції: під час «підняття» сімей, їхнього конвоювання та під час і після завантаження в ешелони, при цьому виокремлювалися постійні спроби місцевого населення рятувати від виселення малолітніх дітей [161, арк. 54, 57, 61, 140, 144]. В с. Кобиловолоки Михайло Трегук зібрав місцевих жінок та чинив перепони виселенню, а коли обоз із депортованими минав сільську раду – натовп накинувся на оперуповноваженого МДБ, унаслідок чого мешканцям вдалося викрасти з-під варти дворічну дитину, яку відправляли на депортацію у складі сім'ї Дерворіз [161, арк. 138–140]. У селах Сураж та Залісці Шумського району були зафіксовані невдалі спроби відбити депортованих [161, арк. 98]. У с. Підлісці Кременецького району сім'ї Дрозд вдалося втекти, споївши солдат ВВ МДБ та партійців, які були залишені для їхньої охорони оперативним співробітником на час, необхідний для збору речей [161, арк. 66]. Загальною проблемою, яка сприяла втечам, у доповідних зазначено недостатню чисельність оперативників та військовослужбовців, залучених до проведення операції.

Окрім того у доповідних були зафіксовані факти ухиляння від участі в депортації, як правило співробітників місцевих військкоматів. Так, у Монастириську тимчасово керуючий справами районного військкомату Щукін не тільки категорично відмовився брати участь в операції, але й не відпустив своїх офіцерів [161, арк. 62]. Зафіксовано також факт ухилення від участі в депортації й співробітників Товстенського райвійськкомату [161, арк. 64]. Доповідали про факт ухилення від участі в операції радянсько-партійного активу і в Гусятинському районі [161, арк. 109].

Водночас були зафіксовані факти, коли призначені до виселення намагалися уникнути депортації зраджуючи підпільників, що переховувались у відомих їм місцях. Так, 21 жовтня в с. Богданівка Підволочиського району під час виселення сім'ї Степана Кульбаби – дружини та доньки – останній «здав» лейтенанту МДБ Тетеріну криївку, розміщену в дворі його господарства, в якій переховувалися двоє підпільників. Унаслідок чекістсько-військова група захопила в полон Анатолія Шевчука-‘Сорокатога’ (зятя С. Кульбаби) та Миколу Москалика-‘Деркача’ [171]. Таким чином С. Кульбабу, його дружину та доньку (дружину одного з підпільників) не було виселено [116, арк. 49–50, 95; 161, арк. 151].

Були спроби підпільників та «нелегалів» рятувати від виселення свої сім'ї, з'являючись з повинною до органів МДБ. Та це не обов'язково мало позитивний результат. Так, прохання Володомира Созанського, який прийшов з повинною в РВ МДБ Пробіжнянського району після виселення його дружини з донькою, не було задоволене. Зрештою і сам В. Созанський через рік був заарештований та репресований [119, арк. 81; 169].

Під час проведення операції співробітники МДБ використовували депортаційні заходи із метою розвитку агентурної мережі як на місці, так і серед тих, кого виселяли [161, арк. 93]. Вербування інформаторів («осведомителів»), яке здійснювалося серед депортованих, мало на меті забезпечити супровід «спецконтингенту» до місць спецпоселень, зокрема й з метою уникнення втеч [18, арк. 259–261; 161, арк. 69]. Іноді тиску від факту проведення масової депортації не вистачало і підпільники відмовлялися співпрацювати та просили виселити їх разом зі сім'єю. Наприклад, Ольга Хмель, як учасниця ОУН, вперше була завербована у 1945 р., проте відразу ж після цього перейшла на нелегальне становище та відмовлялася співпрацювати з «органами». У момент виселення також відмовилася співпрацювати і тільки після «ретельної обробки» в Кременецькому РВ МДБ знову була перевербована як агент ‘Тополя’ [161, арк. 68].

Також були й поодинокі випадки, коли місцеве населення здавало тих, хто переховувався від виселення, або ж навіть і тих, кому вдалося повернутися з

депортаційних обозів. У с. Мечищів Бережанського району із 6 членів сім'ї, повантаженої на автомобіль, солдати 88 полку ВВ МДБ відпустили жінку – вчительку та двох її дітей. Про їхнє повернення до села дізналася місцева мешканка Ольга Янюк та повідомила про це співробітників МДБ, після чого вчительку було повторно «піднято» та завантажено в ешелон [161, арк. 145]. У с. Коропець однойменного району, місцева мешканка Текля Тимків принесла співробітникам органів МДБ список майна депортованого Івана Коганця, що було останнім заховано у його знайомих. Місцевий мешканець Йосип Юрків повідомив 22 жовтня в РВ МДБ Коропецького району місце переховування двох членів сім'ї Микити Сенчука, яким вдалося уникнути виселення в перший день операції [161, арк. 57зв].

Основні втрати органів МДБ та залучених військових і партійних сил були понесені або через необережність від поводження зі зброєю, або ж через випадкові сутички, зумовлені невчасною ідентифікацією один одного. Так, оперативна група, яка поверталася з наради напередодні операції з Гусятина до с. Нижбірок, 19 жовтня зіткнулася о 21:45 з чекістсько-військовою групою МДБ. Унаслідок сутички було вбито оперуповноваженого РВ МДБ м. Москва капітана Скопцова, молодшого лейтенанта УМВС Тернопільської області Ларошкіна і комсомольця Морхана [161, арк. 28, 107]. Під час безпосереднього проведення операції в Гусятинському районі через необережне поводження зі зброєю бійця винищувального батальйону Чупрія був тяжко поранений лейтенант міліції Каюков, який на наступний день, 22 жовтня, помер [161, арк. 23зв, 108]. У с. Башківці під час опису майна депортованих, секретар райкому комсомолу Беспалько, збиваючи прикладом автомата замок із дому виселеної Любові Шевчук, поранив смертельним пострілом у живіт керівника фізкультури і спорту Шумського району Анісімова [161, арк. 99].

Збережені матеріали наглядних справ по районах Тернопільської області дають можливість також фіксувати і те, як саме проходив процес завантаження у вагони. Зокрема, начальник Теремовлянського РВ МДБ капітан М. Торубара доповідав 27 жовтня начальнику УМДБ Тернопільської області В. Коломійцю про

«дуже грубі порушення», які він особисто спостерігав на ст. Микулинці: деякі сім'ї вантажилися у різні вагони, начальник конвою Катков (частина 7445 ВВ МВС) знущався над депортованими та застосовував щодо них фізичне насильство (побиття палкою), відмовляли сім'ям у завантаженні речей та продуктів, які забирали собі солдати конвою. Завантаження речей та продуктів у два вагони, передбачені спеціально для цього, відбувалося без обліку. Коли Торубара звернув Каткову на це увагу, останній заявив «поки доїдемо до Байкалу, то його не стане». Це, на думку начальника Теробовлянського РВ МДБ, свідчило про плановані зловживання з боку конвойних військ щодо крадіжки та розпродажу майна депортованих під час руху ешелонів на схід [118, арк. 198]. Зафіксовано також у доповідних і стихійні збори місцевого населення біля станцій завантаження. Так, наприклад, у Підволочиську біля збірного пункту зібралося близько 200 осіб: «частина [...] плакали, а частина [...] заходами з виселення сімей була задоволена» [161, арк. 156].

Попри це, можна погодитися з оцінкою, поданою у підсумковій доповідній від 25 жовтня, де було зазначено, що оунівське підпілля не мало змоги організувати спротив проведенню операції, або ж завадити її успішній реалізації. Керівники операції С. Огольцов та С. Савченко пояснювали це наслідком успішної реалізації наказу МДБ СРСР № 00207 «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» від 22 квітня 1947 р. та добре проведеній підготовчій роботі. У доповідній зазначалось, що попри поодинокі спроби підпільників чинити озброєний спротив, спроб відбити депортованих чи завадити руху колон з виселеними не було. Про відмови виселятися було поінформовано лише як про поодинокі винятки виключно з боку жіночого контингенту депортованих. МДБ доповідало керівництву УРСР, що «офіцери і солдати військ МДБ і радянсько-партійний актив діяли зразково, проявили себе здатними виконувати оперативні завдання в складній ситуації і цим забезпечили успішне проведення всієї операції» [12, арк. 345, 347, 350, 355].

3.2. Завершальний етап операції (жовтень 1947 р. – 1948 р.)

Попри те, що у збережених тематичних справах фондів ГДА СБУ переважно містяться організаційні й звітні документи про підготовку та проведення операції «Запад», опрацювання ширшого комплексу архівних свідчень дозволяє реконструювати особливості завершального етапу депортації та визначити його хронологічні рамки*. Керівники депортації «Запад» відрепортували першому секретарю ЦК КП(б)У УРСР Л. Кагановичу та голові Ради міністрів УРСР М. Хрущову, що операцію завершено о 20 годині 22 жовтня [12, арк. 342]. У звітній доповідній зазначено, що примусово виселені сім'ї завантажені в 44 ешелони у складі 2548 вагонів, з яких станом на 20 годину 23 жовтня начебто вже відправлено до місць призначення 36 ешелонів [12, арк. 344]. Варто зазначити, що прозвітована комуністичному керівництву УРСР ситуація не відповідала дійсності й на вказаний час всі підняті сім'ї не були завантажені у вагони (детальніше див. Підрозділ 3.1). Саме момент передачі депортованих від органів МДБ комендантам ешелонів (або начальникам конвойних військ) і був завершенням операції, про що необхідно було негайно поінформувати рапортом уповноваженого МДБ району, а той у свою чергу – уповноваженого МДБ по області. Також згідно з довідкою, підготовленою 30 жовтня, було зазначено, що до місць спецпоселень на 20 годину 23 жовтня вирушило 37 ешелонів. Решту, 7 ешелонів, відправлено пізніше: 24 жовтня – 5 ешелонів, 25 жовтня – 1 та 26 жовтня – 1. Загалом у довідці повідомлено, що цими ешелонами було депортовано 26 273 сім'ї у складі 79 818 осіб (жінок – 35 935, чоловіків – 19 088 та дітей 21 189 осіб) [25, арк. 76–78].

Фактичним моментом завершення операції «Запад» можна вважати час відправлення 26 жовтня о 16:05 зі ст. Заболотів до ст. Караганда останнього ешелону № 20040. Водночас цей час можемо вважати робочим моментом завершення «польового» етапу операції, оскільки до нього на ст. Львів було

* Матеріали підрозділу були опубліковані в авторських статтях, підготовлених у рамках дисертаційного дослідження [328; 393].

долучено ще 4 вагони [25, арк. 78]. Час відправки цих 4 останніх завантажених вагонів поки не встановлено.

Ключовим завданням органів МДБ після завантаження примусово виселених впродовж 21–26 жовтня стає завершення комплексу заходів, передбачених нормативно-розпорядчими актами операції, а саме надсилання облікових справ на розгляд Особливої наради МДБ СРСР. Саме цей позасудовий орган і мав прийняти рішення щодо кожної депортованої сім'ї. Про те, що місцеві відділи «А» починають фінальну перевірку і надсилання облікових справ у Москву, начальники місцевих УМДБ повідомляли у звітних доповідних, підготованих за результатами проведення депортаційної операції. Так, наприклад, 28 жовтня Л. Райхман і О. Воронін повідомляли, що апарат відділу «А» УМДБ Львівської області мобілізований для оформлення облікових справ для надсилання їх до ОСО МДБ СРСР [17, арк. 171]. Відповідно до інструкції № 45 від 5 вересня 1947 р. «Про порядок оформлення облікових справ на виселення сімей оунівців і організації їхнього обліку» справи мали бути розкладені та відсортовані відповідно до ешелонних списків і разом з останніми надіслані в Москву через МДБ УРСР не пізніше трьох днів після завершення виселення, тобто до 26–29 жовтня 1947 р. Справи на сім'ї, які не було виселено, необхідно було розіслати по РВ МДБ для організації агентурного нагляду. УМДБ мали також завести на кожну облікову справу, надіслану до ОСО МДБ СРСР, окрему наглядову справу з копіями ключових документів про виселення. Всіх осіб, членів виселених сімей, віком від 15 років мали взяти на облік у відділах «А» трьох рівнів: обласного, республіканського та союзного. З цією метою на місцях необхідно було заповнити три облікові картки на кожну дорослу особу та одну картку для посімейного обліку [36, арк. 69–70].

Для контролю процесу кількісні показники підготовки облікових справ на ОСО МДБ СРСР зводилися у зведену таблицю «Відомості про підготовку справ для направлення до ОСО при МДБ СРСР». Цю роботу вели співробітники відділу «А» МДБ УРСР. У відомостях подавалася інформації щодо усіх семи областей за вісьмома розділами: 1) кількість справ, затверджених МДБ УРСР на виселення;

2) кількість сімей відсіяних у момент операції (з деталізацією показників за 12 причинами); 3) підлягає направленню в ОСО; 4) кількість справ, за якими виписані картки; 5) кількість справ, за якими надійшли документи, заповнені при «піднятті сімей»; 6) повністю оформлено облікових справ; 7) відібрано облікових справ по ешелонних списках; 8) залишок недооформлених облікових справ (із деталізацією недопрацювань). Прикметно, що пункт 2 включав у себе набагато ширший перелік сімей ніж ті, що насправді були «відсіяні органами». Сюди було додано кількісні дані про сім'ї, яким вдалося уникнути виселення під час операції (1847 одиниць) або ж втекти з ешелону (одна сім'я) [25, арк. 74–75; 48, арк. 32–39].

У першій такій довідці станом на 12 годину 1 листопада 1947 р. зазначалося, що загалом затверджених МДБ УРСР справ на виселення було 36 061, з них підлягало направленню до ОСО МДБ СРСР 26 539 справ. На момент, коли справи уже мали бути надіслані до Москви, в обласних УМДБ завершили лише роботу з оформлення карток (окрім Станіславської області, де залишались недооформленими 53 справи). Документи, які оформлювалися під час примусового виселення, не надійшли в повному обсязі у чотирьох областях: Львівській (96 справ), Ровенській (29 справ), Станіславській (53 справи) та Тернопільській (146 справ). Повністю оформлено станом на 1 листопада 23 378 справ, водночас у Дрогобицькій області необхідно було дооформити 589 справ, у Львівській – 817, у Ровенській – 138, у Станіславській – 1019 та у Тернопільській – 598 справ. Гірше було проведено роботу з підбору справ за ешелонними списками. Окрім Волинської та Чернівецької областей, де цю роботу вже завершено і планувалося відправити до МДБ УРСР облікові справи на виселені сім'ї наступного дня, 2 листопада, у п'яти регіональних УМДБ потрібно було провести підбір 14 829 справ. Так, у Дрогобицькій розкладено відповідно до ешелонних списків 3696 справ (з 4558, які підлягали надсиланню на рішення ОСО МДБ СРСР), у Львівській – 360 (з 5224), у Ровенській – 840 (з 3829), у Станіславській – 1709 (з 4551) і у Тернопільській – 1508 (з 5053) [48, арк. 32].

Роботу з оформлення справ для надсилання в ОСО МДБ СРСР форсували, принаймні про це свідчать темпи роботи відповідно до щоденних відомостей,

складених впродовж 2–5 листопада 1947 р. [48, арк. 33–38]. Надсилання оформлених справ з УМДБ до МДБ УРСР розпочалося 2 листопада, коли були відправлені у Київ усі оформлені справи з Волинської (2710 справ) та Чернівецької (614 справ) областей. Того ж дня до Києва надіслали 338 справ з УМДБ Дрогобицької області, а наступного, 3 листопада, 206 справ з УМДБ Львівської області [48, арк. 35]. 4 листопада надіслано чергову порцію облікових справ з УМДБ Львівської області – 1388, Дрогобицької – 650 та Станіславської – 625 справ. Затримку з оформленням справ у Львові пояснювали тим, що частину опитувальних листів помилково надіслали з конвоєм, проте документи вже відправлені з Куйбишева і вони очікуються в УМДБ Львівської області 5–6 листопада [48, арк. 37].

В останній збереженій довідці з «Даними про підготовку справ для направлення на ОСО при МДБ СРСР» станом на 12 годину 5 листопада зазначено, що залишок недооформлених справ становить 919 одиниць. Того дня до Києва відіслано з УМДБ Ровенської області 3747 справ (залишок – 8 справ), з Дрогобицької – 1200 справ та додатково інформували, що ще 2273 справи дошлють 7 листопада (таким чином залишок становитиме 15 справ), зі Станіславської – 1519 (залишок 210 справ), з Львівської – 3830 справ (залишок 653 справи). Інформації про надходження справ з Тернопільської області поки не виявлено, а залишок у місцевому УМДБ становив 33 недооформлені справи [48, арк. 38–39].

Після отримання облікових справ з УМДБ західних областей Радянської України та їхньої перевірки в МДБ УРСР справи надсилалися до Москви на розгляд ОСО МДБ СРСР. Проведену роботу узагальнено в довідці від 26 грудня 1947 р. за підписом начальника відділу «А» МДБ УРСР полковника В. Подобедова. У ній зазначалося, що неточності містилися в переважній більшості справ: по-різному зазначалися роки народжень, спотворювалися прізвища, були відсутні облікові картки тощо. Ці недоліки усувалися співробітниками відділу «А». Натомість в управління 2-Н повернуто 322 справи, які потребували винесення додаткових висновків (238 справи), не були затверджені МДБ УРСР на виселення (12 справ), для отримання санкції

прокурора (8 справ), на отримання висновків про службу членів сімей у Радянській армії (16), відповідно до заяв (33) і для затвердження постанов УМДБ про повернення зі заслання сімей (15) [48, арк. 45]. Ще 184 справи повернуто до УМДБ, оскільки на рівні МДБ УРСР не було можливості виправити недоліки. Прикметно, що 30 справ було на виселених неповнолітніх. Щодо цієї категорії начальник відділу «А» МДБ УРСР рекомендував УМДБ негайно встановити батьків і етапувати дітей до місць їхнього заслання. Якщо ж ні батьки, ні родичі не будуть встановлені, тоді повідомити УМВС за місцем перебування дітей щодо потреби їхнього «облаштування» [48, арк. 46].

Підтвердженням того, що облікові справи надходили в Москву переважно впродовж грудня 1947 р. є дати, вказані в штампах реєстрації справ у секретаріаті ОСО МДБ СРСР. Вибірковий аналіз декількох справ засвідчує проміжок дат від 2 до 25 грудня 1947 р. [172; 173]. Подальший аналіз ширшого комплексу облікових справ з архівних підрозділів УМВС західних областей України, науково-технічне опрацювання фондів ГДА МВС та, можливо, фондів російських архівних установ дозволить точніше встановити терміни фактичного надсилання облікових справ на розгляд ОСО МДБ СРСР. За результатами даного дослідження (як робоча гіпотеза) цей період можна окреслити від середини листопада і до 26 грудня 1947 р.

Аналіз «Справи зі статвідомостями на виселені сім'ї оунівців» засвідчує, що 26 грудня 1947 р., окрім довідки про результати перевірки правильності оформлення облікових справ, відділом «А» МДБ УРСР підготовлено низку інших підсумкових документів. Перш за все це «Довідка про результати проведеної операції з виселення сімей оунівців і бандитів зі західних областей України» [48, арк. 40–43], «Довідка про кількість облікових справ, надісланих в МДБ СРСР, для розгляду Особливою нарадою і тих, що перебувають на дооформленні» [48, арк. 44] та «Довідка про кількість заяв, що надійшли в МДБ УРСР з клопотанням про повернення зі заслання членів сімей оунівців і бандитів» [48, арк. 47].

Отже, станом на 26 грудня 1947 р. в МДБ УРСР отримано для пересилання на розгляд ОСО 26 295 облікових справ, з них відправлено в Москву 26 061 справу, 39 – передано в управління 2-Н МДБ УРСР на отримання

висновків, 183 – повернуто в УМДБ для дооформлення, 1 – повернута в УМДБ Львівської області з пропозицією про скасування виселення, 11 – підготовлено для надсилання до МДБ СРСР (всі справи щодо Львівської області) та ще 37 справ було недоотримано від обласних органів МДБ [48, арк. 44].

Також станом на 26 грудня складено довідка про кількість заяв, що надійшли до МДБ УРСР з клопотаннями про повернення зі заслання. Так, до різних органів надійшло 127 клопотань: ЦК КП(б)У – 10, президії Верховної Ради УРСР – 15, Ради міністрів УРСР – 65, МДБ СРСР – 3, МВС УРСР – 4, МДБ УРСР – 30. Станом на 26 грудня в управління 2-Н розглянули загалом 10 заяв, усім було відмовлено [48, арк. 47].

Попри те, що протоколи рішень Особливої наради МДБ СРСР не перебувають на зберіганні в Україні, на основі аналізу виписок із протоколів ОСО МДБ СРСР, що зберігаються в облікових справах на виселених, можна скласти розуміння щодо орієнтовної тривалості процесу розгляду справ на депортовані сім'ї. Так, наприклад, рішення ОСО МДБ СРСР щодо Анни та Богдана Задорожних, виселених з Львівської області, було прийняте 6 березня 1949 р. [172, арк. 16]. Аналіз матеріалів, поданих до Національної комісії з реабілітації жертв політичних репресій засвідчує, що більшість рішень були зафіксовані у протоколах впродовж 1948 р., а більшість розглядів припала на кінець зими – весну того ж року. Протоколи рішень ОСО МДБ СРСР мали циферно-буквенну нумерацію. Наприклад, щодо виселення родини Григорія Шморгуна, депортованої з Тернопільської області, рішення зафіксоване у протоколі № 4-в від 4 лютого 1948 р. [173, арк. 16]. Рішення щодо Ксенії Баран та її доньки Емілії, виселених у Кемеровську область – у протоколі № 7-а від 23 лютого 1948 р. [174, арк. 31]. Деякі рішення були прийняті навіть і в 1950 р., як, наприклад щодо сім'ї Івана Вовка, депортованої з Тернопільської в Кемеровську область – рішення ОСО МДБ СРСР від 11 березня 1950 р. [175, арк. 44].

Водночас після надсилання справ робота з обліку сімей на примусове виселення та оформлення облікових справ на них, розпочата в рамках підготовки операції «Запад» тривала. Свідченням цього є періодичність, з якою відділ «А»

МДБ УРСР продовжував готувати довідки з «Даними про кількість облікованих сімей оунівців і бандитів та кількість оформлених облікових справ по областях Західної України». Перша така післяопераційна збережена довідка містила кількісні показники станом на 10 січня 1948 р. та була підготована 21 січня того ж року. У ній зазначено, що всього обліковано 22 765 сімей, на які вже оформлено 13 301 облікову справу, з них затверджено МДБ УРСР 9030 справ [48, арк. 51–52]. Затверджені справи були нереалізованим залишком після проведення операції «Запад». Найбільше справ залишилося в Тернопільській області – 2589 [48, арк. 61]. Наступні довідки про кількість облікових справ готувалися, ймовірно, на початок кожного місяця, без зазначення кількості облікованих сімей, натомість з інформацією про кількість скарг та заяв від висланих сімей та їхніх родичів. У збережених та виявлених довідках зазначено таку динаміку кількості оформлених справ: 1 травня – 10 873 одиниці (2567 скарг та заяв), 1 червня – 11 206 (2867), 1 липня – 12 206 (3161) [48, арк. 53–54, 56, 59–60]. У серпневій довідці окремо подано кількісні показники для справ, що залишилися нереалізованими з операції «Запад» і окремо для новозаведених облікових справ. Так, станом на 1 серпня 1948 р. зазначалось, що після операції жовтня 1947 р. залишилася 9171 справа, оформлено нових 3979, припинено – 228 справ (надійшло 3411 скарг та заяв) [48, арк. 62–64]. Довідка, підготовлена відділом «А» у вересні 1948 р., засвідчила чергові зміни у розділах та форматі подання кількісних показників. Із цього моменту в розділі 1-му зазначалися дані про кількість облікованих справ на 1-е число попереднього місяця (на 1 серпня 1948 р. – 12 932 справи) та кількість справ, заведених впродовж нього (1020 одиниць), а також кількість облікових справ на 1-е число звітного місяця (13 952 справи). Довідка підготована 8 жовтня 1948 р. [48, арк. 77–79]. Днем раніше також підготовлена окрема довідка про кількість облікових справ, заведених з 10 січня до 1 жовтня 1948 р. – 5240 одиниць [48, арк. 80].

6 жовтня 1948 р. розформовано групу, створену ще 1 червня 1947 р. для виконання директиви МДБ УРСР № 50 та проведення операції «Запад». Обов'язки групи з цього моменту були покладені на 2-й відділ управління 2-Н [27,

арк. 91–92]. Питання про реорганізацію роботи цієї групи та повернення її керівника У. Рабіновича до виконання його безпосередніх функціональних обов'язків порушувалось неодноразово. 31 липня 1948 р. заступник начальника управління 2-Н МДБ УРСР Л. Пастельняк звертався до заступника міністра державної безпеки УРСР та за сумісництвом начальника управління 2-Н В. Дроздова з проханням через брак співробітників у відділі, де рахувався У. Рабінович, повернути останнього для виконання обов'язків заступника начальника 3-го відділу, а функції з розгляду облікових справ покласти на заступника начальника відділення 2-го відділу капітана О. Омельченка [27, арк. 95]. Повторна пропозиція перекласти роботу з перегляду облікових справ надійшла В. Дроздову 3 серпня 1948 р. Начальник 2-го відділу А. Каганович писав у рапорті, що у зв'язку зі чималим обсягом роботи, яку необхідно виконати для створення спеціального обліку згідно з наказами МДБ СРСР № 00234 та № 00239, співробітник 3-го відділу У. Рабінович повинен повернутись до виконання своїх безпосередніх обов'язків, натомість перегляду облікових справ перекласти на 2-й відділ з передачею справ на його відділення за областями [27, арк. 93–94].

Пертурбації зі звітними формами, продовження роботи УМДБ з оформлення облікових справ на сім'ї, які підлягали виселенню засвідчує, що завершальний етап операції «Запад» став практично одночасно й етапом чергової трансформації довготривалої депортаційної кампанії проти місцевого населення Західної України [394, р. 90], ключовою метою якої була ліквідація українського визвольного руху.

Формальним початком цього трансформаційного етапу можна вважати 6 лютого 1948 р., коли міністр державної безпеки УРСР С. Савченко надіслав листа на адресу міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова із проханням санкціонувати «продовження, відповідно до наявних рішень директивних органів, виселення виявлених сімей активних учасників націоналістичного підпілля [...], а також дозволити виселяти сім'ї бандитів, які проживають у тих населених пунктах, в яких [...] здійснюються терористичні акти над місцевим активом» [15,

арк. 10]. У тому ж документі зазначалося, що примусове виселення здійснювалось у межах заходів з ліквідації українського підпілля. С. Савченко наводив кількісні результати операції «Запад» (виселено 26 332 сім'ї) і доповідав, що під час продовження депортаційної роботи додатково виявлено та обліковано 13 097 сімей [15, арк. 9]. Запит на продовження застосування депортацій було реалізовано у жовтні 1948 р. та аналіз змін форматів довідок із даними про кількість оформлених справ на обліковані сім'ї засвідчує, що інформація про позитивний розгляд клопотання могла бути відомою в МДБ УРСР раніше.

Активізація останнього етапу депортаційної кампанії з виселення «сімей оунівців» у жовтні 1948 р. відбулася за вже типовою схемою [392, s. 178]: спочатку лист від міністра державної безпеки УРСР С. Савченка на ім'я міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова; згодом прийняття рішення Ради міністрів СРСР (від 4 жовтня 1948 р.); і нарешті на виконання останнього рішення – наказ МДБ СРСР «Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти» № 00386 від 20 жовтня того ж року [35, арк. 5–6]. Про увагу спецслужб до примусових виселень свідчить факт видання 11 жовтня того ж року директиви МДБ УРСР № 62, якою регламентувалися перехідні моменти до отримання зазначеного наказу МДБ СРСР [46, арк. 156–158]. Останній етап довготривалої депортаційної кампанії проти «сімей оунівців» мав здійснюватись у форматі повсякденної діяльності радянських спецслужб [328, с. 62].

Впродовж завершального етапу операції «Запад» перед органами МДБ постала низка завдань прямо чи опосередковано продиктованих проведенням масового примусового виселення у жовтні 1947 р. Одним із перших супутніх завдань, яке поставало перед органами МДБ після передачі виселених сімей комендантам ешелонів, був пошук та затримання сімей, що ухилилися від виселення. Ця робота цілеспрямовано тривала щонайменше до початку грудня 1947 р. Так, у спецповідомленні Пробіжнянського РВ МДБ від 6 грудня зазначалося, що під час депортації 21 жовтня з с. Великі Чорнокінці велика частина сімей втекла. Унаслідок агентурно-оперативних заходів та за допомоги

«істрєбків» вдалося затримати 12 осіб. За інформацією, отриманою від останніх під час допитів, встановлено про наявність у будинку виселеної Марії Древіт криївки, де постійно переховувався її брат – Петро Побуренний-‘Грім’. У виявленій порожній криївці знайшли медикаменти та патрони [117, арк. 111–112].

Аналіз збережених у фонді 13 оперативних зведень дивізій ВВ МДБ підтверджує, що пошук сімей та осіб, які ухилилися від виселення або ж втекли під час транспортування та завантаження у вагони було розпочато відразу. У виписках з оперативних зведень штабу 62 дивізії ВВ МДБ із дислокацією у Львові за 21–24 жовтня такі повідомлення становлять більшість поданої інформації. Для пошуку та затримання створювалися «розвідувально-пошукові групи» (РПГ) у складі 3–5 військовослужбовців під командуванням офіцерського або сержантського складу. Так, наприклад, 21 жовтня РПГ 4 роти у складі 5 військовослужбовців під командуванням лейтенанта Волієва, яка проводила пошук сімей, які ухилилися від виселення в с. Романів Бобркського району, затримала Івана Кронівця з дружиною та Степана Гока також з дружиною. Обидві затримані сім’ї підлягали виселенню, тож були відправлені на ст. Клепарів для депортації [60, арк. 333]. Двох осіб, яким вдалося уникнути виселення разом із їхніми сім’ями, затримано 23 жовтня в с. Струтинь Золочівського району РПГ спецпідрозділу полку під командуванням капітана Акіменка. Сім’я з трьох осіб, якій тимчасового вдавалося ухилитися від виселення, була затримана в с. Лука того ж району 23 жовтня РПГ 4 роти під командуванням сержанта Грязнова. Усі затримані передані до місцевого РВ МДБ. Дозорами гарнізонів сіл Добротвір і Сілець Кам’янка-Бузького району та с. Павлів Радехівського району затримано 8 жінок, одного чоловіка. Загалом за добу 23 жовтня було затримано 28 осіб, які підлягали виселенню [60, арк. 332–333].

Аналогічні рапорти від військ МДБ надходили і в наступні дні. 23–24 жовтня патрулі та наряди проводили затримання в селах Вороняки і Зозулі Золочівського району (4 особи), Порудне і Новосілки Яворівського району (14 осіб), Підсадки Пустомитівського району (6 осіб), в селах Вінниківського району (3 сім’ї і 6 осіб одиночок) та в селах Великомоствіського району (6 сімей,

25 осіб). 25 жовтня в Буському районі було затримано 11 осіб, намічених депортувати, в Перемишлянському – 6, в Золочівському – 4, в Жовківському – 7 осіб, а за добу на території Львівської області було всього затримано 45 осіб, які підлягали примусовому виселенню [60, арк. 334–335]. Підтверджують проведення пошукових операцій і трофейні повстанські документи [54, арк. 274]. На основі виявлених архівних свідчень, можна стверджувати, що органи МДБ продовжували проводити розшук осіб та сімей, які втекли від виселення, щонайменше до кінця весни 1948 р. [26, арк. 262]. Виселення окремих членів сімей депортованих під час операції «Запад» продовжувалося, щонайменше, до літа 1948 р. [27, арк. 96].

Наступним завданням, яке повинні були виконувати частини ВВ МДБ – захист конфіскованого у депортованих майна від повстанських акцій, спрямованих на його приховування та знищення. Про такі плани українського підпілля органи дізналися від агентурної мережі ще під час проведення операції «Запад». Так, 22 жовтня інформатор органів повідомляв, що після виселення в с. Берестовець приходили повстанці і давали завдання населенню розбирати і ховати майно депортованих сімей [14, арк. 174]. 27 жовтня в штаб 2 полку в Золочеві надійшло повідомлення, що о 1 годині ночі в с. Белжець (з 1946 р. – с. Гончарівка, у документі подано стару назву) повстанці напали на сторожа, який охороняв майно і худобу виселених. Унаслідок атаки, розігнано 10 коней, 15 корів, забрано швейну машинку, декілька подушок та ковдр. Для пошуку повстанців о 9 годині ранку було вислано РПГ 4 роти 2 полку в складі 14 осіб під командуванням молодшого лейтенанта Яценка. Групі вдалося розшукати та передати під охорону більшість худоби – 10 коней та 12 корів [60, арк. 337].

Діяльність внутрішніх військ, спрямована проти повстанської активності метою якої було знищення майна депортованих, зазвичай мала реактивний характер дій у відповідь та не завжди приносила результат. Так, 13 листопада 1947 р. о 23:00 вартовий гарнізону в Куликові помітив заграву. Вислана група у складі 6 осіб під командою сержанта Бузунова встановила, що в с. Блищиводи повстанцями спалено 4 клуні та один будинок, що належали виселеним під час

операції «Запад» [60, арк. 359]. Повстанські акції, цільово спрямовані на знищення переданого в колгоспи майна депортованих, тривали, щонайменше, до весни 1948 р. Так, наприклад, в ніч на 8 березня відбулася успішна атака на колгосп ім. Хрущова, все майно якого було сформоване виключно на матеріальній базі, конфіскованій у примусово виселених [26, арк. 169–170].

Постановою Ради міністрів та ЦК КП(б)У від 4 листопада 1947 р. було прийняте рішення передати худобу «з числа залишеної після виселення» в колгоспи Київської та Чернівецької областей. У Київську область мали перегнати 2000 голів великої рогатої худоби (ВРХ) та 1000 коней, а в Чернівецьку – 200 голів ВРХ та 700 коней. Виділену Київській області кількість тварин мали забезпечити області: Ровенська – 100 коней, Волинська – 100 коней, Львівська – 550 коней і 800 голів ВРХ, Тернопільська – 250 коней, Дрогобицька – 800 голів ВРХ і Станіславська – 400 голів ВРХ. У Чернівецьку область мали перегнати худобу з Тернопільської – 260 коней та 100 голів ВРХ, зі Станіславської – 100 голів ВРХ, з Дрогобицької – 390 коней та з Львівської – 50 коней [9, арк. 95]. Згідно з двома постановами, виданими 11 листопада 1947 р. Радою міністрів УРСР за №№ 2095-143-сс та 2096-144-сс, охорону цих заходів мали забезпечувати МВС та МДБ УРСР [10, арк. 1–7]. Для забезпечення охорони худоби на шляху до кінцевих пунктів начальники УМДБ отримали вказівку виділити весь вільний від несення нарядів особовий склад ВВ МДБ, військ МВС, міліції та винищувальних батальйонів. Також у районах перегону худоби необхідно було максимально посилити протиповстанську боротьбу [9, арк. 93]. Згідно з повідомленнями, надісланими начальниками обласних УМДБ у відповідь на запити В. Дроздова та опергрупи МДБ УРСР, станом на початок грудня 1947 р., відправка худоби була здійснена лише частково, а основними силами, які залучалися до охорони та убезпечення гуртів худоби перед нападами підпільників, стали винищувальні батальйони та міліція [10, арк. 12]. Затримка з виконанням постанови Ради міністрів та ЦК КП(б)У від 4 листопада 1947 р. виникала, згідно з даними органів МДБ, через брак вагонів, про що останні інформували обкоми КП(б)У [9, арк. 96; 10, арк. 8–11, 13].

Проведення органами МДБ масової операції з виселення місцевого населення як елементу протиповстанської боротьби очікувано призвело до активізації повстанської активності. Одними з цілей повстанських акцій стали місцеві мешканці, які колаборували з радянськими органами: брали участь у депортації або «здавали» підпільників [285, с. 101]. Встановити масштаб відплатних акцій на основі документів МДБ доволі складно. В архівних справах, у яких відбувалося накопичення тематичної інформації, ці дані зазначалися лише щодо перебігу операції (фактично один зафіксований випадок у Волинській області [12, арк. 345–347; 163], детальніше див. Підрозділ 3.1). Натомість для відплатних акцій, що були здійснені антирадянським Рухом Опору у листопаді–грудні, органи МДБ зазначали причину лише у випадку наявності інформації про мотиви підпільників. Окрім того, ці відомості розосереджені по різних фондах та справах, що теж ускладнює їхнє виявлення.

Одну з таких відплатних акцій було проведено 17 грудня 1947 р. в с. Богданівка Підволочиського району Тернопільської області. Цього дня приблизно о 19 годині у дім до Степана Кульбаби зайшло двоє осіб і після того, як переконалися, що це саме він, застрелили його та доньку – Анну Шевчук з пістолетів. Обоє були вбиті за те, що 21 жовтня, коли прийшли їх виселяти, «здали» органам МДБ криївку із двома підпільниками, один із яких був зятем С. Кульбаби, чоловіком Анни Шевчук. Дружину вбитого С. Кульбаби, яка на момент відплатної акції перебувала вдома, залишили живою, оскільки вона не брала участі у «здачі» підпільників ‘Сорокатога’ та ‘Деркача’ [116, арк. 56, 95; 161, арк. 151].

Про актуальність загрози проведення відплатних акцій також свідчили зібрані під час та відразу опісля операції дані про реагування місцевого населення на проведену депортацію. За інформацією як інформаторів, так і результатів роботи пунктів «ПК» (поштової цензури) слід було очікувати зростання повстанської активності (детальніше див. Додаток Є.). Свідченням усвідомлення цієї проблеми та необхідності проведення контрзаходів була спроба видати спільний наказ УМДБ та УМВС по Львівській області.

10 листопада 1947 р. виконуючий обов'язки начальника УМДБ Козлов та начальник УМВС Трубніков видали у Львові спільний наказ № 00122 «Про посилення боротьби зі залишками банд українсько-німецьких націоналістів». У преамбулі акту зазначалося, що його видано з метою «припинення бандитських проявів», а саме: «терористичних актів проти радянсько-партійного активу» та знищення колгоспного майна на території Львівської області [9, арк. 98–106]. Попри те, що через два дні С. Савченко наклав таку резолюцію на цей наказ: «скасувати [...] як неправильний, що суперечить наказу МДБ СРСР № 00207. Наказ вилучити. Запропонувати видати наказ, що стосуватиметься тільки роботи органів МДБ» [9, арк. 98], декілька його пунктів дають можливість проаналізувати, яким чином органи намагалися використати наслідки проведення операції та яким був реальний стан справ зі загрозою повстанської активності в області.

У пункті 2, який стосувався потреби покращення та активізації роботи агентурної мережі, зазначалося, що завдяки проведеному виселенню для цього склалася сприятлива ситуація. У 4-му пункті наголошувалося на необхідності посилення охорони ініціаторів новостворених колгоспів та майна останніх (а це були колгоспи, створені фактично внаслідок проведення масової депортації). Більше того, з метою упередження вбивств радянсько-партійного активу заборонялося викликати секретарів сільських рад, голів колгоспів та їхніх секретарів у нічний час, а також рекомендувалося останнім нікого не впускати до будинків у темну пору доби. Найбільш показовим є пункт 5, яким регламентувалося відновлення чекістсько-військових засад з приманкою. Серед можливих цілей повстанців (і за сумісництвом кандидатів на роль «приманки») було згадано тих самих ініціаторів новостворених колгоспів та «активних учасників виселення бандитських сімей» [9, арк. 98–99].

В якості відплатних акцій антирадянське підпілля проводило і більш масштабні акції, характерні для партизанської війни. Так, о 23:00 на 50 км перегону Михайлівка–Радивилів повстанцями боївки ‘Журби’ був пущений під укіс товарний потяг № 913 у складі 41 двовісного вагону, який слідував до Львова [285, с. 103]. Унаслідок пошкоджено 80 метрів залізничного полотна, паровоз і

15 вагонів, загинув головний кондуктор потягу Таргоня і був легко поранений помічник машиніста Теплюк. Оперативні групи Червоноармійського РВ МДБ та Здолбунівського відділу охорони МДБ Ковельської залізниці виявили на телеграфному стовпі листівку, в якій зазначалося, що підрив потяга здійснено як помсту за проведену у жовтні 1947 р. операцію масового виселення. Для розшуку та ліквідації партизанів, що вчинили цей диверсійний акт, було розгорнуто чималі сили. На місце задля розшуку вислано 5 взводів військ МДБ кількістю майже 150 осіб, оперативний склад Червоноармійського, Козинського та Вербського районів, полкову школу чисельністю 80 осіб на чолі з командиром 446 СП 81 СД ВВ МДБ полковником І. Амеліним. Начальникам Дубнівського, Мізоцького та Демидівського РВ МДБ були дані вказівки щодо перекриття меж зі сусідніми районами, створено 7 оперативних груп для проведення пошуку на території перелічених районів, а також залучено оперативні групи управління охорони МДБ Ковельської залізниці під керівництвом начальника оперативного відділу підполковника К. Кудрявцева. Загальне керівництво протиповстанською операцією здійснював заступник начальника УМДБ полковник В. Гурєєв [12, арк. 375–380].

Контрзаходи проти вишкільної та пропагандистської роботи українського підпілля з особами та сім'ями, які можуть бути невдовзі депортовані стали ще одним напрямом діяльності радянських каральних органів. Так, у виявленій серед наказових та розпорядчих документів МДБ УРСР, директиві МВС УРСР № 56 від 13 травня 1948 р., зазначалося, що оперативна група РВ МДБ вилучила у вбитого у лютому 1948 р. в с. Кутець Копичинського району Тернопільської області керівника СБ Скалатського районного проводу ОУН 'Славка' низку документів, серед яких була й вказівка щодо розгортання націоналістичної роботи в місцях депортацій. Повстанський документ, який регламентував роботу виселених членів підпілля в місцях спецпоселень, датувався 3 листопада 1947 р. [26, арк. 203–231; 44, арк. 104–105; 54, арк. 272–274; 55, арк. 455–458; 59, арк. 76–78]. Основні положення цього документу оформлено повстанцями у вигляді листівки «До насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи», з датою тиражування – жовтень 1947 р. та перевидання – жовтень 1948 р. [56, арк. 318].

Унаслідок проведення операції «Запад» частині членів сімей, визначених для виселення, а подекуди й цілим сім'ям вдалося уникнути депортації. УМДБ просили роз'яснити: як їм бути у випадку затримання таких осіб, що й було здійснено у директиві МДБ УРСР № 110 від 4 грудня 1947 р. [42, арк. 164–165]. Нормативний акт за підписом С. Савченка роз'яснював, що окремих членів сімей, які були зазначені у висновках про виселення, необхідно арештовувати і етапувати до місць висилки їхніх сімей відповідно до постанови, яку мав санкціонувати прокурор. Етапувати потрібно було негайно через тюрми МВС. Сім'ї, яким вдалося уникнути виселення під час проведення операції у повному складі, наказувалося не виселяти до особливої вказівки. При цьому їх обов'язково необхідно взяти під агентурний нагляд. У довідкових документах з кількісними даними щодо облікових справ, що перебували на розгляді управління 2-Н, інформація про затриманих членів сімей, виселених під час операції «Запад», фіксувалася ще станом на 24 грудня 1948 р. (152 облікові справи) [48, арк. 154].

Органи МДБ почали відслідковувати ситуацію з втечами ще з моменту слідування ешелонів до місць заслання. Загалом встановлена чекістами кількість втікачів під час слідування до місць виселення становила 193 особи. Найбільше втекло мешканців Ровенської – 43 особи та Дрогобицької областей – 91 особа [12, арк. 487–497]. Частина депортованих, які повернулися на територію Західної України, переходила на нелегальне становище та приєднувалася до діючих структур українського визвольного руху. Так, наприклад, Степан Яновський, який втік під час руху ешелону на схід, після повернення став зв'язковим кущового проводу ОУН (був вбитий у сутичці з МДБ в с. Чесники Рогатинського району 21 листопада 1947 р.) [12, арк. 493].

Спецпереселенці намагалися також втікати вже безпосередньо зі заслання. За повідомленням УМДБ Ровенської області, масово фіксувати такі випадки вони почали з другої половини листопада 1947 р. Так, наприклад, тільки в Ровенському районі повернулася 41 особа (села Новий Двір, Тинне, Річки, Козак, Крилів – три останні з Корецького району). Ці ж факти було підтверджено в наслідок перлюстрації кореспонденції (детальніше див. Додаток Є.). Впродовж листопада–

грудня було арештовано 12 втікачів. Від арештованих вдалося встановити, що охорона під час слідування ешелонів у «віддалені райони СРСР» і на місці поселень була організована вкрай погано. До того ж, після втечі, депортовані мали можливість пересуватися залізничним транспортом без жодних документів. Як ілюстрацію проблеми чекісти наводили свідчення Анни Новак: «13 листопада ц. р. я збрала свої речі і пішла на ст. Омськ, де вільно купила квиток до м. Києва і без всякої перевірки документів приїхала на батьківщину. Я їхала через м. Москву, де компостувала білет, при цьому документів не питали» [12, арк. 465].

Матеріали «ПК», які конфісковано під час цензурування пошти, засвідчували про велику кількість кореспонденції, відправленої втікачами з місць заслань. Географія місць відправки виявлених листів, відісланих втікачами, охоплює всю Західну Україну. Також завдяки перегляду практично 100 % всієї кореспонденції чекістами було виявлено і листування осіб, які ухилилися від виселення під час операції «Запад» та перейшли на нелегальне становище. Всі виявлені листи конфіскувалися та відправлялися для оперативного використання (детальніше див. Додаток Є.) [12, арк. 466–469, 470–485].

Оскільки повернення виселених під час операції «Запад» на місця свого попереднього проживання та перехід їх на нелегальне становище створювало базу для поповнення партизанських та підпільних структур українського визвольного руху, заступник міністра внутрішніх справ М. Дятлов звернувся 4 грудня 1947 р. до свого візаві з МДБ УРСР М. Попереки з проханням дати вказівки УМДБ областей Західної України, щоб ті орієнтували органи МВС на наявні матеріали на втікачів та дали вказівку начальникам корпусів залізничної охорони посилити контроль у транспорті задля виявлення і затримання втікачів [12, арк. 403]. Для встановлення кількісних показників втеч із місць спецпоселень, 26 грудня 1947 р. дано вказівку по ш/т № 47136 усім начальникам західноукраїнських УМДБ повідомити про сім'ї, що самовільно повернулися зі заслання [12, арк. 402].

У грудні 1947 р. С. Савченко звернувся до начальника 2-го головного управління МДБ СРСР Єдунова з пропозицією заходів (12 пунктів), які б мали перешкодити подальшим втечам депортованих під час операції «Запад» із місць

спецпоселень. Міністр державної безпеки УРСР пропонував направляти депортованих зі Західної України сім'ї в найбільш віддалені райони поселень, на місцях поселень запровадити систему колективної відповідальності, замість паспортів видавати спеціальні посвідчення особи, ввести обов'язкову перевірку документів, що слідують у напрямку Західної України, встановити суворий контроль за поштовим листуванням, усіх втікачів судити і також запровадити посилений агентурний нагляд. На території Західної України оголосити про відповідальність за переховування втікачів зі спецпоселень [12, арк. 498–500].

Діяльність органів, спрямована проти втікачів зі спецпоселень, активно продовжилася і наступного 1948 р. З метою координації дій МВС та МДБ 10 лютого 1948 р. частина вказівок міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова (ш/т № 938) була продубльована і для МДБ УРСР. «Органи» повідомляли про необхідність забезпечити активний розшук кожного втікача-спецпереселенця за місцем попереднього проживання та вести облік втікачів, інформувати органи МДБ для затримання втікачів на станціях і при переміщенні залізничним та водним транспортом [27, арк. 13]. 28 лютого 1948 р. було видано директиву МВС УРСР № 17 в розвиток наказу МВС СРСР № 00128 від 7 лютого 1948 р. У ній Т. Строкач констатував незадовільний стан з розшуку втікачів із місць спецпоселень, наголошував, що «виселення зі західних областей УРСР сімей активних учасників українських націоналістичних формувань і неприпустимість їхнього повернення до місць попереднього проживання має важливе політичне значення» і пропонував низку заходів, включно з оперативними заслонами на станціях Київ, Жмеренка, Коростень і Шепетівка [43, арк. 209–212]. 9 березня 1948 р. було видано аналогічного змісту директиву МДБ УРСР № 12, яка вимагала виявляти всіх втікачів та координувати цю роботу з органами МВС [45, арк. 58–59].

Наступна директива МДБ УРСР № 13 від 11 березня 1948 р. була видана у відповідь на запити з УМДБ щодо подальших дій проти сімей «активних українських націоналістів» та щодо сімей, чи окремих осіб, яким вдалося втекти від виселення у жовтні 1947 р. У ній наказувалося посилити роботу та керуватися при оформленні облікових справ на нововиявлені сім'ї інструкцією МДБ

СРСР № 45 від 5 вересня 1947 р. На усіх виявлених окремих членів вже депортованих сімей слід заводити слідчі справи та надсилати їх для розгляду на ОСО МДБ СРСР. Сім'ї, яким вдалося «ухилитися» від виселення в повному складі підлягали активній агентурній розробці. Особові справи на агентів, завербованих з числа депортованих – надсилати до органів МВС за місцем нового проживання [45, арк. 60–64].

Одним із елементів діяльності органів було виявлення та репресування осіб, які за грошову винагороду допомагали доставляти депортованих із місць спецпоселень додому. Так, 16 березня 1948 р. відділом спецпоселень УМВС Карагандинської області був арештований Андрей Корчагін (1919 р. н., росіянин, уродженець Алтайського краю). Його звинуватили в тому, що він організував втечу трьох сімей «активних бандитів УПА», які перебували на засланні. Корчагін потрапив у німецький полон 1941 р. під Полоцьком, а після звільнення з фільтраційних таборів у березні 1945 р. проживав два роки у Львові. При цьому був вороже налаштований до радянської влади, підтримував зв'язки з українськими націоналістами та впродовж проживання на Західній Україні допомагав їм вивозити із місць заслання депортованих родичів. За свою діяльність А. Корчагін був засуджений 22 квітня 1949 р. воєнним трибуналом МВС Київського округу до 25 років виправно-трудових таборів [30].

Діяльність органів МДБ на завершальному етапі операції «Запад» розтягнулася більш ніж до кінця 1948 р. Водночас саме до жовтня того ж року відбулася чергова трансформація депортаційних практик органів, як одного з елементів протиповстанської боротьби. Відновлення активної депортаційної кампанії проти «сімей оунівців» у форматі щоденної чекістської роботи стартувало у жовтні 1948 р. і стало фактичним завершенням останнього етапу операції «Запад».

3.3. Підсумки та результати депортації «Запад»

Підсумовування результатів операції «Запад» тривало впродовж перебігу примусового виселення спеціально створеними групами під координацією полковника М. Лебедева та підполковника А. Кагановича, а узагальнені дані були підбиті у «звітній довідці за результатами проведення операції по справі “Запад”» (далі – «Звітна довідка») [25, арк. 72]. Ймовірно, ця довідка була укладена відразу ж після завершення масової депортації наприкінці жовтня 1947 р. Ще до фінального зведення кількісних даних про результати операції, а саме 25 жовтня, керівництво операцією підготувало доповідну записку про підсумки депортації.

Доповідну записку № 5061/ос «Про підсумки операції з виселення сімей активних бандитів і націоналістів зі західних областей Української РСР» керівники операцією «Запад» С. Огольцов та С. Савченко подали зі Львова першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу та голові Ради міністрів Української РСР М. Хрущову 25 жовтня 1947 р. Попри те, що депортація де-факто ще продовжувалася, у чотирнадцятисторінковому документі вже констатовано успішне проведення операції масового примусового виселення [12, арк. 342–355].

Доповідна складена за типовою структурою звітних документів, підготовлених співробітниками радянських спецслужб, та містила чотири послідовні блоки інформації: відомості про початок та завершення операції з кількісними даними отриманих результатів щодо планованих; опис перебігу операції з характерними подіями та ілюстративними прикладами щодо реалізації різних етапів примусового виселення; блок з інформацією про «реагування населення»; дані про проблемні моменти та загальну оцінку дисципліни виконавців масової депортації.

Передусім С. Огольцов та С. Савченко констатували, що операцію було проведено впродовж двох днів – розпочато 21 жовтня о 6 ранку та завершено о 20 годині 22 жовтня [12, арк. 342–343]. Попри те, що більшість контингенту й справді «підняли» з місць проживання та доправили на станції завантаження

впродовж зазначеного часу, як показали результати аналізу перебігу операції проведеного вище, такі хронологічні рамки не відповідали дійсному стану справ.

Інформація, подана у довідці про те, що майже 600 сімей зі Станіславської та Чернівецької областей через складні погодні умови піднято в межах відзвітованої МДБ тривалості операції, але завантажено в першій половині 23 жовтня. Якщо депортовані з Буковини, відповідно до звітів місцевого УМДБ, і були доставлені на станції завантаження на зазначену дату, то сім'ї «підняті» в Жаб'є були доставлені на станцію Ворохта тільки 25 жовтня.

У доповідній С. Огольцов та С. Савченко інформували, що попередньо планувалося виселяти 25 467 сімей, однак було виселено на 897 сімей більше, а саме – 26 364 загальною кількістю 77 806 осіб [12, арк. 343]. Аналіз архівних документів про підготовку та проведення операції «Запад» свідчить, що перевиконання плану було заздалегідь запланованим. Оскільки в різних документах МДБ вказано різні плановані показники, видається неможливим точно визначити різницю між кількістю сімей, запланованих до виселення, кількістю сімей, намічених до виселення, та кількістю сімей, які було депортовано. Водночас намір планово перевиконати план чітко прослідковується як з листування між штабом керівництва операцією та обласними УМДБ – начальниками та уповноваженими по операції «Запад», так і зі зведених даних про результати проведення депортації.

Так, у «Звітній довідці» чекісти розрізняли кількість планованих до виселення сімей (25 249 одиниць) та кількість намічених до виселення (27 510 одиниць). Порівняння кількості сімей, намічених до виселення, поданих у «звітній довідці» із даними зазначеними у зведеній таблиці «розстановки сил і засобів зі забезпечення майбутньої операції по справі “Запад”» від 20 жовтня (у таблиці зазначено кількість 27 565 сімей) фіксує незначні розходження у кількості намічених до перевиконання плану сімей – 55 одиниць (виникло через подання різних показників для Дрогобицької області: напередодні виселення – 5451, під час та після проведення виселення – 5396). Також різнилася і кількість планованих до виселення сімей – у звітній довідці від 25 жовтня зафіксовано

цифру у 25 467 сімей, натомість у «Звітній довідці» було вказано 25 249 сімей [25, арк. 47, 72]. Прикметно, що дані по лінії МВС також містили іншу кількість сімей, планованих на виселення (25 298 сімей) [5, арк. 53].

Попри відсутність чіткості у статистичних та кількісних показниках те, що керівництво операцією «Запад» свідомо маніпулювало з метою планового перевиконання плану прослідковується в усіх дотичних документах. Обласні УМДБ отримували одні кількісні показники (вищі, ніж прозвітовані партійним органам), натомість комуністичному керівництву подавали інші (нижчі, ніж «органам») планові показники. Аналіз даних, зафіксованих у «звітній довідці», засвідчив навіть більше «перевиконання плану», ніж було прозвітовано 25 жовтня, а саме 1364 сім'ї (див. Діаграму В.7). Водночас, якщо порівнювати кількість виселених сімей із наміченими до виселення, то в такому разі констатується недовиконання реального плану на 915 одиниць. У регіональному розрізі останній варіант аналізу зображує перевиконання планів лише для Тернопільської області, де перевищення становило або 253 (щодо намічених до виселення сімей), або 953 одиниці (щодо плану). За результатами уточнень даних депортованих наприкінці грудня 1947 р. було знижено кількісні показники виселених з Тернопільщини сімей до 5001 одиниці. Та навіть у цьому випадку план із депортації по цій області перевиконано на 201 або ж 901 сім'ю. Якщо за даними «звітної довідки» план перевиконували всі області, то після уточнень та підбиття підсумків проведення операції станом на 26 грудня 1947 р. виявилось, що по Львівській області виселено 5223 сім'ї, проти 5249 планованих або ж 5500 намічених до виселення [48, арк. 42], тобто план по області все ж таки було недовиконано. У решті областей ситуація була типовою – виселено більше офіційного плану, але менше наміченого керівництвом операції. Детальніше про співвідношення в обласному розрізі планованих, намічених до виселення та виселених сімей див. Діаграму В.8.

У доповідній від 25 жовтня також подано розріз згідно з адміністративним поділом та трьома категоріями депортованих сімей. Так зазначалося, що з Волинської області виселено 2681 сім'ю (проти 2774 намічених до виселення), з

Дрогобицької – 4572 (проти 5396 планованих), з Львівської – 5232 (проти 5500 планованих), з Ровенської – 3801 (проти 3810 планованих), Станіславської – 4513 (проти 4630 планованих), Тернопільської – 4980 (проти 4800 планованих), Чернівецької – 585 (проти 600 планованих) [12, арк. 344; 25, арк. 72].

За категоріями прозвітовано про такий розподіл: сімей засуджених – 15 345 одиниць (проти 15 445 планованих), сімей убитих – 7007 (проти 7009 планованих) та сімей нелегалів – 4012 одиниць (проти 5111 планованих). Також інформувалося, що виселено 1812 куркульські родини (проти 1605 планованих). Окремо наводилася кількість виселених з обласних центрів – 896 сімей, також зі Львова – 276 [12, арк. 344; 25, арк. 47]. У «Звітній довідці» у розподілі за категоріями подано інші кількісні результати депортованих сімей за трьома категоріями, визначеними нормативно-розпорядчими актами операції «Запад»: сімей засуджених виселено 14 764 одиниці (56 % від усіх), убитих – 7208 (27 %) та нелегалів – 4623 сім'ї (17 %, детальніше див. Діаграму В.6) [25, арк. 72]. Незважаючи на те, що керівництво органів постійно наголошувало на необхідності виселення більшої кількості сімей «активних нелегалів», вони не тільки становили найменшу категорію депортованих, але й у підсумку операції показник за цією категорією виявився меншим на одну п'яту від запланованого. Отже, найбільший репресивний удар завдано тим сім'ям, які й так уже зазнали тиску радянської системи через арешт чи вбивство її членів.

Описова частина доповідної від 25 жовтня з інформацією про перебіг виселення розпочиналася з переконання керівників операції «Запад» С. Огольцова і С. Савченка, що відсутність організованого спротиву депортаційній операції з боку націоналістичного підпілля варто пояснювати результативністю реалізації наказу МДБ СРСР № 00207 щодо ліквідації українського підпілля та ефективністю проведеної підготовчої роботи [12, арк. 345].

Такий висновок зроблено на підставі того, що під час проведення операції «Запад» траплялися лише поодинокі, нескоординовані спроби озброєного спротиву проведенню масового виселення. Окремо підкреслено той факт, що у гірській, лісовій та малолюдній місцевості при конвоюванні депортованих,

незалежно від кількості охорони, жодних спроб відбити виселених не було. У доповідній зазначалося, що зафіксовано всього 8 випадків збройного спротиву підпільників, які переховувалися в криївках, розміщених у будівлях депортованих сімей. У доповідній наводилися ілюстративні приклади таких випадків, а також ще декількох незначних бойових сутичок. Так, наприклад, у с. Завадів Стрийського району Дрогобицької області в будинку сім'ї підпільника Ципюк (на псевдо 'Богун') під час проведення депортації виявлено криївку, в якій переховувався сам підпільник. Під час перестрілки 'Богуна' вбито. У с. Новий Двір Ровенського району під час виселення сім'ї підпільника був обстріляний рядовий військ МВС Баранов [12, арк. 345–347; 163].

На основі аналізу документів МДБ можна прийти до висновку, що ймовірність озброєного та організованого спротиву масовій депортації з боку підпілля була мінімальною. Визначальним фактором був кількісний потенціал сил українського визвольного руху. В обліках МДБ зафіксовано станом на 1 січня 1947 р. в підпіллі 530 структурних одиниць кількістю 4456 учасників [248, с. 516]. Станом на 1 березня того ж року на обліку органів МДБ перебувало 574 підпільні структури загальної кількістю 3945 учасників (див. Таблицю Б.12) [5, арк. 279]. На 1 серпня 1947 р. управлінням 2-Н МДБ УРСР було обліковано 7589 учасників у 902 націоналістичних організаціях, підрозділах та боївках [65, арк. 128]. Станом на 1 січня 1948 р. обліковано 828 структур та 6515 учасників українського підпілля [12, арк. 508; 29, арк. 13]. Таким чином, загальна кількість сил, які перебували в підпіллі на момент проведення операції може бути окреслена порядком п'яти – семи тисяч осіб. Порівняно з особовим складом залученим до депортації з радянського боку – понад тридцять три тисячі осіб (див. Таблицю Б.15), мобілізаційні резерви повстанців, розсереджені по криївках та укриттях, робили спротив депортації практично неможливим.

Водночас, як зазначали у доповідній керівники операції «Запад» С. Огольцов та С. Савченко, зафіксувалися спроби «підбурювати населення до волинок та ексцесів». Зокрема інформували про вигуки співчуття депортованим із боку місцевого населення в селах Ровенського району, а в с. Тенетники

Букачівського району Станіславської області було зроблено 7 ударів у церковний дзвін, на що почало збиратися місцеве населення та невдало спробувало завадити операції примусового виселення [12, арк. 347–348].

У доповідній окремо наголошувалося, що переважна більшість арештованих (29) та вбитих (14) під час операції підпільників захоплено чи ліквідовано саме в будинках, де проживали депортовані сім'ї. У документі наводилось сім відповідних прикладів з Дрогобицької, Львівської та Тернопільської областей [12, арк. 348–349]. Це твердження мало посилити впевненість партійного керівництва у правильності проведення депортаційної операції. Водночас у вже згадуваній узагальненій за результатами «звітній довідці» було подано інші кількісні показники, які попри те, що незначно відрізнялися від даних доповідної – арештовано всього було 28 осіб, вбито – 15 осіб та ще 38 осіб з'явилися з повинною [25, арк. 72], все ж констатували неточності у чекістській статистиці.

Попри те, що як зазначалось у звітній доповідній від 25 жовтня, більшість населення виконувало вказівки виконавців депортацій, зафіксовано поодинокі випадки відмови виходити з будинків, зазвичай з боку жінок [12, арк. 350]. Фіксація таких фактів була закономірною, адже жінки становили половину від усіх примусово виселених (жінки – 49 % від усіх депортованих, чоловіки – 24 %, а діти до 15 років – 27%, детальніше див. Діаграму В.14).

У доповідній констатувалося, що всі спроби уникнути примусового виселення або ж втекти під час проведення операції «були ліквідовані» [12, арк. 350]. Як приклад наводились три епізоди спроб втечі в селах Турківського і Боринського районів Дрогобицької області та Олександрійського району Ровенської області. Кількість сімей, яка втекла або сховалася до початку операції не вказувалася, хоча сам факт зазначався у доповідній у частині подання даних про осіб, що з'явилися з повинною – 18 осіб зі сімей призначених до виселення, які втекли ще до початку операції [12, арк. 348]. Натомість у «Звітній довідці» зазначалось, що уникнути виселення вдалося 1403 сім'ям або 8330 особам. Найбільша кількість сімей, які втекли від виселення, була в Дрогобицькій (460 сімей), Станіславській (434 сім'ї) та Ровенській (338 сімей)

областях [25, арк. 72]. Твердження керівництва операції «Запад» про начебто повний контроль над спробами втеч під час проведення депортації також спростовується даними, поданими органами МДБ на районному та обласних рівнях.

Частина доповідної від 25 жовтня з інформацією про «реагування населення» розпочиналася з висновку, що начебто «переважна більшість населення західних областей України ставиться до виселення сімей бандитів і націоналістів позитивно і в своїх висловлюваннях підкреслює, що цей захід зміцнить Радянську владу і очистить територію західних областей від націоналістичного підпілля» [12, арк. 350–351]. Як засвідчує аналіз інформації, зібраної органами МДБ про суспільну оцінку проведеної масової депортації, частина населення й справді позитивно відгукувалася про масове виселення, але варто зважати, що це були дані, переважно отримані від агентурної мережі або зафіксовані співробітниками органів під час проведення операції. Натомість аналіз поштової кореспонденції засвідчує іншу ситуацію (див. Додаток Є.). Попри те, що сьогодні важко встановити відсоткове співвідношення тих, хто підтримував або не підтримував депортацію через особливості методології фіксування таких даних органами МДБ, можна стверджувати, що про «переважну більшість» точно не може іти мова. Тут, як і в проаналізованих вище частинах доповідної від 25 жовтня, керівництво операції «Запад» в особі С. Огольцова й С. Савченка намагалось видати бажане за дійсне.

Попри позитивну оцінку органами МДБ реакції місцевого населення на проведене масове виселення, у доповідній зазначалося, що в окремих селах Ровенського, Олександрійського та Межиріцького районів Ровенської області траплялись випадки, «коли жінки під впливом націоналістів відкрито висловлювали співчуття і робили спроби надати їм допомогу». Як було вказано у доповідній від 25 жовтня, «куркульські та антирадянські елементи» вважали, що виселення пов'язано з неминучим швидким початком війни з Америкою та Англією, а також з тим, що заможні селяни очікують другу хвилю виселень, коли вже виселятимуть саме їхні родини. У документі одним реченням узагальнено

зазначалося, що у всіх областях відразу ж після проведення операції було розпочато організацію нових колгоспів [12, арк. 351–352].

Практично на півтори сторінки у зазначеній доповідній окремо подано інформацію про реакцію інтелігенції Львова на проведену операцію. Як ілюстрацію наведено висловлювання декількох наукових працівників АН УРСР – академіка Возняка, старшого наукового співробітника Щурата, молодшого наукового співробітника Фіголя та лаборанта Львівського університету Іваночко. Загальним рефреном наведених цитат було очікування щодо масової депортації галичан («місцевих українців») [12, арк. 352–354].

В останній частині доповідної від 25 жовтня окреслено складнощі, з якими стикалися виконавці масової депортації – наявність у складі виселених сімей військовослужбовців Радянської армії та негода. Так, на станціях завантаження та під час ознайомлення оперативних співробітників з обліковими справами напередодні операції виявлено низку сімей, у складі яких були колишні або дійсні військовослужбовці Радянської армії. Як зазначалося у документі, такі сім'ї не виселялися й відсіювалися, а замість них «піднімалися» резервні [12, арк. 354]. Водночас не вказано жодних кількісних даних про частку таких сімей, а їх було нараховано щонайменше 230 одиниць [48, арк. 32]. Ситуація з негодою у чотирьох областях (Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій) за інформацією, поданою у доповідній, призвела до того, що виділений автотранспорт не використовувався, зв'язок у більшості районів цих областей був пошкоджений [12, арк. 354].

В останньому абзаці звітної доповідної від 25 жовтня 1947 р. С. Огольцов та С. Савченко підсумовували, що «залучені до участі у виселенні чекісти, офіцери і солдати військ МДБ і радянсько-партійний актив діяли зразково, проявили себе здатними виконувати оперативні завдання в складній ситуації і цим забезпечили успішне проведення всієї операції» [12, арк. 355].

Попри наявність у звітній доповідній від 25 жовтня низки неточностей та маніпуляцій, про які навряд чи могли дізнатися адресати, загалом вона створила у Л. Кагановича та М. Хрущова позитивне та оптимістичне враження щодо

проведення операції «Запад» та досягнутих результатів. Цей переможний настрій було ретрансльовано і у відповідному проєкті постанови ЦК КП(б)У «про ліквідацію банд» внаслідок здійснення масового примусового виселення. Цей проєкт, ймовірно, було надіслано в МДБ УРСР для погодження з міністром державної безпеки Радянської України [25, арк. 69–71].

У проєкті постанови зазначалося: «ЦК КП(б)У відзначає, що в результаті заходів, проведених органами МДБ УРСР і Обкомами КП(б)У західних областей УРСР, українсько-німецькі націоналісти й озброєні бандитські групи розгромлені і дезорганізовані». Одним із маркерів, який наведено на підкріплення зазначеного висновку, була відсутність опору з боку націоналістичного підпілля виселенню, а також різке зниження «бандитських проявів» у жовтні, порівняно з серпнем та вереснем того ж року. Автори проєкту переконані, що «у зв'язку з розгромом підпілля і бандитських груп, їхні вцілілі залишки під час виселення сімей бандитів не змогли організувати яких-небудь активних дій, спрямованих на зрив операції з виселення і тільки у поодиноких випадках намагалися чинити збройний опір, який був швидко паралізований рішучими діями чекістсько-військових груп і партійно-радянським активом, що брав участь в операції» [25, арк. 69].

Водночас ЦК КП(б)У відзначало, що в окремих районах Ровенської, Львівської та Дрогобицької областей після виселення націоналістичне підпілля починає знову активізуватися та розгортати діяльність проти «сільського активу» та створення колгоспів. ЦК КП(б)У ставило завдання перед партійними організаціями та органами МДБ західних областей у жодному випадку не послаблювати роботу з рішучої ліквідації «рештків націоналістичного підпілля» вміло використовуючи сприятливу обстановку, що склалася внаслідок виселення сімей та ліквідації таким чином «основної пособницької бази бандитів та нелегалів» [25, арк. 69–70].

Далі вказувалося про необхідність забезпечення збереженості колгоспного майна, організації озброєних груп самоохорони та забезпечення підготовки і проведення місцевих виборів, приділивши особливу увагу безпеці кандидатів та виборчих комісій. Завершувався проєкт застереженням усіх партійних,

радянських керівників та співробітників МДБ щодо «безпеки й політичної недооцінки значення активної ліквідації залишків бандитів у зимовий період». Партія вимагала мобілізувати задля цього всі наявні можливості [25, арк. 71].

Архівні свідчення з фондів МДБ загалом підтверджують оцінку наслідків проведення операції «Запад», принаймні у перші місяці після масового виселення, про які йшлося у проаналізованих вище партійних та чекістських документах. Перш за все, масова операція вплинула на готовність місцевого населення надавати безпосередню підтримку українським партизанам. Як фіксували органи МДБ, внаслідок масового виселення багато місцевих мешканців відмовлялися від проживання та харчування підпільникам й повстанцям. Так, з 27 до 30 жовтня в с. Дуліби Гощанського району було направлено з оперативним завданням опергрупу УМДБ «Крилатого», яку місцеві прийняли за повстанців. Коли «Крилатий» зайшов у дім селянина Кондратенка, відомого органам як прихильника повстанців, останній заявив учасникам опергрупи: «... Або вбийте мою сім'ю на місці, або негайно йдіть з мого дому, інакше я піду і заявлю про ваше перебування в моєму домі органам МДБ. Іншого виходу у мене нема. Я не хочу, щоб мене і мою сім'ю через вас виселили...» [14, арк. 171].

Вплинуло проведення операції й на участь місцевого населення у різноманітних політичних заходах радянської влади. Це фіксувалося в доповідних записках, підготованих районними відділами МДБ, саме як один із наслідків масової депортації. Так, у доповідній Підволочиського РВ МДБ від 25 листопада зазначалося, що «після виселення сімей активних учасників «ОУН-УПА» і їхніх поплічників, політична активність населення докорінним чином змінилася». На думку заступника начальника місцевого РВ старшого л-та В. Круглова, про це свідчила активна участь населення у святкуванні 30-ї річниці більшовицького перевороту [116, арк. 54].

В економічній сфері, окрім чималого непланованого впливу на зріст колективізації, про що вже зазначалося вище, ще одним непрямим результатом операції стала зміна ставлення місцевого населення до виконання поставок натуральних продуктів. Факти такого типу фіксувалися, як правило, у документах

обкомів компартії. Так, впродовж трьох днів 23–25 жовтня у с. Задубрівці Снятинського району було виконано 60 % від планованого обсягу поставок картоплі [209, с. 575].

Водночас проведення операції «Запад» не тільки не призвело до ліквідації українського визвольного руху, але навпаки активізувало повстанську боротьбу [11, арк. 138]. На початку грудня 1947 р. органи МДБ підготували декілька доповідних щодо діяльності українського визвольного руху та заходів радянських спецслужб, спрямованих на його ліквідацію. У записці від 9 грудня 1947 р. заступник міністра державної безпеки УРСР В. Дроздов у першому реченні констатував, що «після виселення сімей бандитів і націоналістів зі західних областей УРСР, українсько-німецькі націоналісти різко активізували свою бандитську діяльність, спрямовуючи її переважно на зрив організованих партією й урядом заходів із колективізації й підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих» [10, арк. 38]. Аналогічний взаємозв'язок між проведенням операції та посиленням боротьби антирадянського підпілля з колективізацією фіксувався і на районному рівні. Як зазначалося вище, проведення масового виселення призвело до збільшення мобілізаційної бази українських повстанців. Така оцінка була поширеною та фіксувалася не тільки серед місцевого населення, співробітників органів, але й серед військ МДБ, які безпосередньо брали участь у воєнних діях партизанської війни. Так, у січні 1948 р. рядовий 333 полку 82 СД ВВ МДБ Василь Сащенко говорив: «Неправильно наш уряд робив, що виселив бандитів і поплічників зі Західної України. Бандитів зараз стало більше, ніж було, а народ скоро нашого брата і совпартактив не буде пускати в села» [94, арк. 185]. Порівняльний аналіз кількості зафіксованих органами МДБ повстанських акцій також підтверджує протилежний ефект від проведення депортаційної операції. Замість отримати різкий спад повстанської активності у наступному році, що мало стати наслідком проведеної депортаційної операції і також природнім продовженням низхідного тренду з кількістю так званих «бандпроявів», у 1948 р. було зафіксовано 1907 повстанських акцій проти 1636 у попередньому 1947 р. (див. Діаграму В.16).

Кількісні результати проведення операції «Запад» постійно уточнювалися. У більшості виявлених архівних джерелах мова йде про понад 26 тисяч сімей та понад 77 тисяч осіб. У таблиці Б.18 наведено чотирнадцять згадок різних показників зафіксованої кількості депортованих сімей та осіб. Щодо кількості сімей зафіксовано шість різних варіантів кількісних показників депортованих сімей (у порядку хронології першої виявленої згадки): 1) 26 364 сім'ї (МДБ СРСР та МДБ УРСР), 2) 26 595 (МДБ УРСР), 3) 26 682 (МВС СРСР), 4) 26 273 (ГУО МДБ СРСР), 5) 26 460 (МВС СРСР), 6) 26 332 (МДБ УРСР). Найпоширенішими серед виявлених показників є два і обидва повторюються ще у чотирьох пізніших документах – перший та шостий. Статистичні дані про кількість депортованих осіб засвідчують чотири варіанти показників (у порядку хронології першої виявленої згадки): 1) 77 806 (МДБ СРСР та МДБ УРСР), 2) 77 791 (МДБ УРСР), 3) 76 192 (МВС СРСР), 4) 76 818 (ГУО МДБ СРСР). Ще один варіант, який зафіксовано у документах від 24 квітня 1953 р., ймовірно, містить помилку і є повторенням першого варіанту. Найпоширенішим є другий варіант кількісних результатів депортації осіб. Прикметно, що вперше ці дані зафіксовані для кількості сімей у 26 595, але надалі їх зазначали для іншої кількості виселених сімей – 26 332 одиниці (детальніше див. Таблицю Б.18).

Перший із найпоширеніших варіантів зазначений винятково у документах органів МДБ, а кількісні дані були вперше зазначені у згадуваній доповідній записці № 5061/ос «Про підсумки операції з виселення сімей активних бандитів і націоналістів зі західних областей Української РСР» від 25 жовтня 1947 р. за підписами керівників операції «Запад» заступника міністра державної безпеки С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР С. Савченка – 26 364 сімей або ж 77 806 осіб [12, арк. 343]. Пізніше ця інформація повторно наводилася в: а) довідці від 9 листопада 1948 р. за підписом С. Савченка [48, арк. 107–108], б) довідці «Про кількість виселених сімей учасників ОУН, бандитів і їхніх поплічників на території західних областей України за 1944–1950 рр.», складеної у серпні 1950 р. за підписом начальника відділення управління 2-Н МДБ УРСР Григор'єва [32, арк. 387], в) довідці «Про кількість виселених сімей учасників

ОУН, бандитів, бандпособників і куркулів, і в них осіб» від 24 квітня 1953 р. за підписами начальника відділення 1-го спецвідділу МВС УРСР Мельникова та в. о. начальника відділення 1-го управління МВС УРСР Григор'єва [32, арк. 390], г) довідці «Про результати чекістсько-військових заходів з ліквідації оунівського підпілля і його озброєних бандгруп у Західних областях України» (додаток «Цифрових свідчень, що відображають стан озброєного бандоунівського підпілля і процес його ліквідації в період 1944–1954 рр. /на шести додатках/») [53, арк. 164, 337]. Останні дані було складено орієнтовно у 1955 р. на основі довідки «Про результати боротьби органів і військ МВС–МДБ з бандоунівським підпіллям у західних областях України за час з лютого 1944 р. до січня 1953 р.» від 24 квітня 1953 р. за підписами в. о. начальника відділу 1-го управління МВС УРСР Пушкіна та старшого оперуповноваженого 1-го управління МВС УРСР Григор'єва [53, арк. 164–165].

Шостий варіант кількісних показників є поширеним у документах органів МДБ та МВС, а дані зафіксовані вперше у довідці «Про результати проведеної операції з виселення сімей оунівців і бандитів зі західних областей України» від 26 грудня 1947 р. Довідка підписана начальником відділу «А» МДБ УРСР В. Подобедовим, ймовірно, після завершення надсилання облікових справ з ешелонними списками на розгляд ОСО МДБ СРСР для прийняття рішень щодо виселення уже депортованих родин [48, арк. 42–43]. Пізніше ці дані повторно зазначаються у наступних чотирьох документах: а) листі міністра державної безпеки УРСР С. Савченка до міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова зі запитом щодо продовження депортацій сімей «активних учасників націоналістичного підпілля» від 6 лютого 1948 р. (вказано лише кількість виселених сімей) [84, арк. 9], б) узагальненій довідці від 27 травня 1948 р. за підписом начальника 1-го спецвідділу МВС УРСР С. Смірнова [231, с. 366], в) довідці про кількість виселеного контингенту з території України за період 1944–1948 рр. від 23 листопада за підписом начальника 1-го спецвідділу МВС УРСР С. Смірнова [184, с. 300; 212, с. 631] та г) довідці № 3 «Про кількість висланих сімей учасників банд, бандитських поплічників та ін. із західних

областей України за час з 1944 по 1952 р. включно» від 22 квітня 1953 р. за підписом начальника 1-го спецвідділу МВС УРСР В. Подобєдова [95, арк. 3].

Аналіз доповідної записки від 25 жовтня 1947 р., звідки походить перший варіант кількісних результатів операції «Запад», як вже було проаналізовано вище, був складений ще під час завершення польового етапу депортації та точно не відображав реальних показників щодо виселених сімей та осіб. Дані, подані в архівних документах органів МВС, навряд чи можуть бути взяті за основу для встановлення остаточної кількості депортованих. Відповідальними за проведення депортаційної операції були органи МДБ. Саме вони визначали план, формували переліки та безпосередньо проводили примусове виселення. Водночас без докладного науково-технічного опрацювання фондів МВС неможливо встановити можливі джерела кількісних показників, відображених у збережених та виявлених свідченнях зазначених органів. Отже, на цьому етапі досліджень, для встановлення кількісних результатів доцільно брати за основу архівні документи МДБ.

Окрім уже згаданої доповідної від 25 жовтня, кількість сімей та осіб, відправлених ешелонами, вказана у відповідній довідці від 30 жовтня 1947 р., складеній ГУО МДБ СРСР. У ній зазначалось, що впродовж 22–26 жовтня у вагони повантажено та депортовано 26 273 сім'ї, 76 818 осіб. Водночас навіть після відправлення ешелонів до визначених місць спецпоселень, органи МДБ продовжували пошук осіб з примусово виселених сімей, яким вдалося втекти чи уникнути примусового виселення [42, арк. 164–165]. Таким чином ці показники точно не були фінальними та змінювалися, ймовірно, у бік збільшення.

Кількісні дані проведеного масового примусового виселення, що були узагальнені відразу ж після проведення депортаційних заходів та зафіксовані у «Звітній довідці», ймовірно, відображають показники, які б мали увійти до доповідної від 25 жовтня, якби С. Огольцов та С. Савченко не поспішали чимшвидше відрепортувати про завершення операції. Кількість сімей, вказана у цій довідці, продовжувала уточнюватися і в даних про кількість облікових справ, що мають бути надіслані на розгляд ОСО МДБ СРСР станом на 1 листопада зазначено на 56 сімей менше, ніж у «Звітній довідці», натомість збільшилась

кількість сімей, які втекли від виселення – на 444 одиниці [25, арк. 72, 74]. Попри те, що «звітна довідка» не містить остаточних кількісних результатів проведеної депортації, вона є важливим свідченням для проведення аналізу динаміки процесу встановлення кількісних результатів операції «Запад».

Прикметно, що у довідці «Про результати проведеної операції з виселення сімей оунівців і бандитів зі західних областей України» від 26 грудня 1947 р. (далі – «Довідка про результати», див. Таблицю Б.19) зазначено таку ж кількість депортованих осіб, як і у «Звітній довідці» – 77 791 особа. Водночас порівняльний аналіз показників у демографічному та обласному розрізах показує, що це не було механічне перенесення кількісних даних. Так, у «Звітній довідці» зазначено більшу кількість виселених дітей до 15 років – 23 240 осіб проти 20 856 осіб у «Довідці про результати», натомість меншу кількість дорослих жінок (35 685 проти 37 865) та чоловіків (18 866 проти 19 070). В обласному розрізі аналогічними були лише дані щодо загальної кількості осіб депортованих з Львівської області, натомість статеві-вікові дані різнилися (детальніше див. Діаграму В.9) [25, арк. 72; 48, арк. 43].

Саме «Довідка про результати» стала тим джерелом, кількісні показники з якого пізніше використовувалися у наступних звітних та діловодчих документах органів МДБ та МВС. Спорадичне використання у документах МДБ УРСР не остаточних відомостей із доповідної про завершення операції «Запад» від 25 жовтня (див. Таблицю Б.18) може пояснюватися тим, що співробітники зверталися до звітного документу не знаючи про особливості процесу встановлення кількісних результатів депортації. На користь того, що саме дані зафіксовані у «Довідці про результати» можуть вважатись потенційно остаточними кількісними показниками за результатами проведення операції (на даному етапі досліджень), свідчить також і факт їхнього використання у листі щодо продовження депортаційної кампанії проти «сімей оунівців» міністра державної безпеки УРСР С. Савченка до міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова від 6 лютого 1948 р. На цей момент перипетії зі встановленням кількісних результатів мали бути ще свіжими у пам'яті.

Додатковим вагомим аргументом на користь того, щоб вважати дані, зазначені у «Довідці про результати», потенційно остаточними кількісними результатами проведення депортаційної операції є те, що документ було складено в наслідок перевіряння перевірки облікових справ, персональних та посімейних карток, а також коректності їхнього групування щодо ешелонних списків (після того, коли ці документи було отримано від УМДБ та перед тим як пересилати їх на розгляд ОСО МДБ СРСР). Отже, саме у «Довідці про результати» мали бути зафіксовані остаточні дані. Поки не виявлено жодних архівних документів, які б засвідчували уточнення кількісних результатів операції «Запад» після 26 грудня 1947 р.

У «Довідці про результати» зафіксовано, що до виселення було затверджено в МДБ УРСР 36 036 облікових справ на 103 953 особи (повні кількісні дані наведено у Таблиці Б.19). Більшість справ заведено на сім'ї засуджених – 20 208, на другому місці сім'ї убитих повстанців – 9240, на третьому «нелегалів» – 5798. Окремо зазначені й сім'ї, категорії яких не були передбачені нормативно-розпорядчою базою операції: «бандпособників» – 267 сімей та куркулів – 523 сім'ї. Майже половину усіх затверджених до виселення становили жінки – 48 046 осіб, наступною за чисельністю групою були діти до 15 років – 31 086 і на останньому місці чоловіки – 24 821 особа (практично вдвічі менше ніж жінок) [48, арк. 40].

Під час проведення депортаційної операції було «відсіяно» 926 сімей, з них 230 через наявність у їхньому складі військовослужбовців РА (найбільше у Львівській області – 136 сімей), 108 – учасників «Великої вітчизняної» (більшість у Дрогобицькій – 87), 60 – з оперативних міркувань (найбільше в Ровенській – 38 сімей). Помилково оформлених виявлено 55 сімей. Ще щодо 431 сім'ї зазначено, що вони відсіяні як «інші» категорії без тематичної деталізації (переважна більшість у Дрогобицькій області – 390) [48, арк. 41].

Під час операції втекла 2101 сім'я (8 % відносно до загальної кількості депортованих сімей). Найбільше сімей втекло у Станіславській (602 сім'ї), Львівській (557) та Дрогобицькій (460 сімей) областях. Усього ухилилось від депортації 12 063 особи (15,5 % відносно до кількості усіх виселених), з них жінок – 4851 особа, дітей до 15 років – 4558 та чоловіків – 2654 особи. Найбільше

втікачів налічувалось у Станіславській (3132 особи) та Дрогобицькій (3013 осіб) областях. У Станіславській та Ровенській областях серед втікачів переважали діти до 15 років – 1349 та 1148 осіб відповідно. Втікачі чоловіки переважали лише у Чернівецькій області – 21 особа. Втікачів жінок було більше за інші категорії у Львівській та Дрогобицькій областях – 1290 та 1243 особи відповідно [48, арк. 41]. 258 осіб на момент проведення депортації були хворими, 87 – померло [48, арк. 42]. Прикметно, що у «Звітній довідці» хворих на момент операції було зазначено 447 осіб [25, арк. 72]. Можна припустити, що тих, хто одужав, пізніше було етаповано до їхніх раніше виселених родин. Також різнилися кількісні дані арештованих та вбитих під час депортації. У «Довідці про результати» таких було відповідно зазначено 84 та 14 осіб [48, арк. 42].

Загалом під час операції «Запад» депортовано 26 332 сім'ї. Найбільше сімей виселено з Львівської (5223) та Тернопільської (5001) областей. Порядковий розподіл кількості сімей за кожною із трьох категорій, передбачених нормативно-розпорядчою базою операції, у всіх регіонах та загалом був аналогічним. Найбільше депортовано сімей засуджених учасників українського визвольного руху, загалом їх виселено 14 558 одиниць (55 %). На другому місці за кількістю були сім'ї убитих – 6965 одиниць (26 %), а на третьому «нелегалів» – 4138 (16 %). Водночас у «Довідці про результати» зафіксовано й виселення категорій сімей, що були не передбачені актами МДБ – куркулів (близько 0,1 %) та «бандпособників» (3 %) (див. Таблицю Б.19 та Діаграму В.10). Сім'ї куркулів депортовано з Ровенської (2 сім'ї) та Волинської (одна сім'я) областей. Сім'ї «бандпособників» примусово виселено із трьох областей: Дрогобицької (265), Львівської (400) та Волинської (3 сім'ї). Прикметно, що зазначені дані по останній категорії розходяться з кількістю справ, затверджених на виселення МДБ УРСР щодо двох областей: у Волинській було затверджено 2 справи, а у Львівській жодної [48, арк. 42]. Детальніше розподіл категорій сімей депортованих у обласному розрізі див. на Діаграмі В.11. Можна припустити, що зазначення частини сімей за категоріями, які не були передбачені нормативно-розпорядчими актами МДБ, мало на меті залишити на засланні сім'ї, які внаслідок перевірки

були визначені як такі, що не підпадали під жодну із трьох базових категорій. За соціальним статусом, визначеним радянською владою, 73 % виселених сімей становили «середняки», на другому місці сім'ї бідняків – 18 %, а сім'ї куркулів, які автоматично вважалися класовими ворогами та за замовчуванням, розглядалися як «бандпособники», становили лише 7 % (детальніше див. Таблицю Б.19 та Діаграму В.12). Найбільша частка сімей селян «середняків» була серед виселених сімей зі Львівської області – 4592 одинці, сімей селян бідняків зі Станіславської області – 1535 одиниць, а куркульських сімей з Дрогобицької та Львівської областей – 401 та 400 відповідно (детальніше див. Таблицю Б.19 та Діаграму В.13) [48, арк. 42].

Під час депортації «Запад» було виселено 77 791 особу, що становило 1,27 % від населення Західної України станом на 1 липня 1946 р. [48, арк. 40–43; 344, с. 17]. Тобто під виселення потрапив практично кожен сотий мешканець семи західних областей УРСР. Практично половину усіх виселених – 37 865 осіб або 49 % становили жінки. Діти до 15 років були наступною за чисельністю групою – 20 856 осіб (27 %). Найменше серед депортованих було дорослих чоловіків – 19 070 осіб (24 %). В обласному розрізі найбільший відсоток від населення області депортовано з Дрогобиччини – 1,82 %, найменший з Буковини – 0,23 %. Найбільшу кількість жінок, як у відсотковому (56 %), так і у кількісному показниках (8894 осіб), було депортовано зі Львівської області. З тієї ж області депортовано найбільше чоловіків, порівняно з іншими областями (29 % або 4647 осіб) та найменше дітей у відсотковому значенні (15 %). Найбільшу кількість дітей до 15 років у відсотковому вимірі виселено з Чернівецької області – 38 % (615 осіб). З тієї ж області депортовано найменшу кількість чоловіків у відсотковому вимірі – 17 % (див. Таблицю Б.19 та Діаграму В.15) [48, арк. 43].

Парадоксально, але попри те, що більшість депортованих становили виселені зі сільської місцевості – 97 % від усіх сімей, практично усі вони були відправлені для роботи на промислових підприємствах [206, с. 198–199; 291, с. 345; 184, с. 287–288; 231, с. 359–360]. З міст було виселено 823 сім'ї, що становило 3 % від усіх депортованих сімей. Найбільшу кількість виселених міських сімей

вивезли зі Львівської області – 340 одиниць, що становило 6% від усіх депортованих з області сімей. Стільки ж сімей, принаймні у відсотках відносно всіх депортованих з області, було примусово виселено і з Дрогобицької області – 6% або ж 274 сім'ї [48, арк. 43].

Депортації зі Західної України «сімей оунівців» (незважаючи на те, що не всі вони мали стосунок до партизанської боротьби) розглядалася радянськими спецслужбами як «дії у відповідь» на здійснені підпільниками антирадянські акції. Виразніше цей мотив застосування проти місцевого населення принципу солідарної відповідальності набув зі жовтня 1948 р., проте вперше він був зафіксований ще влітку 1944 р. У відповідь на кожну повстанську акцію обов'язково мали виселятись сім'ї учасників чи симпатиків тих, хто її провів. Зафіксована чекістська статистика повстанських акцій дає можливість розрахувати «ціну», яку сплатило місцеве населення за антирадянську боротьбу (детальніше див. Додаток Ж.). Для 1947 р. унаслідок проведення операції «Запад», одній повстанській акції дорівнювала депортація 16 сімей або ж 48 осіб (див. Таблицю Б.17).

Порівняно з кількістю депортованих впродовж попередніх 1944–1946 рр. операція «Запад» кардинально відрізнялася як за способом проведення, так і за кількісними результатами (див. Діаграму В.18). У межах довготривалої депортаційної кампанії проти «сімей оунівців» ця операція стала своєрідним апогеєм застосування примусового виселення як інструменту, передусім, протиповстанської боротьби (див. Таблиці Б.2, Б.3 та Б.4).

ВИСНОВКИ

Основні положення й висновки дисертаційного дослідження, визначені та сформульовані відповідно до мети та завдань, наступні:

– На основі проведеного аналізу історіографії радянської депортаційної політики встановлено, що попри значний обсяг академічних праць, присвячених цій тематиці, окремі її складові залишаються недостатньо дослідженими. Порівняно із масовими примусовими виселеннями періоду після Другої світової війни, такими як «Весна», «Прибой» чи «Юг», операція «Запад» є мало вивченою та менш званою, жодного комплексного дослідження, присвяченого їй немає. Репрезентація архівних свідчень в опублікованих збірниках документів про цю масову депортацію є уривчастою. Встановлені істориками дані про операцію мають неповний характер, а низка дослідницьких питань, наприклад про передумови, розгортання депортаційної активності, результати etc, розкрито частково.

– Опрацювання фондів ГДА СБУ засвідчило про чималий дослідницький потенціал щодо вивчення радянської депортаційної політики на території Західної України. Виявлені документи дають можливість досліджувати весь комплекс використання примусових виселень у діяльності радянських спецслужб з 1939 до 1952 рр. Оскільки саме органи МДБ були відповідальні за проведення операції «Запад», а решта радянських інституцій забезпечували допоміжні та супутні завдання, наукове опрацювання фондів ГДА СБУ уможливило здійснити спробу комплексного аналізу всіх етапів масової операції: від підготовки, планування та проведення – до оцінки результатів та підбиття підсумків. Основну джерельну базу роботи становлять фонди підрозділів МДБ УРСР: управління 2-Н, відділу «А», УМДБ Тернопільської, Львівської та Дрогобицької областей.

– Здійснено верифікацію методико-теоретичної схеми депортаційних операцій і кампаній, запропонованої П. Поляном. На основі архівних матеріалів ГДА СБУ запропоновано запровадження ще одного типу депортаційних заходів, а саме – щоденної депортаційної активності. Отримана трискладова схема дозволяє

докладно проаналізувати передумови реалізації операції «Запад». У ширшому контексті депортаційних заходів масове примусове виселення жовтня 1947 р. постає одним із елементів довготривалої, дев'ятирічної, депортаційної кампанії, спрямованої проти «сімей оунівців». При цьому масові депортації виконували функцію одного з інструментів боротьби з українським визвольним рухом.

Довготривала депортаційна кампанія проти «сімей оунівців» мала чотири складових – дві операції травня 1941 р. та жовтня 1947 р. (операція «Запад») та дві кампанії – 1944–1946 рр. та 1948–1952 рр. Унаслідок, за попередніми оцінками, загалом було депортовано 66 448 сімей у складі 205 938 осіб. Операція «Запад» стала кульмінацією – наймасовішим депортаційним заходом цієї кампанії.

– Встановлено, що депортаційна кампанія, розпочата у березні 1944 р. на завершальному етапі Другої світової війни як один із елементів ширшої протиповстанської боротьби, стала провісником найбільшої масової операції з виселення місцевого населення Західної України у жовтні 1947 р. – операції «Запад». Проведення примусових виселень у 1944–1946 рр. свідчить про продовження використання інструменту депортацій у діяльності радянських органів та про наявність неабиякого досвіду його використання.

– Розглянуто передумови відновлення радянських депортаційних заходів весною 1947 р. як одного із важливих інструментів боротьби проти українського визвольного руху. Реформа силового блоку, перерозподіл функцій між МВС та МДБ, а також вимога нового першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича в найкоротші терміни ліквідувати українське підпілля підштовхнули радянські спецслужби до якнайшвидшого відновлення масових депортацій. Ключову роль у відновленні депортаційних заходів відігравали керівні структури комуністичної партії на обласному, республіканському, і ймовірно, союзному рівнях.

Планування та проведення акції «Вісла», певно, стало прикладом, що підштовхнув керівництво комуністичної партії та «органів» до відновлення застосування примусових виселень у форматі одномоментної масової депортації.

– Розкрито особливості механізму прийняття рішення про проведення операції «Запад», який загалом відповідає схемі початку інших депортаційних

заходів, проведених у Західній Україні, та водночас має і низку унікальних особливостей. Встановлено, що санкціонування початку (продовження) репресій проти місцевого українського населення шляхом примусових виселень як методу протиповстанської боротьби відбувалося за формальним запитом місцевого керівництва радянських спецслужб. Іноді такі запити також підтримувалися і заступниками очільників спецслужб союзного рівня. Запит адресувався керівництву комуністичної партії та керівництву радянських спецслужб союзного рівня. Прийняття рішень про початок (продовження) депортацій відбувалося спершу на рівні компартії та уряду. Напевно, обидва рівні прийняття рішень, партійний та урядовий, були обов'язковими й відбувались практично одночасно. На виконання цих рішень видавалися нормативно-розпорядчі акти радянських спецслужб союзного значення про проведення нового етапу депортаційних заходів.

Нормативно-розпорядчими документами, які регламентували проведення операції «Запад», стали два акти – директива МДБ УРСР № 50 від 14 травня 1947 р. та наказ МДБ СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р. Республіканський та союзний акти фактично доповнювали один одного. Директива № 50 передбачала відновлення і розгортання депортаційних заходів у форматі депортаційної кампанії 1944–1946 рр. як інструменту протиповстанської боротьби.

Наказ № 00430 став актом, який регламентував проведення масового виселення «сімей оунівців» саме у форматі масової операції. Натомість для більшості оперативного складу радянських спецслужб, які працювали в УМДБ західноукраїнських областей, ключовим актом, що регламентував проведення депортаційної операції, залишалась директива МДБ УРСР № 50.

– Визначено періодизацію операції «Запад»: 1) розгортання депортаційних заходів – від 14 травня 1947 р. до 22 серпня того ж року; 2) планування та підготовчо-організаційні заходи із проведення операції масового виселення – від 22 серпня до 20 жовтня; 3) проведення операції «Запад» – від 21 до 26 жовтня; 4) завершальний етап операції від 26 жовтня до літа–осені 1948 р.; 5) етап трансформації депортаційних практик та підготовки до відновлення виселенчої кампанії – від 6 лютого 1948 р. до 20 жовтня 1948 р.

– Висвітлено особливості розгортання депортаційної активності на першому етапі через створення (1 червня 1947 р.) спеціальної групи в органах МДБ УРСР, відповідальної за реалізацію директиви № 50. З метою активізації підготовчого етапу виселень та задля виконання зазначеної директиви впродовж літа 1947 р. було прийнято ще два акти МДБ УРСР. Проте результати були незначними, а рівень підготовчих заходів, за оцінкою керівництва органів МДБ, незадовільним.

– Проаналізовано механізм безпосередньої підготовки, планування та організаційних заходів органів МДБ задля проведення операції «Запад». З метою контролю та координації депортаційних заходів проведено три наради республіканського рівня – 29 серпня (підсумовування попереднього етапу та визначення завдань щодо оформлення облікових справ), 2 жовтня (підсумок оформлення облікових справ і фокусування уваги на ресурсному забезпеченні та плануванні) та 16 жовтня (підбиття підсумків із підготовки операції та визначення фінальних завдань). Головними особливостями цього етапу, які уможливили проведення масової депортації, були три ключові фактори:

1. Запровадження спеціальної структури управління на республіканському та обласних рівнях, спрямованої винятково на підготовку й проведення операції зі залученням до керівництва депортацією високопосадових співробітників МДБ СРСР (інститут уповноважених МДБ СРСР).

2. Забезпечення операції необхідним людським ресурсом завдяки мобілізації додаткового оперативного складу та військ МДБ з усього Радянського Союзу для вирішення двох ключових потреб: а) масового оформлення облікових справ та б) безпосереднього проведення операції виселення.

3. Відновлення практики здійснення виселень на основі висновків міністра державної безпеки МДБ УРСР С. Савченка з прийняттям рішення позасудовим органом (ОСО МДБ СРСР) вже пост-фактум, після проведення депортації «сімей оунівців».

Унаслідок планування та проведення підготовчо-організаційних заходів було оформлено облікові справи на депортацію 36 036 сімей у складі 103 953 осіб.

– Розкрито перебіг операції «Запад», встановлено, що керівництво операцією заздалегідь запланувало перевищити план із виселення, відрепортований комуністичному керівництву УРСР, визначивши понадпланові показники для обласних УМДБ. Останні задля виконання та перевиконання плану з депортувань окрім основних списків на виселення, створювали також і резервні. З точки зору МДБ операція пройшла успішно, хоча й тривала довше, ніж було заплановано. Головною причиною затримки стали складні погодні умови. Звіт про перебіг та результати операції був поданий Л. Кагановичу та М. Хрущову ще до фактичного завершення примусового виселення. Час відправлення останнього ешелону 26 жовтня о 16:05 зі ст. Заболотів до ст. Караганда можна вважати фактичною датою завершення польового етапу операції «Запад».

Дані відділу «А» МДБ УРСР від 26 грудня 1947 р. можна розглядати як потенційно остаточні. У результаті операції «Запад» із території Західної України було депортовано 26 332 сім'ї або 77 791 особу (більш ніж кожного сотого мешканця семи західних областей УРСР). Втекти або уникнути виселення вдалося 8 % сімей та 15,5 % осіб відносно кількості депортованих.

Депортація мала виразне жіноче обличчя, оскільки половину від усіх виселених становили саме представниці жіночої статі (49 % жінок віком старших 15-ти років). Більше половини від усіх виселених – 55 % становили сім'ї раніше засуджених осіб, а сім'ї убитих складала 26 %. Сім'ї осіб, які перебували на «нелегальному» становищі та могли безпосередньо на момент операції брати участь в українському визвольному русі, становили лише 16 %. Отже, операція фактично стала повторним репресивним заходом проти сімей, які уже зазнали тиску радянської тоталітарної системи.

Переважну більшість від усіх депортованих становили сім'ї селян-«середняків» – 73 %, сім'ї бідняків – 18 %, а «куркулів» лише – 7 %. Операція лише в останню чергу спрямовувалась проти заможного селянства як ідеологічно визначеного ворога, соціальний статус депортованих сімей, у переважній більшості випадків, не відігравав визначальної ролі при прийнятті рішення про примусове виселення.

– Визначено, що керівництво партії та радянських спецслужб високо оцінювали ефективність використання примусових виселень як інструменту протиповстанської боротьби на прикладі операції «Запад». Це вплинуло на прийняття рішення про трансформацію депортаційної політики та продовження репресій місцевого населення Західної України через масові виселення під час проведення протиповстанської боротьби впродовж 1948–1952 рр. З цією метою було видано наказ МДБ СРСР № 00386 від 20 жовтня 1948 р., який може вважатися крайньою датою двох останніх етапів операції «Запад».

– Проведений аналіз матеріалів перлюстрації кореспонденції з кінця весни 1947 р. і до початку 1949 р. засвідчив, що підготовка операції «Запад» відбувалась із порушеннями режиму конспірації. Матеріали «ПК» відображають значний та довготривалий інформаційний резонанс із переважно негативною оцінкою масової депортації. Після проведення операції «Запад» МДБ УРСР конфіскувало щонайменше 39 605 листів зі згадками про примусове виселення. Цитати та витяги з листування літа 1947 р. – початку 1949 р. засвідчують значний інформаційний потенціал цього комплексу архівних джерел для подальших досліджень.

– Встановлено, що результати операції «Запад» вплинули на посилення атмосфери страху серед місцевого населення, що справило відчутний деморалізуючий ефект щодо безпосередньої підтримки українського підпілля. Водночас депортація не тільки не призвела до ліквідації структур українського визвольного руху, а й посилила активність українського підпілля, яке організовувало відплатні акції у відповідь на операцію. Важливим наслідком стало зростання мобілізаційної бази антирадянського руху опору завдяки втікачам від виселення та з місць спецпоселень. Проведення операції «Запад» замість припинення «війни після війни» призвело до ескалації збройного протистояння.

Опосередкованим результатом проведення операції стала активізація колективізації та розгляд місцевим населенням факту вступу до колгоспу як основного елемента стратегії виживання в умовах посилення репресивного тиску, спрямованого на прискорену радянізацію Західної України. Водночас це ще більше загострило антиколгоспну діяльність українського підпілля.

– Підтверджено та розширено концептуальний підхід до розгляду примусових виселень як феномену заручництва. Сукупність заходів радянських спецслужб, а саме застосування принципу солідарної (колективної) відповідальності, репресивний тиск на мирне населення з метою змусити учасників українського визвольного руху скласти зброю та припинити антикомуністичний збройний рух опору із застосуванням радянськими спецслужбами депортацій цивільного населення як «дій у відповідь», може бути окреслене як цивільне заручництво.

– Виявлені та опрацьовані архівні фонди ГДА СБУ уможливають розвиток подальших досліджень сталінської депортаційної політики із перспективним застосуванням компаративних підходів (з іншими депортаціями, здійсненими органами МДБ) та методів мікроісторичних досліджень. Особливо високим є потенціал вивчення історії локальних спільнот у розрізі проведення операції «Запад» у Тернопільській, та меншою мірою, Львівській областях. Проведення подальших досліджень операції «Запад» потребує також докладного аналізу повстанських архівів (залучення в науковий обіг так званих «викопних архівів»), архівних фондів органів МВС, глибшого вивчення архівних фондів КП(б)У та виконавчих структур радянського режиму. Компаративна перспектива дозволить докладніше дослідити наслідки депортації на діяльність українського визвольного руху, впливу на місцеве населення, процеси радянзації та колективізації в довготривалій перспективі, елементи яких було встановлено під час цього дослідження безпосередньо в межах операції «Запад» (від весни 1947 р. до осені 1948 р.).

Окреслені дослідницькі питання, що виникають внаслідок опрацювання фондів ГДА СБУ, далеко не вичерпують інформаційного потенціалу архівної інформації, створеної та накопиченої радянськими спецслужбами під час проведення заходів із примусового виселення сімей українського населення Західної України. Водночас гіпотези та дані, висловлені й встановлені в межах даного дисертаційного дослідження, слугуватимуть збільшенню знань про операцію «Запад» зокрема та сталінську депортаційну політику загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС – КДБ УРСР, м. Київ (1943–1960)

Он. 1 (1927–1960 рр.)

1. Спр. 198. Справа із закликами органів до учасників ОУН та УПА виходити з повинною, публікаціями у радянській пресі, схемами побудови мережі ОУН. – 176 арк.
2. Спр. 213. Директиви та розпорядження УНКВС УРСР про боротьбу з підпіллям ОУН та УПА, а також АК. – 282 арк.
3. Спр. 285. Узагальнюючі статистичні довідки про результати боротьби органів УНКВС з підпіллям ОУН та УПА на території західних областей УРСР. – 95 арк.
4. Спр. 392. Справа з директивами, наказами, довідками та записками по «ВЧ» УНКВС–УМВС УРСР стосовно боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом, дезертирами з Червоної армії, німецькими розвідниками. – 410 арк.
5. Спр. 520. Справа з повідомленнями секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу Л.М. стосовно боротьби з підпіллям ОУН та УПА. – 327 арк.
6. Спр. 521. Справа з наказами начальника УМВС західних областей УРСР стосовно особового складу, забезпечення проведення виборів до Верховної Ради УРСР та доповіді про оперативно-бойові операції проти підпілля ОУН. – 412 арк.
7. Спр. 533. Справа із вказівками УНКВС стосовно виселення сімей учасників підпілля ОУН та УПА до віддалених регіонів СРСР. – 99 арк.
8. Спр. 593. Справа з протоколами оперативних нарад УМДБ західних областей УРСР стосовно наказу МДБ СРСР № 00207. – 261 арк.

9. Спр. 595. Справа із вказівками та розпорядженнями начальника Управління 2-Н МДБ УРСР. – 116 арк.
10. Спр. 598. Справа із копіями постанов та доповідних записок начальників УМДБ західних областей стосовно вивезення майна виселених сімей оунівців та заходи із забезпечення виконання лісозаготівлі. – 55 арк.
11. Спр. 660. Справа із декадними, місячними та п'ятиденними зведеннями УББ УМДБ, а також листування з ЦК КП(б)У стосовно боротьби з підпіллям ОУН в західних областях УРСР. – 258 арк.
12. Спр. 669. Справа із матеріалами УМВС західних областей УРСР про диверсійно-терористичну діяльність підпілля ОУН, супротив колективізації та депортаціям. – 540 арк.
13. Спр. 672. Справа із спецповідомленнями голові РМ УРСР Хрущову М.С. стосовно боротьби органів УМДБ із підпіллям ОУН. – 212 арк.
14. Спр. 673. Справа із доповідними записками та оперативними планами стосовно виселення сімей оунівців з території Рівненської та Волинської областей. – 267 арк.
15. Спр. 674. Справа із наказами УМДБ СРСР та УМДБ УРСР стосовно виселення сімей оунівців. – 157 арк.
16. Спр. 675. Справа із доповідними записками стосовно проведення органами УМДБ операції «Захід» на території Рівненської області. – 233 арк.
17. Спр. 676. Справа із доповідними записками та звітами про депортацію сімей оунівців з Чернівецької, Тернопільської та Львівської областей. – 329 арк.
18. Спр. 677. Справа із доповідними записками та звітами про депортацію сімей оунівців з Чернівецької, Тернопільської та Львівської областей. – 401 арк.
19. Спр. 678. Справа із картами про проведення органами УМДБ операції «Захід». – 11 арк.
20. Спр. 680. Справа із актами прийому та передачі справ, агентурної мережі, а також службового майна з УМВС до УМДБ Волинської області. – 534 арк.
21. Спр. 683. Справа із актами прийому та передачі справ, агентурної мережі, а також службового майна з УМВС до УМДБ Дрогобицької області. – 123 арк.

22. Спр. 691. Справа із актами прийому та передачі справ, агентурної мережі, а також службового майна з УМВС до УМДБ по Львівській області. – 49 арк.
23. Спр. 695. Справа із актами прийому та передачі справ, агентурної мережі, а також службового майна з УМВС до УМДБ по Рівненській області. – 65 арк.
24. Спр. 699. Справа із актами прийому та передачі справ, агентурної мережі, а також службового майна з УМВС до УМДБ по Тернопільській області. – 44 арк.
25. Спр. 727. Справа із матеріалами стосовно необхідних для забезпечення операції «Захід» сил та засобів. – 103 арк.
26. Спр. 750. Справа із спецповідомленнями УББ УМВС УРСР стосовно диверсійно-терористичної діяльності підпілля ОУН. – 481 арк.
27. Спр. 810. Вказівки та розпорядження управління 2-Н УМДБ УРСР стосовно боротьби з підпіллям ОУН, російською організацією НТСНП, створення ГОГП, проведення операції «Захід» та іншого. – 117 арк.
28. Спр. 893. Справа із картами стосовно проведення УМДБ по Рівненській області операції «Захід». – 8 арк.
29. Спр. 913. Справа із статистичними звітами управління 2-Н МДБ стосовно боротьби з підпіллям ОУН в західних областях УРСР. – 87.
30. Спр. 945. Справа із матеріалами стосовно А. Корчагіна, який займався вивозом сімей оунівців з Казахстану до Львівської області. – 266 арк.
31. Спр. 1823. Справа із описами справ, які знаходилися в розробці співробітників 1 відділення 2 відділу 4 Управління МДБ УРСР. – 116 арк.
32. Спр. 1905. Справа із матеріалами МДБ стосовно звільнення із спецпоселення сімей оунівців, які вийшли з повинною. – 637 арк.

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КДБ (1921–1991)

Оп. 1. Нормативно-правові та розпорядчі документи ВНК–КДБ СРСР (1920–1991)

33. Спр. 20-сп. Справа із цілком таємними та таємними наказами, директивами та циркулярами МДБ СРСР за 1944–1955 рр. – 220 арк.

34. Спр. 24-сп. Збірник матеріалів про в/ч, що брали участь в бойових діях в Україні в 1945–1953 рр. – 30 арк.
35. Спр. 163-сп. Збірник цілком таємних, таємних документів КДБ СРСР за 1946–1957 рр. – 291 арк.
36. Спр. 227-сп. Справа з нормативно-правовими актами колишнього СРСР за 1947 рік. – 109 арк.

*Оп. 2. Нормативно-правові та розпорядчі документи ВУНК–КДБ УРСР
(1920–1991)*

37. Спр. 43. Директиви НКВС УРСР за 1941 рік. – 136 арк.
38. Спр. 74. Директиви НКДБ УРСР за 1944 рік. – 250 арк.
39. Спр. 80. Директиви НКВС УРСР за 1945 рік. – 174 арк.
40. Спр. 88. Справа з оригіналами цілком таємних директив МДБ УРСР за 1945 рік. – 204 арк.
41. Спр. 124. Справа з директивами МДБ УРСР, кодифікація секретаріату МДБ УРСР з № 41 по № 70. – 131 арк.
42. Спр. 125. Справа з директивами МДБ УРСР, кодифікація секретаріату МДБ УРСР з № 71 по № 113. – 177 арк.
43. Спр. 129. Накази, директиви та розпорядження МВС УРСР за 1947, 1948 рр. – 260 арк.
44. Спр. 134. Директиви МВС УРСР за 1948 рік. – 369 арк.
45. Спр. 145. Збірник цілком таємних вказівок, циркулярів МДБ УРСР за 1948 рік. – 173 арк.
46. Спр. 146. Збірник оригіналів вказівок, циркулярів МДБ УРСР за 1948 рік. – 485 арк.

Ф. 10. Відділ «А» НКВС – 10-й відділ КДБ УРСР, м. Київ (1943–1953)

Оп. 1. (1939–1991)

47. Спр. 24. Директивы и указания исходящие из отдела «А» за 1947, 1949, 1950 и 1951 гг. – 87 арк.

48. Спр. 31. Дело со статсведениями на выселенных семей оуновцев. – 182 арк.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки

Оп. 1. Особові справи колишніх співробітників ВУНК, КДБ УРСР та СБ України

49. Спр. 2698. Особова справа Лузінова Олексія Миколайовича. – 305 арк.
50. Спр. 4376. Особова справа Рабіновича Ушера Пінхусовича в 3 томах. – 154 арк.
51. Спр. 6488. Особова справа Кагановича Арона Григоровича в 5 томах. – 451 арк.
52. Спр. 9179. Особова справа Майструка Володимира Федоровича в 5 томах. – 556 арк.

Ф. 13. Друковані видання ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР

Оп. 1. (1913 – 1991)

53. Спр. 372, т. 74. Сборник документов о структуре и характере а/с деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. – 339 арк.
54. Спр. 376, т. 22. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. (к арх. 372). – 340 арк.
55. Спр. 376, т. 29. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. (к арх. 372). – 458 арк.
56. Спр. 376, т. 65. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. (к арх. 372). – 354 арк.
57. Спр. 376, т. 72. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. (к арх. 372). – 346 арк.
58. Спр. 376, т. 78. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. (к арх. 372). – 462 арк.
59. Спр. 376, т. 88. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг. (к арх. 372). – 871 арк.
60. Спр. 440, т. 6. Докладные записки и спецсовещания о результатах борьбы с бандами ОУН 62-й стрелковой дивизии. – 428 арк.

Ф. 16. Секретаріат ДПУ УСРР – КДБ УРСР, м. Харків, Київ (1930–1991)

Он. 1. (1930–1991)

61. Спр. 551. Документи (листи, повідомлення, телеграми, довідки) НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР та ЦК КП(б)У про політико-моральний стан військ НКВС, боротьбу з підпіллям ОУН і загонами УПА, надзвичайні події тощо. – 127 арк.
62. Спр. 593. Документи (листи, повідомлення, запити) РМ УРСР, ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ та МДБ УРСР про: результати перевірки осіб, які перебували на тимчасово окупованих територіях; результати боротьби з підпіллям ОУН; наявний компромат на кандидатів в депутати ВР УРСР; стан додержання держтаємниці в окремих міністерствах та відомствах УРСР; стан охорони держкордону із Польщею; надзвичайні події тощо. – 299 арк.
63. Спр. 598. Документи (повідомлення, довідки) МДБ УРСР про результати боротьби з підпіллям ОУН в західних регіонах України (травень 1947 року). – 237 арк.
64. Спр. 604. Документи (повідомлення, доповідні) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва СРСР – УРСР про результати боротьби з підпіллям ОУН на території західних областей України. – 91 арк.
65. Спр. 611. Документи (повідомлення, доповідні, телеграми, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; розробку середовища репатріантів; роботу пунктів «ПК»; нелегальну конференцію керівників сектантського підпілля адвентистів-реформістів; надзвичайні події тощо. – 192 арк.
66. Спр. 616. Документи (повідомлення, доповідні, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; роботу пунктів «ПК»; надзвичайні події тощо. – 284 арк.

67. Спр. 618. Документи (повідомлення, листи, довідки) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР щодо результатів спецперевірок (перебування на тимчасово окупованих територіях, співпраця з окупаційною владою, наявність судимостей тощо), реагування Львівської інтелігенції на доповідь Д. Мануїльського, діяльності партизанських загонів («Факел», «Победа») та Київського міського підпілля, переселенської політики (чехи, «посібники ОУН» – Наказ МДБ СРСР № 00430), надзвичайних подій (аварії, теракти, вбивства, отруєння) тощо. – 311 арк.
68. Спр. 619. Документи (повідомлення, довідки) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; роботу пунктів «ПК»; надзвичайні події тощо. – 282 арк.
69. Спр. 625. Документи (листи, повідомлення, телеграми, доповідні, рапорти, вказівки, зведення) МДБ УРСР, МДБ СРСР, ЦК КП(б)У, РМ УРСР, УМДБ УРСР та МВС УРСР щодо агентурно-оперативної роботи з розшуку злочинців, членів підпілля ОУН, антирадянських груп («Українська націонал-соціалістична робітничка партія» (УНРСП), «Центральний революційний комітет свободи» (ЦРКС), «Національно-трудоий союз нового покоління» (НТСНП), реагування інтелігенції м. Львів на доповідь заступника голови РМ УРСР Д. Мануїльського «Проти українсько-буржуазного націоналізму», розшуку авторів антирадянських листівок, надзвичайних подій тощо. – 205 арк.
70. Спр. 626. Документи (повідомлення, вказівки, телеграми, листи) МДБ УРСР на адресу регіональних органів УМДБ УРСР щодо роботи комісії з переміщення громадян чеської національності з території України, надання звітності по американській та англійській лініях роботи, боротьби з підпіллям ОУН та бандитизмом, розшук авторів анонімних листів антирадянського змісту, роботи пунктів «ПК» тощо. – 277 арк.

71. Спр. 629. Документи (повідомлення, доповідні) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; розробку середовища духівництва та сектантів тощо. – 190 арк.
72. Спр. 641. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку середовища репатріантів, інтелігенції, духівництва, сектантів та членів організацій «Визвольного комітету Підкарпатської Русі», «Ленінсько-Сталінської партії», «Куриловецько-Подільського комітету» тощо (а/с «Ожидающие»). – 217 арк.
73. Спр. 643. Документи (повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних організацій та політичних партій «Вольность и неподлежность» (ВІН); надзвичайні події; тощо (а/с «Гнездо», «Запорожцы», «Бюро», «Недовольные», «Реставраторы»). – 295 арк.
74. Спр. 645. Документи (повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних організацій та політичної партії «Визвольного комітету Підкарпатської Русі» тощо (а/с «Земляки», «Сейм», «Миссионеры», «Доктринеры»). – 303 арк.

75. Спр. 649. Документи (повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій тощо (а/с «Архангелы», «Выродки», «Друзья»). – 246 арк.
76. Спр. 652. Документи (повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; порушення правил утримання засуджених у в'язницях Львівської та Закарпатської областей, відмову засуджених працювати на шахтах Донбасу та німецьких спеціалістів продовжувати працювати в Радянському Союзі; розробку членів релігійних та політичних організацій; «засміченість» та «політичну неблагонадійність» кадрів Чернівецького Держуніверситету тощо (а/с «Край», «Желторотые», «Фантазеры»). – 304 арк.
77. Спр. 655. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти, вказівки) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій (арешт члена уряду Карпатської України Борецького С.В.); реагування населення на проголошення Держави Ізраїль та комюніке Інформбюро щодо стану компартії ФНРЮ тощо (а/с «Земляки», «Палестинцы», «Трамплин», «Турист», «Скорпион», «Мичиган», «Центр»). – 265 арк.
78. Спр. 659. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів

анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій; спостереження за польським консульством у Києві; скарги робітників заводу «Азовсталь» та учнів шкіл ФЗН Донбасу на матеріально-побутові умови тощо (а/с «Бизоны», «Бюро», «Прорыв», «Разведчики», «Американец»). – 295 арк.

79. Спр. 662. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій; отруєння учнів ФЗН; реагування населення Югославії на комюніке Інформбюро щодо стану комуністичної партії ФНРЮ тощо (а/с «Осколки», «Блок», «Мракобесы», «Африканцы»). – 273 арк.
80. Спр. 665. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій тощо (а/с «Невеста», «Эпигоны», «Край», «Крестonosцы», «Отшельник», «Земляки»). – 292 арк.
81. Спр. 669. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: реагування населення на постанови президії ВР СРСР («Про виселення з УРСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антисупільний спосіб життя»), президії АН УРСР («Про стан та завдання біологічної науки в інститутах і закладах Академії Наук УРСР») та на ідеологічне протистояння Й. Тіто і Й. Сталіна; розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям АК, ОУН і УПА, бандитизмом;

- надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій; відмову німецьких спеціалістів продовжувати працювати в УРСР; перевірку книжних фондів, бібліотек, книжкових магазинів щодо виявлення «ідеологічно шкідливої» літератури тощо (а/с «Дорожники», «Бегемот»). – 297 арк.
82. Спр. 670. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: реагування населення на ідеологічне протистояння Й. Тіто і Й. Сталіна та творчої інтелігенції напередодні з'їзду Союзу радянських письменників; розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН і УПА, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій тощо (а/с «Дровосеки», «Малыши», «Мразь», «Рейдовики»). – 297 арк.
83. Спр. 671. Документи (повідомлення) управління 2-Н МДБ УРСР на адресу керівництва МДБ УРСР про результати боротьби з підпіллям ОУН на території західних областей України (листопад 1948 року). – 227 арк.
84. Спр. 674. Документи (вказівки, повідомлення, листи, доповідні) МДБ УРСР, МДБ СРСР, ЦК КП (б) У та РМ УРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви тощо (а/с «Блуждающие»). – 290 арк.
85. Спр. 678. Документи (повідомлення) управління 2-Н МДБ УРСР на адресу керівництва МДБ УРСР про результати боротьби з підпіллям ОУН на території західних областей України (грудень 1948 року). – 232 арк.
86. Спр. 680. Документи (повідомлення, доповідні) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви; роботу пунктів «ПК»; розробку членів

- релігійних та політичних організацій тощо (а/с «Гнездо», «Изобретатели», «Плясуны», «Саботажники», «Реставраторы»). – 259 арк.
87. Спр. 682. Документи (повідомлення, доповідні) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви; роботу пунктів «ПК»; розробку членів релігійних та політичних організацій; діяльність антифашистської організації в концтаборі «Бухенвальд»; вселенську політику тощо (а/с «Связь», «Паутина», «Недоросль», «Контакт»). – 277 арк.
88. Спр. 723. Документи (листи, рапорти, повідомлення, довідки, протоколи) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви; передачу органів міліції до МДБ УРСР тощо. – 254 арк.
89. Спр. 754. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви; роботу пунктів «ПК»; розробку політичних і релігійних організацій та сектантських груп тощо (а/с «Берлога», «Круг»). – 203 арк.
90. Спр. 759. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви; роботу пунктів «ПК»; перебування іноземних делегацій; розробку політичних організацій та сектантських груп тощо. – 196 арк.

91. Спр. 791. Документи (повідомлення, доповідні, зведення, звіти) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; антирадянські прояви; роботу пунктів «ПК»; стану кримінальної злочинності; результати виконання директиви № 66/241сс тощо (а/с «Иудеи»). – 293 арк.
92. Спр. 807. Документи (директиви, листи, телеграми, довідки, повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: результати боротьби з підпіллям ОУН; хід і результати примусового переселення членів сімей підпільників ОУН, «куркулів», єговістів та «андерсівців» та реагування населення України на це; використання винищувальних батальйонів тощо (операція «Волна»). – 251 арк.
93. Спр. 1266. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, кримськотатарських автономістів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, аварій та профілактичних робіт на Запорізькій, Южноукраїнській та Рівненській АЕС, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС тощо (а/с «Блок», «Фарисеи», «Бумеранг»). – 282 арк.

***Ф. 23. Особливі відділи НКВС–КДБ СРСР військових частин та з'єднань
Київського військового округу (1942 – 1991)***

Оп. 1. (1942–1992)

94. Спр. 33. Докладные записки, спецсообщения и справки в 3 Главное Управление МГБ СССР и командующему войсками КВО за 1948 г. – 241 арк.

**Ф. 42. Оперативно-статистична звітність ДПУ УСРР – КДБ УРСР
(1927–1991)**

Оп. 1. (1928 – 1991)

95. Спр. 157. Справа з додатковими відомостями про всі форми обліку по регіональних органах КДБ при РМ УРСР за період з 1954 р. по I квартал 1958 р., зібраними за завданням голови КДБ при РМ СРСР для використання на нараді керівного складу на 1 серпня 1958 р. – 146 арк.

Ф. 71. УМДБ–УКДБ по Львівській та Дрогобицькій областях

Оп. 6. Документальних матеріалів таємного діловодства УКДБ у Львівській області за 1940–1959 рр., які переданні на постійне зберігання в ГДА СБ України в 1990 році УСБУ у м. Львові.

96. Спр. 110. Справа з листуванням до Обкому КПУ по боротьбі з ОУН за 1947 р. – 126 арк.
97. Спр. 119. Докладные записки и спецсообщения по линии работы с ОУН – УПА (агентура). – 492 арк.

Оп. 7. Документальних матеріалів таємного діловодства УКДБ у Дрогобицькій області за 1947–1954 рр., які переданні на постійне зберігання в ГДА СБ України в 1990 році УСБУ у м. Львові.

98. Спр. 7. Місячні звіти, доповідні записки та спецповідомлення Жовківського РВ МДБ по Львівській області до УМДБ по Львівській області за 1947 р. – 115 арк.

Оп. 9. Документальних матеріалів таємного діловодства УКДБ у Львівській області за 1947–1954 рр., які переданні на постійне зберігання в ГДА СБ України в 1990 році УСБУ у м. Львові.

99. Спр. 200. Доповідні записки та спецповідомлення. – 230 арк.
100. Спр. 201. Матеріали з підготовки та проведення операції з виселення сімей активних націоналістів та бандитів із західних областей України за 1947 р. – 188 арк.

Ф. 72. УНКВС–УКДБ по Волинській області

Он. 1. (1940–1992)

101. Спр. 2. КНС за роботою Вербського (Оваднівського) РВ НКВС–МВС Волинської області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 506 арк.
102. Спр. 5. КНС за роботою Голобського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 300 арк.
103. Спр. 6. КНС за роботою Головнянського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 127 арк.
104. Спр. 8. КНС за роботою Заболотівського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 46 арк.
105. Спр. 10. КНС за роботою Затурівського (Озютичівського) РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 141 арк.
106. Спр. 11. КНС за роботою Порицького (Іваничівського) РВ НКВС по району Волинської області по лінії роботи УББ НКВС УРСР. – 574 арк.
107. Спр. 14. КНС за роботою Ковельського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 557 арк.
108. Спр. 18. КНС за роботою Луцького РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 116 арк.
109. Спр. 20. КНС за роботою Любомильського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 247 арк.
110. Спр. 27. КНС за роботою Сенкевичівського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 341 арк.
111. Спр. 30. КНС за роботою Турійського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 160 арк.
112. Спр. 32. КНС за роботою Цуманського РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 562 арк.
113. Спр. 33. КНС за роботою Шацького РВ НКВС–МВС по Волинській області по лінії роботи УББ НКВС–МВС УРСР. – 77 арк.

Ф. 73. УНКДБ–УКДБ в Тернопільській області

Оп. 1. Документальних матеріалів таємного діловодства УКДБ у Тернопільській області за 1939–1970 рр.

114. Спр. 115. Спостережна справа по Бережанському РВ МДБ за 1947 р. – 235 арк.
115. Спр. 141. Спостережна справа по Новосільському РВ МДБ за 1947 р. – 163 арк.
116. Спр. 142. Спостережна справа по Підволочиському РВ МДБ за 1947 р. – 175 арк.
117. Спр. 145. Спостережна справа по Пробіжнянському РВ МДБ за 1947 р. – 121 арк.
118. Спр. 149. Спостережна справа по Теремовлянському РВ МДБ за 1947 р. – 217 арк.
119. Спр. 162. План оперативної ліквідації ОУНівського підпілля в Тернопільській області за 1946 р. – 251 арк.
120. Спр. 520. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Шумському району. – 31 арк.
121. Спр. 521. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Чортківському району. – 24 арк.
122. Спр. 522. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Товстенському району. – 29 арк.
123. Спр. 523. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 у м. Тернопіль. – 11 арк.
124. Спр. 524. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Теремовлянському району. – 16 арк.
125. Спр. 525. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Струсівському району. – 15 арк.
126. Спр. 526. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Скала-Подільському району. – 23 арк.
127. Спр. 527. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Скалатському району. – 16 арк.

128. Спр. 528. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Бучачському району. – 28 арк.
129. Спр. 529. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Буданівському району. – 22 арк.
130. Спр. 530. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Борщівському району. – 30 арк.
131. Спр. 531. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Бережанському району. – 22 арк.
132. Спр. 532. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Білобожницькому району. – 11 арк.
133. Спр. 533. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Почаївському району. – 18 арк.
134. Спр. 534. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Пробіжнянському району. – 19 арк.
135. Спр. 535. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Підгаєцькому району. – 23 арк.
136. Спр. 536. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Підволочиському району. – 17 арк.
137. Спр. 537. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Новосільському району. – 17 арк.
138. Спр. 538. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Мельнице-Подільському району. – 16 арк.
139. Спр. 539. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Микулинецькому району. – 19 арк.
140. Спр. 540. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Монастирському району. – 12 арк.
141. Спр. 541. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Лановецькому району. – 18 арк.
142. Спр. 542. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Кременецькому району. – 26 арк.

143. Спр. 543. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Коропецькому району. – 10 арк.
144. Спр. 544. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Копичинському району. – 14 арк.
145. Спр. 545. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Козловському району. – 13 арк.
146. Спр. 546. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Козівському району. – 18 арк.
147. Спр. 547. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Золотниківському району. – 58 арк.
148. Спр. 548. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Золотопотіцькому району. – 8 арк.
149. Спр. 549. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Зборівському району. – 16 арк.
150. Спр. 550. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Збаразькому районі. – 17 арк.
151. Спр. 551. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Заложцівському району. – 13 арк.
152. Спр. 552. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Заліщицькому району. – 19 арк.
153. Спр. 553. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Гусятинському району. – 19 арк.
154. Спр. 554. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Гримайлівському району. – 11 арк.
155. Спр. 555. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Вишнівецькому району. – 15 арк.
156. Спр. 556. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Великоглибочецькому району. – 15 арк.
157. Спр. 557. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Великодедеркальському району. – 35 арк.

158. Спр. 558. План оперативних заходів з реалізації наказу МДБ УРСР № 00430 по Велико-Борковському району. – 19 арк.
159. Спр. 559. Документи з реалізації операції «Захід». Виселення за 1947 р. – 283 арк.
160. Спр. 560. Документи з реалізації операції «Захід». Виселення за 1947 р. – 251 арк.
161. Спр. 561. Документи з реалізації операції «Захід». Виселення за 1947 р. – 321 арк.
162. Спр. 562. Документи з реалізації операції «Захід». Виселення за 1947 р. – 242 арк.

АРХІВНИЙ ПІДРОЗДІЛ УСБУ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 4(Р) Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативному обліку в МВС України (“Основний”)

Оп. 1. Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативному обліку в МВС України періоду НКВС–КДБ УРСР (1938–1991)

163. Спр. 2480о. Архівно-кримінальна справа Радіоза Зиновій Єфремович. – 128 арк.

Ф. 5 (Р) Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України (“Припинений”)

Оп. 1. Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України, які перебували в провадженні НКВС–КДБ УРСР (1939–1991)

164. Спр. 6674п. Архівно-кримінальна справа Примачук Анастасія Микитівна. – 75 арк.
165. Спр. 7113п. Архівно-кримінальна справа Кузьмук Іван Феодосійович. – 66 арк.

АРХІВНИЙ ПІДРОЗДІЛ УСБУ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 5 (Р) Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України (“Припинений”), м. Львів (1922)

Оп. 2. Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України, які перебували в провадженні НКВС–КДБ УРСР по Дрогобицькій області, (1940–1991)

166. Спр. П-35773. Архівно-кримінальна справа Марущак Володимира Федоровича. – 77 арк.

АРХІВНИЙ ПІДРОЗДІЛ УСБУ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 4(Р) Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативному обліку в МВС України (“Основний”), м. Рівне (1920)

Оп. 1. Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативному обліку в МВС України періоду НКВС–КДБ УРСР, (1920 – 1991)

167. Спр. 1764о. Архівно-кримінальна справа Пилипчука П.Л. Том № 1. – 98 арк.

АРХІВНИЙ ПІДРОЗДІЛ УСБУ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 6(Р) Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативному обліку в МВС України (“Основний”), м.м. Тарнопіль, Тернопіль (1939)

Оп. 1. Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативному обліку в МВС України періоду НКВС–КДБ УРСР (1939–1991)

168. Спр. 1486о. Архівно-кримінальна справа Томіна Василя Олексійовича. – 94 арк.

169. Спр. 5251о. Архівно-кримінальна справа Созанського Володимира Михайловича. – 213 арк.

170. Спр. 18456о. Архівно-кримінальна справа Войцешко Трифон Андрійович та інші. – 498 арк.

Ф. 7(Р) Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України («Припинений»), м. Тернопіль, Тернопіль (1928)

Оп. 1. Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України, які перебували в провадженні ДПУ–КДБ УРСР (1928–1991)

171. Спр. 9538-П. Архівно-кримінальна справа Москалик Миколи Кириловича та Шевчук Анатолія Степановича. – 111 арк.

АРХІВ ГУ МВС У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 111. Колекція облікових та особових справ на осіб реабілітованих спецпоселенців

172. Спр. Р-12968. Архівна справа «Облікова справа № 7082 на сім'ю учасника ОУН Задорожного Василя Ілліча». – 144 арк.

АРХІВ ГУ МВС У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ф. 47. Колекція особових, облікових, контрольних-наглядних справ на осіб виселених на спецпоселення

173. Спр. 2382. Архівна справа «Облікова справа № 8205 на сім'ю активного учасника банди ОУН-УПА Шморгун Івана Григоровича». – 58 арк.
174. Спр. 3104. Архівна справа «Облікова справа № 1104 на сім'ю учасника ОУН Баран Михайла Андрійовича». – 51 арк.

Ф. 48. Колекція особових, контрольних-наглядних справ на реабілітованих Верховним судом

175. Спр. 753-Р. Архівна справа «Облікова справа № 10090 на сім'ю учасника ОУН-УПА Прокопишина Івана Йосиповича». – 211 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

176. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [У 2 кн.] / І. Білас. – К.: Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 2. – 686 с.
177. «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років / Упоряд. А. Айсфельд, Н. Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.
178. Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: [б. в.], 2020 – 264 с.
179. Відлуння Великого терору: Збірник документів: [у 3т.] / Автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.). – 744 с.
180. Відлуння Великого терору: Збірник документів: [у 3т.] / Автори-укладачі: С. Кокін, Дж. Россман. – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 1. НКВС Молдавської РСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. – 728 с.
181. Відлуння Великого терору: Збірник документів: [у 3т.] / Укладачі: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – К.: Видавець В. Захаренко, 2019. – Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. – 936 с.
182. Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / Упоряд.: А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський та ін. – К.: К.І.С., 2018. – 240 с.
183. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: [у 3 т.] / Упоряд. Ю. Сливка та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – Т. 1: 1939–1945 рр. – 751 с.

184. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: [у 3 т.] / Упоряд. Ю. Сливка та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 2. 1946–1947 рр. – 540 с.
185. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: [у 3 т.] / Упоряд. Ю. Сливка та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Місіонер, 2002. – Т. 3: Спогади. – 418 с.
186. Иосиф Сталин – Лаврентию Берию: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. – М.: Дружба народов, 1992. – 288 с.
187. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: [в 7 т.] / Отв. сост. И Зюзина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – 728 с.
188. Крим в умовах суспільних трансформацій (1940–2015 рр.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Бажан, О. Бажан, С. Блащук та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 1092 с.
189. Кримськотатрський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. А. Іванець, А. Когут. – К.: К.І.С., 2019. – 448 с.
190. Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб 1944–1949 / Упоряд. В. Сергійчук, Н. Сердюк, С. Сердюк, О. Рішко. – Київ, 2019. – 752 с.
191. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади: науково-популярне видання / За ред. Я. Лялька, Р. Коритко та ін. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2. – 664 с.
192. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. – Київ–Торонто, 2001. – 652 с.

193. Літопис УПА. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга друга: 1946–1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – К., 2003. – 573 с.
194. Лубянка. Сталин и МГБ СССР. Март 1946 – март 1953: Документы высших органов партийной и государственной власти / Сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. – М.: МФД: Материк, 2007. – 656 с.
195. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Автори-укладачі: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко та ін. – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – 752 с.
196. Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1942 / Автори-укладачі: В. Васильєв, Т. Гапієнко, О. Лисенко, Р. Подкур. – Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. – 536 с.
197. НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): Сборник документов / Сост. Н. Владимирцев. А. Кокурин. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 639 с.
198. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / Упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2010. – 594 с.
199. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов / Сост. В. Ямпольский и др. – М.: а/о «Книга и бизнес», 1995. – Т. 1: Накануне. – Кн. 2 (1 января–21 июня 1941 г.). – 398 с.
200. «По решению правительства СССР...» (Депортация народов: документы и материалы): документально-историческое издание / Сост. Н. Бугай, А. Тонов. – Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2003. – 927 с.
201. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Ред. кол.: С. Богунов, З. Гайовнічек, Б. Гронек та ін. – Варшава–Київ, 2006. – Т. 5.: Акція «Вісла» 1947. – 832 с.

202. Реабілітовані історією. Львівська область / Обл. ред. кол.: Підлісний Ю. Т. (голова) та ін. – Кн. 2: м. Борислав, Бродівський район. – Львів: Астролябія, 2014. – 768 с.
203. Реабілітовані історією. Рівненська область / Ред. кол.: співгол. М.М. Драганчук, співгол. О.В. Муляренко, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.; кер. кол. упоряд. А.А. Жив'юк. – Кн. 7. – Рівне: Дятлик М., 2017. – 680 с.
204. Реабілітовані історією. Тернопільська область / Упор. Бажан О. Г., Гуцал П. З., Кіт Л. М. – Кн. 3. – Тернопіль: ТзОВ “Терно-граф”, 2013. – 640 с.
205. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / Упоряд. Я. Файзулін. – Київ: Фенікс, 2018. – 352 с.
206. Сергійчук В. Депортації українців до Казахстану / В. Сергійчук. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2017. – 288 с.
207. Сергійчук В. Десть буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
208. Сергійчук В. Український здви́г / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – Т. 2: Волинь. 1939–1955. – 840 с.
209. Сергійчук В. Український здви́г / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – Т. 3: Прикарпаття. 1939–1955. – 840 с.
210. Сергійчук В. Український здви́г / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – Т. 4: Поділля. 1939–1955. – 840 с.
211. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 864 с.
212. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под. общ. ред. А. Яковлева; Сост. Н. Поболь, П. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с.
213. Чорнобильське досьє КГБ. Від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Упоряд.: О. Бажан, А. Когут, Г. Боряк. – Київ: К.І.С., 2020. – 688 с.

214. Akcja „Wisła” 1947: dokumenty i materiały / Red. E. Misiło. – Warszawa, 2013. – 1246 s.
215. Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku / Komitet red.: W. Komogorow, W. Christoforow, B. Groniek i inni. – Warszawa–Moskwa, 2003. – 752 s.
216. Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej / Redakcja: B. Groniek, G. Jakubowski. – 2001. – T. 2: Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941. Źródła do historii Polski XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś. – 252 s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії

217. Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт / Ф. Анкерсмит. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 612 с.
218. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф. Анкерсмит. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.
219. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф. Анкерсмит. – М.: Идея-Пресс, 2003. – 360 с.
220. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
221. Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / Г. Бекірова; Передмова М. Джемільєва; післямова Р. Чубарова; пер. з рос. К. Демчук. – Київ: Критика, 2017. – 488 с.
222. Бердинских В., Бердинских И., Веремеев В. Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов / В. Бердинских, И. Бердинских, В. Веремеев. – Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2015. – 244 с.

223. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [У 2 кн.] / І. Білас. – К.: Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
224. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження / С. Білокінь; І. Дзюба, переднє слово. – К.: Пенмен, 2017. – 768 с.
225. Бугай Н. Л. Берия – Сталину: Согласно Вашему указанию... / Н. Бугай. – М.: «АИРО-XX», 1995. – 320 с.
226. Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Н. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 271 с.
227. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В'ятрович. – Вид. 2-е, доп. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 368 с.
228. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / В. Васильєв, Р.Подкур. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.
229. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
230. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). / Т. Вронська. – К.: [б. в.], 2009. – 486 с.
231. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) / Т. Вронська. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.
232. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
233. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище / О. Гриценко. – Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Ін-т культурології НАМ України, 2019. – 320 с.
234. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
235. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – 228 с.

236. Земсков В. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. / В. Земсков; Институт российской истории РАН. – М.: Институт российской истории РАН: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 424 с.
237. Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): Монографія / В. І. Ільницький. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – 696 с.
238. Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках / Р. Кабачій; передмова В. Поліненко. – К.: Люта справа, 2019. – 624 с.
239. Ковальов А. З Архістратигом на щитах. Нариси до історії Першої російсько-української війни на Київщині 1917–1918 років / А. Ковальов. – Київ: Темпора, 2018. – 348 с.
240. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек; пер. з нім. В. Швед. – К.: Дух і Літера, 2006. – 436 с.
241. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Книга 3. – 388 с.
242. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика; пер. з пол. А. Павлишина. – К.: Дух і Літера, 2013. – 360 с.
243. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): Монографія / Й. Надольський. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 260 с.
244. Ніточко І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року / І. Ніточко. – Одеса: Астропринт, 2011. – 240 с.
245. Нові підходи до історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. – Вид. 2-ге., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 368 с. – (Серія «Ідеї та Історії»: Вип. 5).
246. Окіпнюк В. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): Монографія / В. Окіпнюк. – Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. – 416 с.

247. Олійник А., Подкур Р., Когут А. Відновлення прав жертв політичних репресій (Policy Paper) / А. Олійник, Р. Подкур, А. Когут. – Київ: Європейський інформаційно-дослідницький центр, 2015. – 20 с.
248. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / І. Патриляк. – Львів, 2012. – 592 с.
249. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
250. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 238 с.
251. Подкур Р., Ченцов В. Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.
252. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П. Полян. – М.: Изд-во «ОГИ-Мемориал», 2001. – 328 с.
253. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен; пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
254. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки): Монографія / Ю. Сорока. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 275 с.
255. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уат; пер. с англ. под ред. Е. Трубиной, В. Харитоновой. – Екатеринбург: Изд-во урал. ун-та, 2002. – 528 с.
256. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр; пер. А. Бобович, М. Бобович, Ю. Стефанов. – Москва: Издательство «Наука», 1991. – 632 с.
257. Фельдман Д. Терминология власти. Советские политические термины в историко-культурном контексте / Д. Фельдман. – М.: ФОРУМ: НЕОЛИТ, 2015. – 480 с.
258. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; НАН

- України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Служба безпеки України. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
259. Эдиев Д. М. Демографические потери депортированных народов / Д. Эдиев. – Ставрополь: Изд-во СтГАУ «АГРУС»; Ставропольсервисшкола, 2003. – 336 с.
260. Юнге М. Чекисты Сталина: мощь и бессилие. “Бериевская оттепель” в Николаевской области Украины / М. Юнге. – М.: АИРО-XXI, 2017. – 352 с.
261. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Toruń, 2004. – 508 s.
262. Conquest R. Soviet deportations of nationalities / R. Conquest. – London: MacMillan & Co Ltd, 1960. – 203 p.
263. Gross J. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland’s Western Ukraine and Western Belorussia / J. Gross. – Princeton, 1988. – 334 p.
264. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Hryciuk. – Toruń, 2005. – 424 s.
265. Liber G. Total wars and the making of modern Ukraine, 1914–1954 / G. Liber. – Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2016. – 453 p.
266. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / G. Motyka. – Warszawa, 2006. – 728 s.
267. Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States / Edited by V. Davoliūtė, T. Balkelis. – Budapest–New York: Central European University Press, 2018. – 230 p.
268. Pisulinski J. Akcja specjalna „Wisła” / J. Pisulinski. – Rzeszow: Libra, 2017. – 468 s.
269. Plokhy S. The Gates of Europe: A History of Ukraine / S. Plokhy. – New York: Basic Books, 2015. – 432 p.
270. Polian P. Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR / P. Polian. – Budapest: Central European University Press, 2003. – 398 p.
271. Statiev A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands / A. Statiev. – New York–Cambridge, 2010. – 386 p.

272. Sword K. Deportation and Exile Poles in the Soviet Union, 1939–48 / K. Sword. – New York, 1995. – 269 p.
273. Viola L. Stalinist Perpetrators on Trial. Scene from the Great Terror in Soviet Ukraine / L. Viola. – New York: Oxford University Press, 2017. – 268 p.

Статті та розділи колективних монографій

274. Аблажей Н. Депортации из СССР периода Большого Террора / Н. Аблажей // Исторический курьер. – 2019. – № 1 (3). – С. 1–16.
275. Аблажей Н., Красильников С., Харатян Г. Опыт создания Книг памяти депортированных: проблемы и решения / Н. Аблажей, С. Красильников, Г. Харатян // Вестник Томского государственного ун-та. – 2017. – № 422. – С. 61–67.
276. Аблажей Н., Салахова Л. 10 мая 1950 года: один день из жизни спецпоселенцев-«оуновцев» в Иркутской области / Н. Аблажей, Л. Салахова // Миграционные последствия Второй мировой войны: этнические депортации в СССР и странах Восточной Европы: сборник научных статей / Отв. ред. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2012. – Вып. 1. – С. 37–44.
277. Аблажей Н., Харатян Г. Армянская депортационная кампания 1949 г.: попытка персонализации и мемориализации массовой репрессии / Н. Аблажей, Г. Харатян // Исторический курьер. – 2018. – № 1. – С. 129–137.
278. Авимская М. Осадники в Западной Сибири в годы второй мировой войны / М. Авимская // Вестник Псковского государственного университета. Социально-гуманитарные науки. – 2013. – № 2. – С. 181–182.
279. Адамовський В. Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу / В. Адамовський // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 255–268.

280. Адамовський В. Депортація як форма боротьби з непролетарськими громадсько-політичними організаціями у 1920-х рр. / В. Адамовський // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – № 35. – С. 51–66.
281. Адамовський В. Документи архівів України як джерело вивчення масових депортацій українського населення 1920–1930-х рр. [Електронний ресурс] / В. Адамовський // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 146–149. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2003_10_38, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
282. Адамовський В. Збірники документів і матеріалів як джерело дослідження процесу реабілітації депортованих громадян [Електронний ресурс] / В. Адамовський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2018. – Вип. 5. – С. 106–110. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npkpnuiobk_2018_5_19, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
283. Аманжолова Д. Рецензия. Н.Ф. Бугай. Проблемы территорий в условиях принудительных переселений XX века: теория, практика / Д. Аманжолова // Электронный научный журнал «Архонт». – 2019. – № 1 (10). – С. 132–135.
284. Андрухів О. Репресії на території західних областей України в 1939–1941 роках (історико-правовий аспект) / О. Андрухів // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 27–31.
285. Антонюк Я. Протидія підпілля ОУН(б) депортаціям на території Волині та Полісся в післявоєнний період / Я. Антонюк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. [ред.-кол.: гол. ред. С. В. Гаврилюк та ін.] – Луцьк, 2011. – Вип. 6. – С. 100–105.
286. Бажан О. «...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...»: До 70-річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою «Захід» / Вступна стаття та публ. О. Бажана // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 2 (39). – С. 182–240.

287. Бажан О. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – 2004. – Вип. 26. – С. 155–167. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/histname_2004_26_155 вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
288. Бажан О. Депортации населения Украины в Казахстан в 1930–1940-е годы в документах советских спецслужб / О. Бажан // Материалы круглого стола в рамках Международной научно-практической конференции «Депортация народов в эпоху тоталитаризма: исторические уроки». – Караганды: «Болашак-Баспа», 2017. – С. 18–29.
289. Бажан О. Операція «Запад»: из истории депортации населения Западной Украины в Казахстан / О. Бажан // 65 лет с начала депортации жителей Украины в Казахстан: сборник материалов заседания круглого стола (20 ноября 2012 года) Дню Первого Президента Республики Казахстан посвящается / Посольство Украины в Республике Казахстан; Карагандинский государственный технический университет. – Караганда, 2012. – С. 19–26.
290. Бажан О. Операція «Захід» – апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-і роки). / О. Бажан // Реабілітовані історією. Львівська область. – Львів: Астролябія, 2014. – Кн. 2: м. Борислав, Бродівський район. – С. 127–141.
291. Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Вип. 18. – С. 338–347.
292. Баран В. Депортації 1940–1941 рр. з Волині та Східної Галичини / В. Баран // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.]. – К., 2020. – С. 10–22.
293. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. – 2-ге., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 13–38.

294. Берк П. Історія подій і відродження наративу / П. Берк // Нові підходи до історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. – Вид. 2-ге., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 327–356.
295. Бугай Н. 150 лет добровольному переселению корейцев в России: трансформации этнической общности (историография проблемы) / Н. Бугай // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 1 (23). – С. 16–27.
296. Вавулинская Л. Спецпереселенцы – маргиналы в социальной структуре советского общества (на материалах Карелии послевоенного десятилетия) / Л. Вавулинская // Труды Карельского научного центра РАН. – 2011. – № 6. – С. 106–113.
297. Вашук А., Чернолуцкая Е. О некоторых проблемах изучения принудительных миграций и «власти терминов» в науке: отклик на статью Н.Ф. Бугая / А. Вашук, Е. Чернолуцкая // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 3 (25). – С. 70–76.
298. Вронська Т. «Contra spem spero! (Без надії сподіваюсь)»: довічне заслання в каральній практиці радянської влади на західноукраїнських землях (1950–1953 рр.) / Т. Вронська // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.]. – К.: [б. в.], 2020. – С. 69–79.
299. Вронська Т. Етнодемографічна катастрофа в Західній Україні: жовтень 1947 р. / Т. Вронська // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 11. – С. 238–255.
300. Гірна Н. Операція «Запад» – найбільша репресивно-виселенська акція радянської влади проти українців / Н. Гірна // Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму). – 2018. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 17–24.
301. Горбатов А. Население, миграции и конфессиональная карта Сибири (1940–1960 гг.) / А. Горбатов // Вестник ТГУ. – 2008. – Вып. 4 (60). – С. 56–61.
302. Довбня О. Депортації населення західної України (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія / О. Довбня // Схід. – 2018. – № 2 (154). – С. 70–77.

303. Довбня О. Депортації населення України (1920-ті – початок 1950-х рр.): історіографічний аспект / О. Довбня // Київські історичні студії. – 2018. – № 1. – С. 110–120.
304. Дюков А. От этнической высылки к депортации «опасного элемента»: литовские и советские депортационные акции в Литве, 1939–1941 гг. / А. Дюков // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2012. – № 1 (4). – С. 101–106.
305. Жупник В. Депортаційні процеси 1944–1953 рр. на території західних областей УРСР як засіб тоталітарного «упокорення»: історіографічний аспект / В. Жупник // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 303–311.
306. Журавлёв Е. Депортация народов юга России и коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Е. Журавлёв // Власть. – 2009. – С. 120–124.
307. Зашкільняк Л. Суспільно-політичні наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. / Л. Зашкільняк // Студії на пошану Валерія Смолія: [У 2-х кн.] / Відпов. ред. Г. Боряк – К.: [б. в.], 2020. – Кн. 1.: Простори історії. – С. 623–632.
308. Зберовская Е. Спецпоселенцы из Западной Украины в красноярском крае (1945 г. – начало 1960-х гг.): процесс социокультурной адаптации / Е. Зберовская // Вестник КрасГАУ. История и культурология. – 2014. – № 5. – С. 250–254.
309. Зберовская Е. Численность, состав и территориальное размещение спецпоселенцев в Красноярском крае (1945 г. – начало 1950-х гг.) / Е. Зберовская // Вестник КрасГАУ. История и культурология. – 2006. – № 11. – С. 374–379.
310. Зберовская Е. Этнокультурные особенности адаптации выселенцев в Сибири (1940–1950 гг.) / Е. Зберовская // Вестник КрасГАУ. История и культурология. – 2010. – № 12. – С. 155–162.
311. Земсков В. Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных (30–50-е годы) / В. Земсков // Мир России. – 1999. – № 4. – С. 114–124.

312. Земсков В. Политические репрессии в СССР (1917–1990 гг.) [Электронный ресурс] / В. Земсков // Россия XXI. – 1994. – № 1–2. – С. 107–125. – Режим доступа: <http://actualhistory.ru/2008060101>, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
313. Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) / В. Земсков // Социологические исследования. Социология. – 1990. – № 11. – С. 3–17.
314. Змеева О., Разумова И. Спецпереселенцы Хибинского края: динамика идентичностей / О. Змеева, И. Разумова // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. – 2017. – № 7 (168). – С. 7–14.
315. Иванов А. Иерархия спецпоселения (1940–1950-е гг.) / А. Иванов // Вестник ТГУ. История. – 2018. – № 51. – С. 45–53.
316. Иванов А. Спецпереселенцы в промышленности Северо-Западной Сибири: дискриминация как паттерн трудовых отношений / А. Иванов // Вестник Сургутского государственного педагогического ун-та. – 2019. – № 6 (63). – С. 123–131.
317. Иванов А. Сталинская политика в отношении «наказанных народов» (1940–1950-е гг.): геноцид, ассимиляция, «политика населения»? / А. Иванов // Вестник НВГУ. – 2015. – № 4. – С. 3–8.
318. Игнатова Н. Использование труда спецпереселенцев-«бывших кулаков» в лесозаготовительной промышленности Северного края в 1930-е гг. / Н. Игнатова // Известия Коми научного центра УрО РАН. – Сыктывкар, 2015. – Вып. 4 (24). – С. 93–99.
319. Ільницький В. Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї / В. Ільницький // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2015. – Вип. 13. – С. 21–45.
320. Казиев С. Парии, партнеры и конкуренты: «Наказанные» народы и местное население в Казахстане (1941–1953 годы) / С. Казиев // Вестник Челябинского государственного ун-та. – 2015. – № 14 (369). – С. 83–93.
321. Калакура Я. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів / Я. Калакура // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні

- аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Р. Пиріг (голова) та ін. – Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Державний архів Служби безпеки України. – К., 1998. – С. 19–23.
322. Когут А. Витоки депортаційної операції «Запад» / А. Когут // Український альманах (Варшава). – 2019. – S. 171–182.
323. Когут А. Від листа до ГУЛАГу: як МГБ цензурувало пошту про операцію. – «Запад» [Електронний ресурс] / А. Когут. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/21/158322/>, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
324. Когут А. Воєнні та повоєнні совєцькі депортації з Західної України: мета, контингенти, наслідки / А. Когут // Український альманах (Варшава). – 2020. – S. 64–95.
325. Когут А. Депортаційна операція «Захід» у жовтні 1947 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / А. Когут // Архіви України. – 2019. – № 4. – С. 118–128.
326. Когут А. Матеріали перлюстрації кореспонденції за 1946–1949 роки як джерело для дослідження операції «Захід» (1947) / А. Когут // Архіви України. – 2020. – № 1. – С. 155–172.
327. Когут А. Операція «Запад»: Перевиконання плану з депортації українців [Електронний ресурс] / А. Когут. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/21/156402/>, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
328. Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. / А. Когут // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.]. – К., 2020. – С. 51–68.
329. Когут А. Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. / А. Когут // Український історичний журнал. – 2020. – № 3. – С. 40–53.

330. Когут А. Феномен «цивільного заручництва» в депортаційних практиках радянських спецслужб на Західній Україні у 1944–1952 роках / А. Когут // Вісник Київського національного університету імені Траса Шевченка. Історія. – 2020. – № 144. – С. 25–30.
331. Лиджиева И. Правовой статус спецпереселенцев в СССР в 40–50-е гг. XX в. / И. Лиджиева // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. – 2013. – № 3. – С. 34–39.
332. Макарчук В. Депортации и трансферты населения: зло или неизбежное зло? / В. Макарчук // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2012. – № 1 (4). – С. 107–112.
333. Малышева Е. Органы НКВД–НКГБ в политической системе СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Е. Малышева // Вестник Адыгейского государственного ун-та. – 2006. – С. 38–45.
334. Марчук І. Операція «Захід» на території Рівненської області / І. Марчук // Реабілітовані історією. Рівненська область. – Рівне, 2017. – Кн. 7. – С. 219–228.
335. Миграционные последствия Второй мировой войны: этнические депортации в СССР и странах Восточной Европы: сборник научных статей / Отв. ред. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2012. – Вып. 1. – 255 с.
336. Миграционные последствия Второй мировой войны: этнические депортации в СССР и странах Восточной Европы: сборник научных статей / Отв. ред. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2013. – Вып. 2. – 236 с.
337. Миграционные последствия Второй мировой войны: этнические депортации в СССР и странах Восточной Европы: сборник научных статей / Отв. ред. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2014. – Вып. 3. – 228 с.
338. Михалев Н. «Сталинский геноцид» (?): этнические депортации населения СССР 1930–1940-х гг. В оценках современной зарубежной историографии / Н. Михалев // Уральский исторический вестник. – 2017. – № 4 (57). – С. 54–63.
339. Мотика І. Від роззброєння Армії крайової на Люблінщині до операції «Захід»: винищення польського й українського підпілля підрозділами

- радянської 64-ї дивізії внутрішніх військ у 1944–1948 рр. / Г. Мотика // Український історичний журнал. – 2020. – № 3. – С. 54–65.
340. Мусієнко І. Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 роках / І. Мусієнко // Український Альманах 2010. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 2010. – С. 187–200.
341. Мякшев А. Заключительный этап насильственного перемещения населения в СССР: специфика и его влияние на изменение национальной структуры (1945–1956 гг.) / А. Мякшев // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. – 2016. – Т. 16. – Вып. 4. – С. 410–415.
342. Пагіря О. Операція «Захід» на Західній Україні у жовтні 1947 року [Електронний ресурс] / О. Пагіря // Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=299>, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
343. Папакін Г. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. / Г. Папакін // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 183–200.
344. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. / С.І. Пирожков, А.П. Перковський // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 24–36.
345. Пиріг Р. Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 р. [Електронний ресурс] / Р. Пиріг, І. Цепенда // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 155–161. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_1998_3_31, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
346. Пиріг Р. Документи «окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело / Р. Пиріг // Український археографічний щорічник. – 1999. – Вип. 3–4. – С. 331–343. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_1999_3-4_23, вільний. (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.

347. Пиріг Р., Гранкіна О. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело. Науково-методичні аспекти використання / Р. Пиріг, О. Гранкіна // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Р. Пиріг (голова) та ін. – Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Державний архів Служби безпеки України. – К., 1998. – С. 24–28.
348. Подкур Р. Особова справа співробітника ВУЧК–ГПУ–НКВД: категорії документів / Р. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 396–401.
349. Позняк-Хоменко Н., Подкур Р. «Сподіваємося, що у сучасного політикуму таки вистачить розуму не блокувати роботу комісії з реабілітації» [Електронний ресурс] / Н. Позняк-Хоменко, Р. Подкур // Український тиждень. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/234047>, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
350. Полян П. Депортации и этничность / П. Полян // Сталинские депортации. 1928–1953 / Под. общ. ред. акад. А. Яковлева; Сост. Н. Поболь, П. Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 5–19.
351. Полян П. Насильственные миграции и география населения / П. Полян // Мир России. – 1999. – Т. 8. – № 6. – С. 102–113.
352. Попова Ж. Лакуны в мемориальной политике: память о депортациях из Литвы в 1940-е гг. / Ж. Попова // Журнал исследований социальной политики. – Т. 13. – № 3. – С. 407–420.
353. Попп Р. Депортація населення Дрогобиччини 21 жовтня 1947 року (за матеріалами звіту ОУН) / Р. Попп // Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року / Наук. ред. Т. Єщенко. – Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького, 2020. – С. 355–358.

354. Разумова И. Семейный фактор интеграции исторической общности спецпереселенцев / И. Разумова // Труды Кольского научного центра РАН. – Апатиты, 2018. – Вып. 14 (№ 7). – С. 14–28.
355. Саузаук М. О роли коммунистической партии Эстонии в проведении мартовской депортации 1949 года / М. Саузаук // Спецвыпуск по истории Эстонии XX века. – Тарту–Таллинн: Национальный архив, 2010. – С. 154–163.
356. Свирина Д. Воспоминания о депортации поволжских немцев: основной нарратив и мотивы (на материалах Красноярского края) / Д. Свирина // Вестник Томского государственного университета. История. – 2018. – № 51. – С. 157–163.
357. Седунов А. «Выселить навечно» (депортация населения из западных регионов Псковской области в 1950 г.) / А. Седунов // научно-практический, историко-краеведческий журнал «Псков». – 2009. – № 31. – С. 211–217.
358. Сеньків М. Депортаційна політика радянського та польського тоталітарних режимів щодо українського й польського населення (1944–1947 рр.) / М. Сеньків // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. – 2013. – Т. 23. – С. 445–453.
359. Сергиенко Л., Линец С., Линец А., Малышева Е. К вопросу о причинах и последствиях этнических депортаций на территории ставропольского края в годы Великой Отечественной войны / Л. Сергиенко, С. Линец, А. Линец, Е. Малышева // Научная мысль Кавказа. – 2019. – № 1. – С. 75–82.
360. Сорока Ю. Населення Західної України у 1939–1941 рр.: депортації, заслання, вислання / Ю. Сорока // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 12. – С. 16–20.
361. Сорока Ю. Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х роках / Ю. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – № 91–93. – С. 122–126.
362. Сорока Ю. Репресивно-каральні заходи радянської влади проти національно-визвольного руху в західних областях України. 1944 –

- середина 1950-х років / Ю. Сорока // Часопис української історії: збірник наукових праць. – Київ, 2007. – Вип. 6. – С. 110–117.
363. Сорока Ю. Терор проти населення: масові депортації, виселення, заслання (1944–1950-ті рр.) / Ю. Сорока // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.]. – К., 2020. – С. 23–41.
364. Сорока Ю. Насильницьке виселення західноукраїнських земель у 1940–1940-х роках / Ю. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – № 91–93. – С. 122–126.
365. Старостин С. Массовые депортации и система спецпоселений в Вологодской области в 1930–1950-е годы / С. Старостин // Журнал региональной истории. – 2019. – Т. 3. – № 1. – С. 212–317.
366. Стоцький Я. Терор і репресії в українських етнічних землях Польщі та у Західній Україні в 1940-х рр.: етногеографічний та конфесійно-трансформаційний аналізи / Я. Стоцький // Релігія та Соціум. – 2016. – № 3–4 (23–24). – С. 50–62.
367. Сулейманова О. «Узелочек личных вещей» (из быта спецпереселенцев) / О. Сулейманова // Труды Кольского научного центра РАН. – 2014. – С. 59–67.
368. Тепляков А. К вопросу о достоверности статистики государственных репрессий 1918–1953 гг. / А. Тепляков // Идеи и идеалы. – 2015. – № 4 (26). – Т. 2. – С. 59–67.
369. Тетуев А. Повседневная жизнь и стратегия выживания спецпереселенцев в 40–50-е гг. XX в. / А. Тетуев // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. История. – 2012. – № 3. – С. 33–42.
370. Токарський В. Депортація «антирадянського елемента» із західних областей України: травень 1941 року / В. Токарський // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Вип. 9–10. – С. 101–105.
371. Убушаев В. Российская историография депортации репрессированных народов СССР / В. Убушаев // Вестник Калмыцкого ун-та. – 2019. – № 1 (41). – С. 69–75.

372. Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей / Сост. М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. – М.: Пробел-2000, 2017. – 680 с.
373. Чернолуцкая Е. Выселение семей «врагов народа» с территории советского Дальнего Востока в конце 1930-х годов как форма массовых депортаций / Е. Чернолуцкая // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2011. – № 2. – С. 45–49.
374. Шадт А. Теоретические основы исследования этнической ссылки в качестве инструмента национальной политики СССР в 1940–1950-е годы / А. Шадт // Вестник ГНУ. Серия: История, филология. – Новосибирск: НГУ, 2006. – Т. 5. – Вып. 3. – С. 52–62.
375. Шалак А. Сецпоселенцы Восточной Сибири: численность, динамика (1941–1950-е гг.) / А. Шалак // Известия ИГЭА. – 2005. – № 3–4 (44–45). – С. 89–94.
376. Шаповал Ю. Некоторые проблемы адаптации депортированных в Украине в послевоенное время / Ю. Шаповал // Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы: Сборник научных статей / Новосибирский национальный исследовательский государственный университет; отв. ред. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2014. – Вып. 3. – С. 82–89.
377. Шаповал Ю. Нові документи про депортаційно-переселенські процеси / Ю. Шаповал // Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років. До 50-річчя операції «Вісла» / Упорядник Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 41–43.
378. Шаповал Ю. Переселение польского и украинского населения в 1944–1947 гг. / Ю. Шаповал // Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы: Сборник научных статей / Отв. ред. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2013. – Вып. 2. – С. 57–79.
379. Annus E. Traumatic body, word, and otherness: Refugees and deportations in the 1940s Estonian Soviet Socialist Republic / E. Annus // *Miscellanea Posttotalitaria Wratislaviensia*. – 2017. – № 6. – P. 23–33.

380. Baran E. «It takes a village»: collectivization in the postwar Ukrainian borderlands / E. Baran // *Canadian Slavonic Papers*. – 2018. – 60 (2). – P. 1–19.
381. Bashkuev V. The Post-War Deportation of Lithuanians to Buriat-Mongolia (1948–58) as an Example of Repressive Population Transfer Policy of the Stalinist Regime / V. Bashkuev // *The Baltic States under Stalinist Rule*. – 2015. – P. 119–136.
382. Blum A. Political decisions and bureaucratic articulation: the Lithuanian deportees of operation “Spring” (1948) / A. Blum; translated by M. Grieve // *Revue d’histoire moderne et contemporaine*. – 2015. – № 62-4. – P. 64–88.
383. Blum A., Koustova E. Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies: Managing the Legacies of Stalinist Deportations / A. Blum, E. Koustova // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2018. – № 19. – P. 537–571.
384. Cașu Igor. The Mass Deportation from Bessarabia/Moldavian SSR in mid-June 1941: Enhancing Security, a Social Engineering Operation, or Something else? / I. Cașu // *Securitas Imperii* – 2020. – Vol. 37 – № 2 – S. 86–106.
385. Davies R. The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin / R. Davies // *Europe-Asia Studies*. – 2015. – № 67 (5). – P. 832–833.
386. Davoliūtė V. Deportee memoirs and Lithuanian history: The double testimony of Dalia Grinkevičiūtė / V. Davoliūtė // *Journal of Baltic Studies*. – 2005. – № 36 (1). – P. 51–68.
387. Davoliūtė V. The Sovietization of Lithuania after WWII: modernization, transculturation, and the lettered city / V. Davoliūtė // *Journal of Baltic Studies*. – 2016. – № 47 (1). – P. 49–63.
388. Hinrikus R. Soviet deportation policies [Електронний ресурс] / R. Hinrikus // *Carrying Linda’s stones: an anthology of Estonian women’s life stories*. – Tallinn, 2006. – P. 209–223. – Режим доступу: <https://www.etis.ee/Portal/Publications/Display/d79797cb-4e84-483f-9715-71c15f4d9532>, вільний. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
389. Hionidou V., Saunders D. Exiles and Pioneers: Oral Histories of Greeks Deported from the Caucasus to Kazakhstan in 1949 / V. Hionidou, D. Saunders // *Europe-Asia studies*. – 2010. – № 62 (9). – P. 1479–1501.

390. Kasauskjene V. Deportations from Lithuania under Stalin. 1940–1953 / V. Kasauskjene // Lithuanian historical studies. – 1998. – № 3. – P. 73–82.
391. Kirss T. Survivorship and the Eastern exile: Estonian women's life narratives of the 1941 and 1949 Siberian deportations / T. Kirss // Journal of Baltic Studies. – 2005. – Vol. 36. – № (1). – P. 13–38.
392. Kohut A. Deportácie „ounovských rodín“ zo západnej Ukrajiny predvečer operácie „Západ“ / A. Kohut // Ozbrojený protikomunistický odpor v krajinách strednej a východnej Európy (1945–1953) / Ed. Michal Šmigel'. – Banská Bystrica: Belianum, 2019. – S. 247–270.
393. Kohut A. Mechanizm inicjujący zbrodnię – etap przygotowawczy operacji „Zachód” w dokumentach MGB / A. Kohut // Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. – 2019. – T. 12. – S. 169–182.
394. Kohut A. Soviet deportations of OUN family members from Western Ukraine in 1940–1952 / A. Kohut // Acta Historica Neosoliensia. – 2020. – T. 23. – № 1. – S. 72–90.
395. Lazda M. Women, nation, and survival: Latvian women in Siberia 1941–1957 / M. Lazda // Journal of Baltic Studies. – 2005. – Vol. 36. – № (1). – P. 1–12.
396. Lebedeva N. Deportations from Poland and the Baltic states to the USSR in 1939–1941: common features and specific traits / N. Lebedeva // Lithuanian historical Studies. – 2002. – № 7. – P. 95–110.
397. Lebedeva N. The Deportation of the Polish Population to the USSR, 1939–41 / N. Lebedeva // Journal of Communist Studies and Transition Politics. Issue 1–2: Forced Migration in Central and Eastern Europe, 1939–1950. – 2000. – Vol. 16. – P. 28–45.
398. Mälksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law / L. Mälksoo // Leiden Journal of International Law. – 2001. – Vol. 14. – P. 757–787.
399. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing / T. Martin // The Journal of Modern History. – 1998. – Vol. 70. – № 4. – P. 813–861.

400. Mertelsmann O., Rahi-Tamm A. Cleansing and Compromise. The Estonian SSR in 1944–1945 / O. Mertelsmann, A. Rahi-Tamm // *Cahiers du monde russe*. – 2008. – Vol. 49. – № 2–3. – P. 319–340.
401. Mertelsmann O., Rahi-Tamm A. Soviet mass violence in Estonia revisited / O. Mertelsmann, A. Rahi-Tamm // *Journal of Genocide Research*. – 2009. – № 11 (2–3). – P. 307–322.
402. Moran D. Exile in the Soviet forest: ‘special settlers’ in northern Perm’ Oblast / D. Moran // *Journal of Historical Geography*. – 2004. – № 30. – P. 395–413.
403. Pohl O. Soviet Apartheid: Stalin’s Ethnic Deportations, Special Settlement Restrictions, and the Labor Army: The Case of the Ethnic Germans in the USSR / O. Pohl // *Hum Rights Rev.* – 2012. – № 13. – P. 205–224.
404. Rahi-Tamm A., Saueauk M. Relations Between Soviet Security Organs and the Estonian Communist Party in 1940–1953: A Case of Mass Deportations in March 1949 / A. Rahi-Tamm, M. Saueauk // *Securitas Imperii* – 2020. – Vol. 37 – № 2 – S. 108–120.
405. Rahi-Tamm A. Stalinist Repression in Estonia: State of the Research and Open Questions / A. Rahi-Tamm // *Croatian Political Science Review*. – 2017. – Vol. 54. – № 1–2. – P. 32–51.
406. Rahi-Tamm A., Kahar A. Preparing for the 1949 Deportations, Operation Priboi, in the Estonian S.S.R. / A. Rahi-Tamm, A. Kahar // *Communism – to the International Tribunal*. – Vilnius: Foundation for Investigation of Communist Crimes, 2009. – P. 291–307.
407. Rahi-Tamm A., Kahar A. The Deportation Operation “Priboi” in 1949 / A. Rahi-Tamm, A. Kahar // *Estonia since 1944: Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. – Tallinn: Estonian Foundation of Crimes against Humanity, 2009. – P. 361–389.
408. Rozenas A., Schutte S., Zhukov Y. The Political Legacy of Violence: The Long-Term Impact of Stalin’s Repression in Ukraine / A. Rozenas, S. Schutte, Y. Zhukov // *The Journal of Politics*. – 2017. – Vol. 79. – № 4. – P. 1147–1161.

409. Saleniece I. Impact of the Deportation of 25 March, 1949, on the Population of Eastern Latvia: Archival Documents and Oral History Sources / I. Saleniece // *The Baltic States under Stalinist Rule*. – 2015. – P. 99–118.
410. Shearer D. Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat / S. David // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2018. – № 2. – P. 188–217.
411. Statiev A. Motivations and Goals of Soviet Deportations in the Western Borderlands / A. Statiev // *Journal of Strategic Studies*. – 2005. – Vol. 28. – № 6. – P. 977–1003.
412. Statiev A. Soviet ethnic deportations: intent versus outcome / A. Statiev // *Journal of Genocide Research*. – 2009. – № 11(2–3). – P. 243–264.
413. Strods H., Kott M. The file on operation “Priboi”: A re-assessment of the mass deportations of 1949 / H. Strods, M. Kott // *Journal of Baltic Studies*. – 2002. – Vol. 33. – № 1. – P. 1–36.
414. Taagepera R. Soviet collectivization of Estonian agriculture: The deportation phase / R. Taagepera // *Soviet Studies*. – Vol. 32. – № 3. – P. 379–397.
415. Viola L. New sources on Soviet perpetrators of mass repression: a research note / L. Viola // *Canadian Slavonic Papers*. – 2018. – P. 1–13.
416. Weiner A. In the Long Shadow of War: The Second World War and the Soviet and Post-Soviet World / A. Weiner // *Diplomatic History*. – 2001. – Vol. 25. – № 3. – P. 443–456.
417. Weiner A. The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics / A. Weiner // *The Journal of Modern History*. – 2006. – Vol. 78. – № 2. – P. 333–376.
418. Wheatcroft S. The Scale and Nature of Stalinist Repression and its Demographic Significance: On Comments by Keep and Conquest / S. Wheatcroft // *Europe-Asia Studies*. – 2000. – Vol. 52. – № 6. – P. 1143–1159.
419. Wheatcroft S. Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data–Not the Last Word / S. Wheatcroft // *Europe-Asia Studies*. – 1999. – Vol. 51. – № 2. – P. 315–345.

420. Wróbel P. Class War or Ethnic Cleansing? Soviet Deportations of Polish Citizens from the Eastern Provinces of Poland, 1939–1941. / P. Wróbel // *The Polish Review*. – 2014. – Vol. 59. – № 2. – P. 19–42.
421. Wylegała A. Child migrants and deportees from Poland and Ukraine after the Second World War: experience and memory / A. Wylegała // *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. – 2015. – Vol. 22. – № 2. – P. 292–309.
422. Zhukov Y. Counterinsurgency in a Non-Democratic State: the Russian Example / Y. Zhukov // *The Routledge Companion to Insurgency and Counter Insurgency*. – London: Routledge, 2012. – P. 1–20.

Науково-довідкові та методичні видання

423. Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю., Попович О., Ясиневич Я. Архіви КГБ для медіа: Посібник / В. Бірчак, О. Довженко, А. Когут, Ю. Макаров, О. Попович, Я. Ясиневич; ред.-упоряд. А. Олійник; Центр досліджень визвольного руху. – К.: К.І.С., 2018. – 216 с.
424. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України / Упоряд.: О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко. – К., 1997. – 34 с.
425. В'ятрович В., Кулик І., Лошак В., Шпак А. Право на правду. Практичний poradnik із доступу до архівів / В. В'ятрович, І. Кулик, В. Лошак, А. Шпак. – Вид. 2-е, доп. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2016. – 192 с.
426. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Авт.-упоряд. В. Даниленко. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.
427. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

428. Петров Н. В. Кто руководил органами Госбезопасности. 1941–1954 гг.: Справочник / Н. В. Петров. – М., Звенья, 2010. – 1007 с.
429. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років [Електронний ресурс]: Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII. – Електронні текстові дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19>. – (дата звернення: 19.11.2020). – Назва з екрана.
430. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. На 1 вересня 1946 року. – Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 1064 с.

Автореферати

431. Адамовський В. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Адамовський; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 17 с.
432. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): автореф. дис... д.і.н.: 09.00.12 / Ю. Сорока. – Київ, 2009. – 35 с.

ДОДАТКИ

Додаток А. Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Когут А. Депортаційна операція «Захід» у жовтні 1947 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / А. Когут // Архіви України. – 2019. – № 4. – С. 118–128.

2. Когут А. Матеріали перлюстрації кореспонденції за 1946–1949 роки як джерело для дослідження операції «Захід» (1947) / А. Когут // Архіви України. – 2020. – № 1. – С. 155–172.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

3. Когут А. Феномен «цивільного заручництва» в депортаційних практиках радянських спецслужб на Західній Україні у 1944–1952 роках / А. Когут // Вісник Київського національного університету імені Траса Шевченка. Історія. – 2020. – № 144. – С. 25–30 (Index Copernicus).

4. Когут А. Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. / А. Когут // Український історичний журнал. – 2020. – №3. – С. 40–53 (Web of science).

Статті в іноземних виданнях:

5. Kohut A. Mechanizm inicjujący zbrodnię – etap przygotowawczy operacji „Zachód” w dokumentach MGB / A. Kohut // Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. – 2019. – Tom 12. – S. 169–182 (Index Copernicus).

6. Kohut A. Soviet deportations of OUN family members from Western Ukraine in 1940–1952 / A. Kohut // Acta Historica Neosoliensia. – 2020. – Tomus 23, num. 1. – S. 72–90 (ERIH PLUS).

Статті в інших виданнях:

7. Когут А. Витоки депортаційної операції «Запад» / А. Когут // Український альманах (Варшава). – 2019. – S. 171–182.

8. Kohut A. Deportácie „ounovských rodín“ zo západnej Ukrajiny predvečer operácie „Západ“ / A. Kohut // Ozbroyený protikomunistický odpor v krajinách strednej a východnej Európy (1945–1953) / Ed. Michal Šmigel'. – Banská Bystrica: Belianum, 2019. – S. 247–270.

9. Когут А. Воєнні та повоєнні совєцькі депортації з Західної України: мета, контингенти, наслідки / А. Когут // Український альманах (Варшава). – 2020. – S. 64–95.

10. Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. / А. Когут // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.]. – Київ, 2020. – С. 51–68.

Тези наукових доповідей:

11. Когут А. Операція «Захід» за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України / А. Когут // Великий терор і масові репресії в Україні (1920 – 1950 рр.): всеукраїнська наукова конференція, Львів (Україна), 8 червня 2018 р. [Електронний ресурс] / Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2018. – 1 електрон. оптичн. Диск (CD-R). – С. 10–14.

Додаток Б. Таблиці

Б.1. Вибірка депортаційних кампаній та операцій зі Західної України в СРСР (концептуалізація Н. Побоя та П. Поляна)

Індекс	Назва і період	Дата	Характеристика	К-сть (тис. осіб)
XIV	Советизація і зачистка нових західних кордонів: колишні польські та інші іноземні громадяни (1940 р.)	10.02.1940	Депортація поляків зі західних районів УРСР і БРСР на північ європейської частини СРСР, на Урал і в Сибір	близько 140
		09 і 13.04.1940	Депортація поляків зі західних районів УРСР і БРСР в КазРСР і УзбРСР	61
		29.06.1940	Депортація біженців із Польщі, західних районів УРСР і БРСР на північ європейської частини, на Урал і в Сибір	75
XVI	Советизація и зачистка північно-західних і південно-західних кордонів: країни Балтії, Західна Україна, Західна Білорусь, Молдова (1941 р.)	22.05.1941	Депортація контрреволюціонерів і націоналістів з Західної України в Південно-Казахстанську обл., Красноярський край, Омську і Новосибірську обл.	11
		12–13.06.1941	Депортація контрреволюціонерів і націоналістів з МССР, Чернівецької та Ізмаїльської обл. в КазССР, Комі АССР, Красноярський край, Омську і Новосибірську обл.	30
XXVI	Депортація оунівців і членів їхніх сімей (04.1944–10.1948 рр.)	04.1944	Депортація членів сімей оунівців (по 1946 включно)	37
		08–09.1947	Депортація оунівців і членів сімей активістів-оунівців	78
		10.1948	Депортація оунівців і членів сімей активістів-оунівців	н.д.
XLIX	Депортація куркулів з районів, анексованих у 1939–1940 рр. (10–12.1951 рр.)	10.1951	Депортація куркулів з країн Балтії, Молдови, Західної України і Білорусі в Красноярський край, Якутську АССР, Тюменську обл. і КазССР	35

[212, с. 789–798]

Б.2. Депортаційні операції зі Західної України у 1939–1941 рр.

	Депортаційна операція	Дата(и)	Кількість виселених	
			сімей	осіб
1	Виселення осадників та лісників	10–11 лютого 1940	17 203	89 079
2	Виселення повій	8–9 квітня 1940	–	737
3	Виселення сімей репресованих	13 квітня 1940	10 475	32 076
4	Виселення біженців	28–30 червень 1940	37 932	83 207
5	Виселення сімей контрреволюціонерів (оунівців)	22 травня 1941	3079	11 329

[328, с. 58]

Б.3. Депортаційні операції та кампанії зі Західної України у 1944–1952 рр.

	Депортаційна операція / кампанія	Дата	Кількість виселених	
			сімей	осіб
1.	Кампанія виселення сімей оунівців	31 березня 1944–1946	14 729	36 609
2.	Операція «Запад»	21–23 жовтня 1947	26 332	77 791
3.	Кампанії виселення сімей оунівців	1948–1952	22 308	80 209
4.	Кампанія виселення «куркулів»	1947–1951	4529	–
5.	Операція «Тройка»	8 квітня 1951	2487	8984

[328, с. 64]

Б.4. Групи радянських депортаційних заходів (операцій та кампаній) 1940–1952 рр.

Група	Депортаційні заходи	Ключові особливості
1.	Кампанія зачистки новоокупованих Радянським Союзом територій Західної України та Західної Білорусі лютого–червня 1940 р.	Кампанія зі зачистки «польського елемента», яка складалася із 4-х почергових депортаційних операцій
2.	Кампанія виселення «сімей оунівців» травня 1941 та пізніше 1944–1952 рр.	Поєднання операцій та періодів із застосування депортації як методу щоденної чекістської діяльності
3.	Операція «Тройка» квітня 1951 р.	Поєднання в одній операції контингенту трьох різних категорій
4.	Кампанія виселення сімей куркулів – орієнтовно 1947–1952 рр.	Наскрізний характер проведення, коли цільовий контингент був включений в депортаційні заходи 2-ї та 3-ї груп

[393, s. 174; 394, p. 88]

**Б.5. Нормативні акти комуністичних спецслужб щодо виселення сімей повстанців з
Західної України 1944–1946 рр.**

№	Дата	Нормативний акт	Короткий зміст
1.	31.03.1944	Директива НКВС СРСР № 122	проведення виселень
2.	07.04.1944	Директива НКВС СРСР № 130	проведення виселень
3.	18.04.1944	Директива НКВС УРСР та НКДБ УРСР № 4/552/с	проведення виселень, порядок репресій сімей
4.	28.08.1944	Директива НКВС УРСР № 2027/ш	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
5.	30.09.1944	Телеграма НКВС СРСР № 2574	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
6.	09.10.1944	Наказ НКВС–НКДБ СРСР № 001240/00380	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
7.	18.11.1944	Директива НКВС УРСР № 90/оп	недоліки проведення виселень
8.	20.12.1944	Вказівка НКВС УРСР № 2352/с	проведення виселень
9.	26.01.1945	Директивна вказівка НКДБ УРСР № 5/д	проведення виселень та реагування на них населення
10.	01.03.1945	Директива НКВС УРСР № 11	проведення виселення
11.	20.05.1945	Публічний наказ НКВС УРСР	явка з повинною, боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
12.	24.05.1945	Директива НКВС та НКДБ УРСР № 48/д/31	проведення виселення, боротьба з повстанцями
13.	07.07.1945	Директива НКВС УРСР № 45	недоліки проведення виселень
14.	12.07.1945	Вказівка НКВС УРСР № 8/252	надання статистики (поміж іншим виконання виселень)
15.	24.07.1945	Вказівка НКВС УРСР № 8/555	явка з повинною, проведення виселень
16.	01.08.1945	Вказівка НКВС–НКДБ УРСР № 8/558	явка з повинною (поміж іншим виселення)
17.	22.08.1945	Директива НКВС УРСР № 87	недоліки проведення виселень
18.	23.08.1945	Директива НКВС УРСР № 88	повернення з висилки, явка з повинною
19.	18.09.1945	Директива НКВС УРСР № 101	недоліки проведення виселень
20.	24.09.1945	Директива НКВС УРСР № 110	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
21.	13.11.1945	Директива НКВС УРСР № 8/156936	діяльність винищувальних батальйонів (поміж іншим виселення)
22.	10.01.1946	Директива НКВС УРСР № 4	недоліки проведення виселень (розбазарювання майна)
23.	09.02.1946	Директива НКВС УРСР № 182/сн	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
24.	22.02.1946	Директива НКВС УРСР № 28	недоліки проведення виселень
25.	21.05.1946	Роз'яснення МВС УРСР № 67	проведення виселень (добровільне відселення членів сімей висланих)
26.	30.05.1946	Директива МВС УРСР № 15/9821	недоліки проведення виселень
27.	19.07.1946	Вказівка МВС УРСР № 15/13099	недоліки проведення виселень
28.	28.08.1946	Роз'яснення МВС УРСР № 15/5332	недоліки проведення виселень
29.	01.10.1946	Директива МВС УРСР № 15/149	недоліки проведення виселень

[329, с. 42]

Б.6. Дані МВС–МДБ про кількість вбитих учасників антирадянського підпілля у Західній Україні у 1944–1953 рр.

Рік	Всього	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.	Закарпатська обл.
1944	62658	4367	2607	13611	16878	12214	11998	983	0
1945	61313	4533	6721	10317	11437	16709	10871	697	28
1946	15063	410	3498	2676	1940	3468	2989	67	15
1947	4601	198	1138	615	576	1090	914	58	12
1948	3434	120	882	459	389	916	607	40	21
1949	2769	156	706	361	284	735	481	32	14
1950	1786	72	388	291	184	513	308	23	7
1951	1119	84	210	167	63	424	154	5	12
1952	480	45	57	93	44	157	78	0	6
Всього	153223	9985	16207	28590	31795	36226	28400	1905	115

[53, арк. 159]

Б.7. Арештовані під час боротьби з оунівським підпіллям 1944–1952 рр.

Рік	Всього	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.	Закарпатська обл.
1944	18732	2574	2719	2796	5403	1868	2384	988	0
1945	25618	1977	4264	5056	4260	5087	3840	1098	36
1946	18649	1970	2113	2529	2422	4536	4343	514	222
1947	10374	1150	2046	2260	1094	2052	1421	225	126
1948	9936	1696	1510	1644	1349	1386	1657	586	108
1949	6461	528	1334	1081	1050	911	1187	311	59
1950	9009	538	2023	1493	1424	1920	1444	152	15
1951	3154	383	696	342	366	725	547	57	38
1952	1070	123	79	187	198	331	123	11	18
Всього	103003	10939	16784	17388	17566	18816	16946	3942	622

[53, арк. 160]

Б.8. Явки з повинною під час боротьби з оунівським підпіллям 1944–1952 рр.

Рік	Всього	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.	Закарпатська обл.
1944	17602	1993	569	4108	5205	1167	2833	1727	0
1945	38205	4612	2847	8731	3891	14536	2344	1244	0
1946	4936	118	614	775	1786	938	657	48	0
1947	680	26	55	93	124	246	126	8	2
1948	118	7	13	15	13	24	31	2	13
1949	77	4	21	3	4	19	15	3	8
1950	14402	765	2073	1765	4099	2649	1456	54	1541
1951	415	37	115	145	18	69	18	2	11
1952	237	1	38	71	3	99	23	1	1
Всього	76672	7563	6345	15706	15143	19747	7503	3089	1576

[53, арк. 162]

Б.9. Кількісні дані виселених сімей учасників ОУН, пособників та куркулів 1944–1952 рр.

Рік		Всього	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.
1944	сімей	4724	1178	460	1130	1159	222	498	77
	осіб	12764	3582	1285	2586	3227	586	1249	247
1945	сімей	7393	1357	668	689	1443	1985	940	311
	осіб	17497	3857	1746	1576	3257	4368	1896	797
1946	сімей	2612	-	849	712	389	286	303	73
	осіб	6350	-	2241	1765	861	636	635	212
1947	сімей	26364	2711	4504	5255	3768	4512	5001	613
	осіб	77808	9050	14456	15937	11347	11883	13508	1627
1948	сімей	240	-	9	108	41	-	82	-
	осіб	817	-	55	406	139	-	217	-
1949	сімей	7665	468	1600	1880	711	1689	1208	109
	осіб	25527	1580	6133	6314	2240	5118	3797	345
1950	сімей	11033	526	1656	2386	909	3409	2029	118
	осіб	41149	2014	6607	9343	3376	11985	7464	360
1951	сімей	5021	445	630	999	389	1455	821	222
	осіб	18523	1676	2617	3781	1524	5210	3005	710
1952	сімей	854	50	123	298	44	259	80	-
	осіб	3229	207	483	1175	160	906	298	-
Всього	сімей	65906	6735	10559	13457	8853	13817	10962	1523
	осіб	203662	21966	35623	42883	26131	40692	32069	4298

[53, арк. 165]

**Б.10. Зведена таблиця щорічних втрат (к-сть осіб)
українського підпілля 1944–1952 рр.**

Категорії \ Рік	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952
Вбиті	62658	61313	15063	4601	3434	2769	1786	1119	480
Арештовані	18732	25618	18649	10374	9936	6461	9009	3154	1070
Виведені з повинною	17602	38205	4936	680	118	77	14402	415	237
Депортовані	12762	17497	6350	77808	817	25527	41149	18523	3229

[53, арк. 337]

**Б.11. Витяг з довідки про результати чекістсько-військових операцій
у західних областях України за 1945 р.**

	Разом	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.	Закарпатська обл.
Захоплено живими	60 415	4 006	4 685	11 818	8 621	23 175	6 609	1 488	13
Вбито	61 313	4 533	6 721	10 317	11 437	16 709	10 871	697	28
Явка з повинною	38 205	4 612	2 847	8 731	3 891	14 536	2 344	1 244	0
Арештовано	25 618	1 977	4 264	5 056	5 260	5 087	3 840	1 098	36
Виселено сімей	7 393	1 357	668	689	1 443	1 985	940	311	0
Виселено осіб	17 497	3 857	1 796	1 576	3 257	4 368	1 896	797	0
Вилучено одиниць зброї	46 586	4 462	4 664	8 397	8 174	10 150	9 861	864	14

[3, арк. 1]

Б.12. Чисельність оунівського підпілля за даними обліку МДБ УРСР

№	Область	10.02.1947 р.				1.03.1947 р.				1.01.1948 р.			
		антирад. орг.		«бандгрупи»		антирад. орг.		«бандгрупи»		антирад. орг.		«бандгрупи»	
		орг.	учасн.	орг.	учасн.	орг.	учасн.	орг.	учасн.	орг.	учасн.	орг.	учасн.
1	Волинська	30	231	17	93	30	230	17	88	28	164	33	152
2	Дрогобицька	58	451	20	250	59	413	19	200	176	1080	6	102
3	Львівська	38	479	54	330	38	478	54	330	66	388	31	180
4	Ровенська	26	192	34	218	26	190	33	206	62	338	47	269
5	Станіславська	115	519	46	489	115	517	45	475	155	699	32	379
6	Тернопільська	57	354	51	288	57	352	51	288	130	449	34	169
7	Чернівецька	15	68	3	9	15	68	3	9	21	56	0	0
8	Закарпатська	10	92	2	9	10	92	2	9	6	37	1	7
	Всього	349	2366	277	1681	350	2340	224	1605	644	3211	184	1258

*Окрім того, станом на 1 січня 1948 р. на обліку в органах МДБ перебувало
2046 підпільників-«одинок».*

[5, арк. 279; 12, арк. 508]

**Б.13. Тематичні питання щодо примусових виселень,
визначені пунктами «ПК» у листопаді 1947 р. – червні 1948 р.**

Повідомлення про:	Місяці	11.1947	02.1948	03.1948	04.1948	05.1948	06.1948
Піддано «К» (конфісковано всього):		51118	25758	25460	23468	19718	21350
виселення та арешти сімей ОУН та УПА		33339	1078	222			
втечі та повернення членів сімей ОУН-УПА виселених зі західних областей України		273	282		209	256	405
розкрадання власності сімей учасників ОУН та УПА, виселених в адміністративному порядку			183	73	47	32	
перехід на нелегальне становище членів сімей учасників ОУН та УПА			25	176			
негативні повідомлення про проведене виселення сімей учасників ОУН та УПА					—*		
ухилення від адміністративного виселення членів сімей ОУН та УПА					10	80	14
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН						56	499
Передано для оперативного використання (всього):		4176	6009	6519	7277	5934	6869
втечі й повернення членів сімей ОУН-УПА виселених зі західних областей України		345	476		215	295	505
ухилення від адміністративного виселення членів сімей ОУН та УПА			140	166	123	91	
перебування на нелегальному становищі членів сімей учасників ОУН та УПА				25		257	
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН							19
Використано для тематичного інформування (всього):		21602	20079	29728	37567	23980	26415
арешти та виселення членів сімей ОУН та УПА		5249					
втечі та повернення виселених членів сімей учасників ОУН та УПА			328		102	249	388
ухилення від адміністративного виселення членів сімей ОУН та УПА			986				
розкрадання власності сімей учасників ОУН та УПА яких виселили в адміністративному порядку			191		49	36	
підбурювання до повернення висланих сімей учасників ОУН та УПА				79			
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН						56	16

* У звіті зазначено тільки тематику пункту без зазначення кількісних даних
[71, арк. 62–64; 72, арк. 75–80; 74, арк. 96–100; 75, арк. 94–99;
76, арк. 160–166; 77, арк. 117–124; 326]

**Б.14. Тематичні питання щодо примусових виселень,
визначені пунктами «ПК» у липні 1948 р. – січні 1948 р.**

Повідомлення про:	Місяці					
	07.1948	08.1948	09.1948	10.1948	11.1948	01.1949
Піддано «К» (конфісковано всього):	24217	22320	26023	31523	29498	26702
втечі та повернення членів сімей ОУН та УПА виселених зі західних областей України	506	510	297	321	458	395
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН	166	70	481	1070	1386	319
виселення куркулів зі західних областей УРСР яке проводиться					209	33

[78, арк. 215; 79, арк. 225; 80, арк. 279; 81, арк. 105;
82, арк. 250–252; 87, арк. 238–239; 326]

**Б.15. Кількісний склад сил та засобів планованих до
залучення в операції «Запад» на 20 жовтня 1947 р.**

Область		Оперативний склад МДБ	Солдати ВВ МДБ та корпус охорони	Особовий склад МВС та прикордонники	Винищувальні батальйони	Совпартактив	Всього озброєних сил (окрім оперскладу МДБ)	Автомашини	Станції завантаження («погрузки»)	Ешелони	Вагони
1	Волинська	1186	4243	517	1703	945	7408	303	10	5	251
2	Дрогобицька	1041	5580	590	642	3863	10675	422	15	8	456
3	Львівська	1030	5582	1588	1751	2243	11164	319	16	10	484
4	Ровенська	997	4689	327	1672	1532	8220	325	19	7	346
5	Станіславська	1224	6059	653	726	2591	10029	604	11	6	366
6	Тернопільська	1162	5685	610	2296	3782	12373	445	16	7	411
7	Чернівецька	219	500	318	723	600	2141	75	3	1	58
8	Резерв	—	55	—	—	—	55	—	—	—	—
Всього		6859	32393	4603	9513	15556	62065	2483	90	44	2372

*Додатково планувалося залучити 1227 водіїв зі складу Радянської армії,
так солдат мало бути залучено 33620 осіб.*

*Для потреб конвойних військ, вагонів прикриття та ізоляторів
планувалося використати додатково 176 вагонів,
отже для проведення операції очікувалося використати 2548 вагонів.*

[25, арк. 47.]

Б.16. Керівний склад органів МДБ СРСР з проведення операції «Запад»

№	ПІБ	Керівна посада в операції	Посада
1	Огольцов С. І., генерал-лейтенант	Керівник операції	Заступник міністра державної безпеки СРСР
2	Савченко С. Р., генерал-лейтенант	Керівник операції	Міністр державної безпеки УРСР
3	Блінов А. С., генерал-лейтенант	Уповноважений МДБ СРСР	Заступник міністра державної безпеки СРСР
4	Бурмак П. В., генерал-лейтенант	Уповноважений МДБ СРСР	Начальник головного управління військ МДБ СРСР
5	Вадіс О. А., генерал-лейтенант	Уповноважений МДБ СРСР	В резерві управління кадрів МДБ СРСР
6	Мещанов П. С., генерал-майор	Уповноважений МДБ СРСР по Волинській області	Начальник УМДБ Ставропольського краю
7	Матвєєнко І. А., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Волинській області	Начальник УМДБ Волинської області
8	Городнічев І. Ф., генерал-майор	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Волинській області	Начальник Саратовського військового училища МДБ СРСР
9	Головков М. Н., полковник	Уповноважений МДБ СРСР по Ровенській області	Заступник начальника 5-го управління МДБ СРСР
10	Шевченко В. Г., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Ровенській області	Начальник УМДБ Ровенської області
11	Шарок Г. Ф., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Ровенській області	В розпорядженні управління кадрів МДБ СРСР
12	Фатєєв І. Н., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Ровенській області	Командир 81 СД ВВ МДБ СРСР
13	Есаулов А. О., генерал-майор	Уповноважений МДБ СРСР по Чернівецькій області	В розпорядженні управління кадрів МДБ СРСР
14	Решетов М. А., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Чернівецькій області	Начальник УМДБ Чернівецької області
15	Глущенко Й. К., підполковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Чернівецькій області	Заступник командира 331 СП 82 СД ВВ МГБ СРСР
16	Райхман Л. Ф., генерал-майор	Уповноважений МДБ СРСР по Львівській області	Заступник начальника 2-го Головного управління МДБ СРСР
17	Воронін О. І., генерал-лейтенант	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Львівській області	Начальник УМДБ Львівської області
18	Михайлов С. М., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Львівській області	Командир 62 СД ВВ МДБ СРСР
19	Єрмолін І. І., генерал-майор	Уповноважений МДБ СРСР по Станіславській області	Начальник УКР «СМЕРШ» – МДБ Білоруського військового округу
20	Сараєв Р. М., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Станіславській області	Начальник УМДБ Станіславській області
21	Клоков П. В., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Станіславській області	Командир 82 СД ВВ МДБ СРСР
22	Прищєпа П. К., генерал-майор	Уповноважений МДБ СРСР по Тернопільській області	Начальник УКР МДБ Одеського військового округу
23	Коломієць В. Д., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Тернопільській області	Начальник УМДБ Тернопільської області
24	Алексєєв І. В., генерал-майор	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Тернопільській області	Командир 65 СД ВВ МДБ СРСР
	Леонтєв П. О., генерал-майор		Командир 5 СД ВВ МДБ СРСР

№	ПІБ	Керівна посада в операції	Посада
25	Вул О. М., генерал-майор	Уповноважений МДБ СРСР по Дрогобицькій області	Заступник начальника УКР «СМЕРШ» Південної групи військ
26	Майструк В. Ф., полковник	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по оперативній частині по Дрогобицькій області	Начальник УМДБ Дрогобицької області
27	Бровкін П. В., генерал-майор	Заступник уповноваженого МДБ СРСР по військах по Дрогобицькій області	Командир 64 СД ВВ МДБ СРСР

Керівний склад згідно з наказом МДБ СРСР № 00430. Згодом відбулися незначні зміни.

І. Алексєєва було замінено на П. Леонтєєва, теж генерал-майора.

[15, арк. 20; 204, с. 14–16; 286, с. 196–199; 428]

Б.17. Коефіцієнт співвідношення кількості депортованих відносно повстанських акцій 1944–1947 рр. та дій «у відповідь» у 1948–1952 рр.

Роки	К-сть повстанських акцій	К-сть виселених		Співвідношення акцій	
		сімей	осіб	до к-сті сімей	до к-сті осіб
1944 р.	3287	4724	12762	1:1	1:4
1945 р.	3451	7393	17497	1:2	1:5
1946 р.	2124	2612	6350	1:1	1:3
1947 р.	1636	26332	77791	1:16	1:48
1948 р.	1907	240	817	8:1	2:1
11-12.1948 р.*	251			1:1	1:3
1949 р.	1211	7665	25527	1:6	1:21
1950 р.	518	11033	41149	1:21	1:79
1951 р.	189	5021	18523	1:27	1:98
1952 р.	71	854	3229	1:12	1:45

** Окремо обраховано акції здійснені за період депортацій «у відповідь»*
[53, арк. 235–337; 83, арк. 226; 85, арк. 230; 330, с. 28]

Б.18. Варіанти кількісних результатів операції «Запад»

№	Дата згадки	К-сть сімей	К-сть осіб	Джерело даних
1	25 жовтня 1947 р.	26 364	77 806	Керівництво операцією МДБ [12, арк. 343]
2	кін. жовтня 1947 р.	26 595	77 791	Підсумки операції МДБ [25, арк. 72]
3	29 жовтня 1947 р.	26 682	76 192	МВС СРСР [184, с. 288]
4	30 жовтня 1947 р.	26 273	76 818	МДБ СРСР (ГУО) [25, арк. 78]
5	28 листопада 1947 р.	26 460	–	МВС СРСР [184, с. 289]
6	26 грудня 1947 р.	26 332	77 791	МДБ УРСР (відділ «А») [48, арк. 42–43]
7	6 лютого 1948 р.	26 332	–	МДБ УРСР [84, арк. 9]
8	27 травня 1948 р.	26 332	77 791	МВС УРСР [231, с. 366]
9	9 листопада 1948 р.	26 364	77 806	МДБ УРСР [48, арк. 107–108]
10	23 листопада 1948 р.	26 332	77 791	МВС УРСР [184, с. 300; 212, с. 631]
11	серпень 1950 р.	26 364	77 806	МДБ УРСР [32, арк. 387]
12	22 квітня 1953 р.	26 332	77 791	МВС УРСР [95, арк. 3]
13	24 квітня 1953 р.	26 364	77 808	МДБ УРСР [32, арк. 390]
14	24 квітня 1953 р.	26 364	77 808	МВС УРСР [53, арк. 164, 337]

Б.19. Кількісні результати операції «Запад» за даними станом на 26 грудня 1947 р.

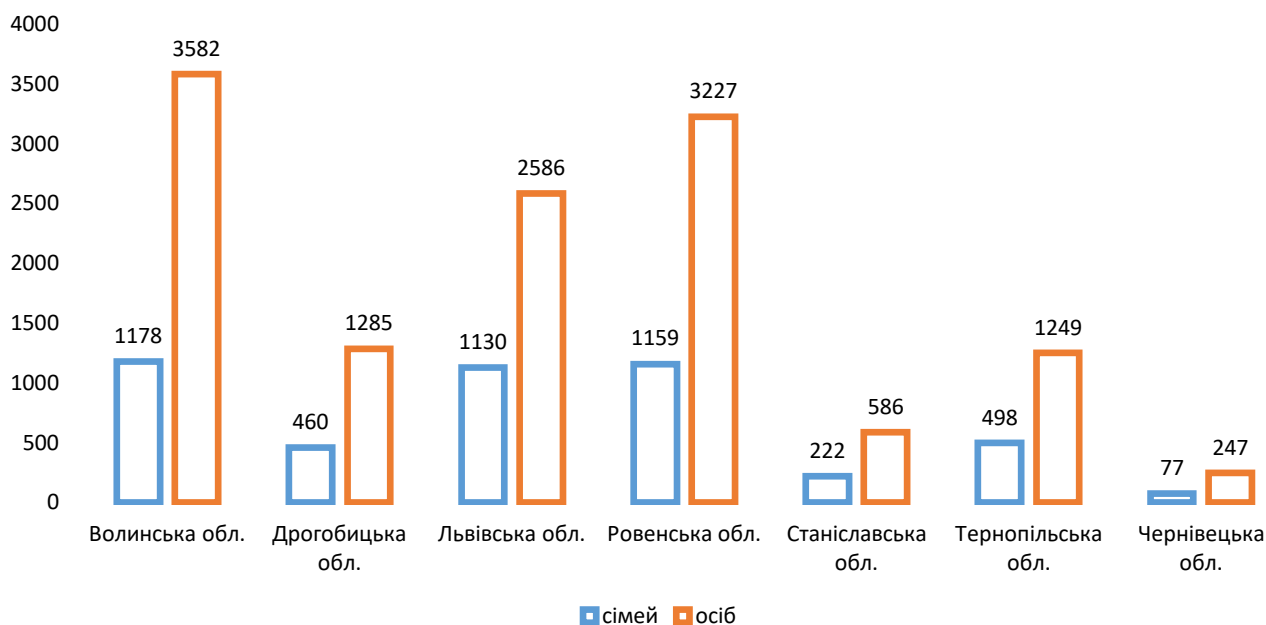
		Всього	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.
1.	Кількість затверджених МДБ справ на виселення:	36036	3187	5523	6429	6383	6096	7636	782
	засуджених	20208	2184	3236	3018	3603	3253	4304	610
	вбитих	9240	613	962	1537	2115	1587	2289	137
	нелегалів	5798	387	1060	1361	656	1256	1043	35
	поплічників	267	2	265	0	0	0	0	0
	куркулів	523	1	0	513	9	0	0	0
2.	Всього осіб підлягало виселенню:	103953	10953	20366	20644	13165	18458	18619	1748
	чоловіків	24821	2345	4998	5545	2935	4266	4481	251
	жінок	48046	5153	8928	10145	5791	8029	9284	716
	дітей	31086	3455	6440	4954	4439	6163	4854	781
3.	Кількість відсіяних сімей під час операції:	926	47	539	183	52	50	50	5
	з оперативних міркувань	60	5	2	2	38	11	1	1
	служби в РА	230	32	8	136	0	21	30	3
	нагороджених радянськими нагородами	29	1	20	0	5	3	0	0
	учасники «Великої вітчизняної»	108	8	87	0	1	0	12	0
	учасники радянських пратизанських загонів	0	0	0	0	0	0	0	0
	явка з повинною	5	0	0	0	0	0	5	0
	клопотання місцевих органів	8	0	0	4	0	3	1	0
	помилково оформлені	55	1	32	9	0	12	1	0
	інші	431	0	390	32	8	0	0	1
4.	Втекло сімей під час операції	2101	30	460	557	338	602	97	17
5.	Втекло осіб під час операції	12063	318	3013	2641	2487	3132	421	51
	чоловіків	2654	62	743	583	433	717	95	21
	жінок	4851	131	1243	1290	906	1066	198	17
	дітей	4558	125	1027	768	1148	1349	128	13
6.	В момент операції були хворі	258	31	91	1	30	85	14	6
7.	На момент операції померли	87	21	49	1	1	8	7	0
8.	Арештовано під час операції	84	17	5	21	37	0	4	0
	Вбито під час операції	14	0	2	1	0	9	2	0

		Всього	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Ровенська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.
9.	Виселено сімей:	26332	2711	4504	5223	3768	4512	5001	613
	засуджених	14558	1842	2670	2548	2039	2501	2481	477
	вбитих	6965	534	910	1308	1224	1231	1654	104
	нелегалів	4138	331	659	967	503	780	866	32
	куркулів	3	1	0	0	2	0	0	0
	поплічників	668	3	265	400	0	0	0	0
	Зокрема (соціальні категорії):								
	куркулів	1757	150	401	400	198	261	298	49
	середняків	19279	1856	3119	4592	2830	2650	3928	304
	бідняків	4713	651	792	30	687	1535	764	254
	колгоспників	32	6	6	0	19	1	0	0
	службовців	394	29	53	201	34	65	11	1
	робітників	97	19	78	0	0	0	0	0
без визначених занять	60	0	55	0	0	0	0	5	
10.	Всього виселено осіб:	77791	9050	14456	15920	11347	11883	13508	1627
	чоловіків	19070	1936	3603	4647	2636	2775	3204	269
	жінок	37865	4264	6398	8894	5105	5499	6962	743
	дітей	20856	2850	4455	2379	3606	3609	3342	615
11.	Виселено сімей з міст:	823	56	274	340	28	70	36	19
	чоловіків	617	37	204	267	18	58	21	12
	жінок	970	77	280	410	34	99	48	22
	дітей	600	52	237	215	14	33	29	20
	12.	Виселено сімей зі сільської місцевості:	25509	2655	4230	4883	3740	4442	4965
чоловіків		18453	1899	3399	4380	2618	2717	3183	257
жінок		36895	4187	6118	8484	5071	5400	6914	721
дітей		20256	2798	4218	2164	3592	3576	3313	595

[48, арк. 40–43]

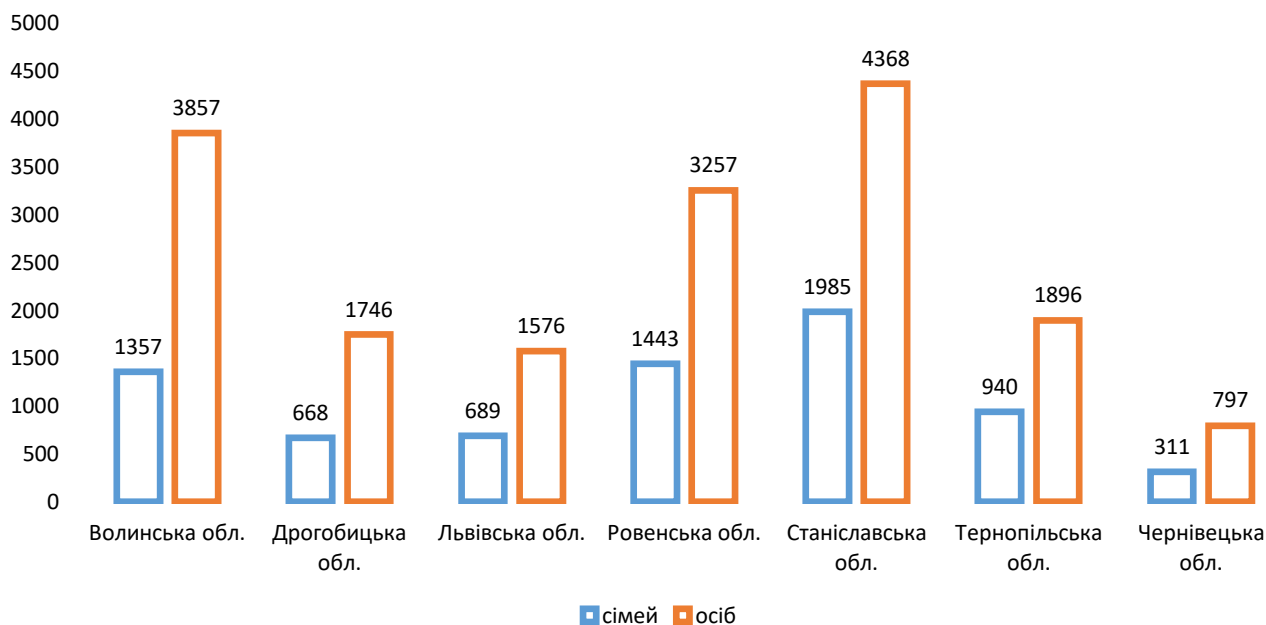
Додаток В. Діаграми

В.1. Кількість виселених у 1944 р. із території Західної України.

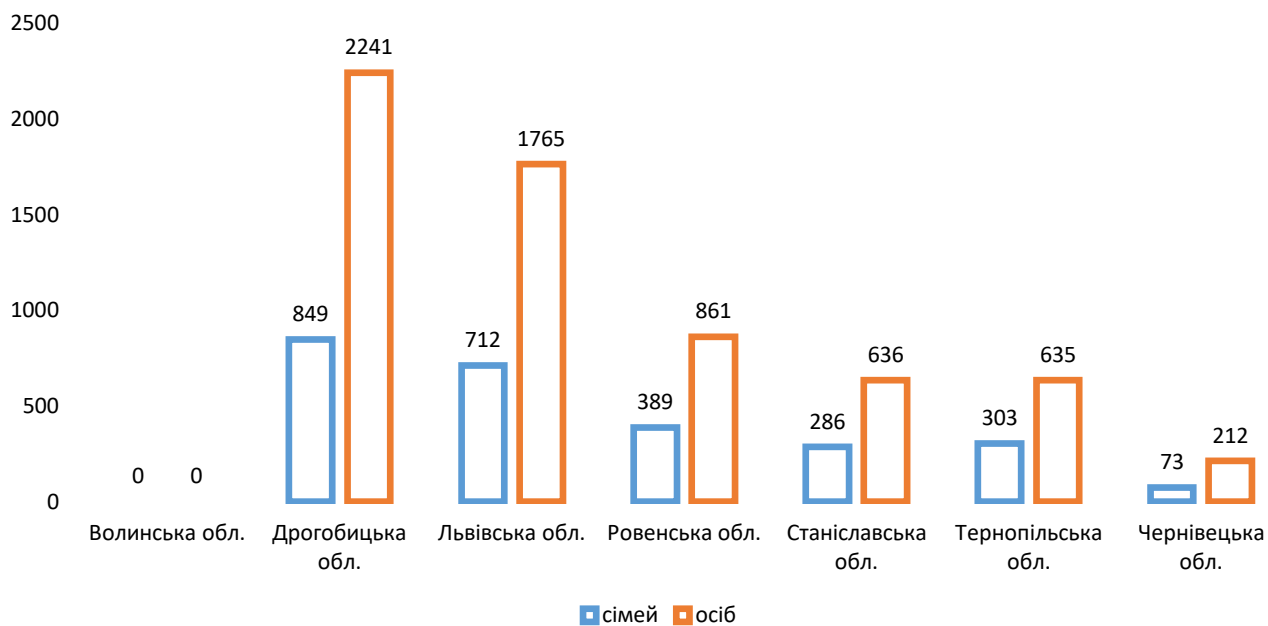
[329, с. 45; 392, с. 302]

В.2. Кількість виселених у 1945 р. із території Західної України.

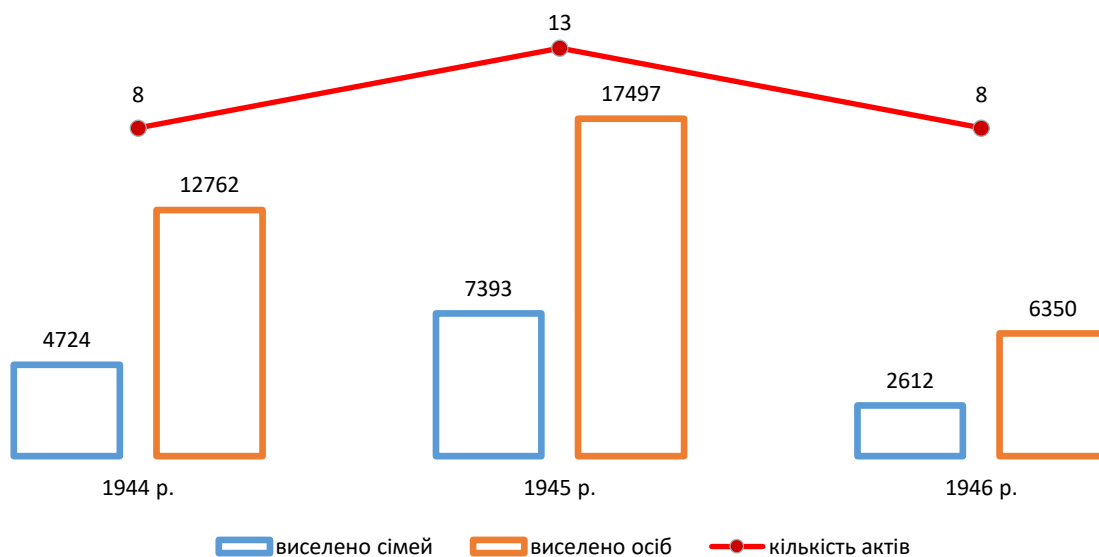
[329, с. 48; 392, с. 307]

В.3. Кількість виселених у 1946 р. із території Західної України.

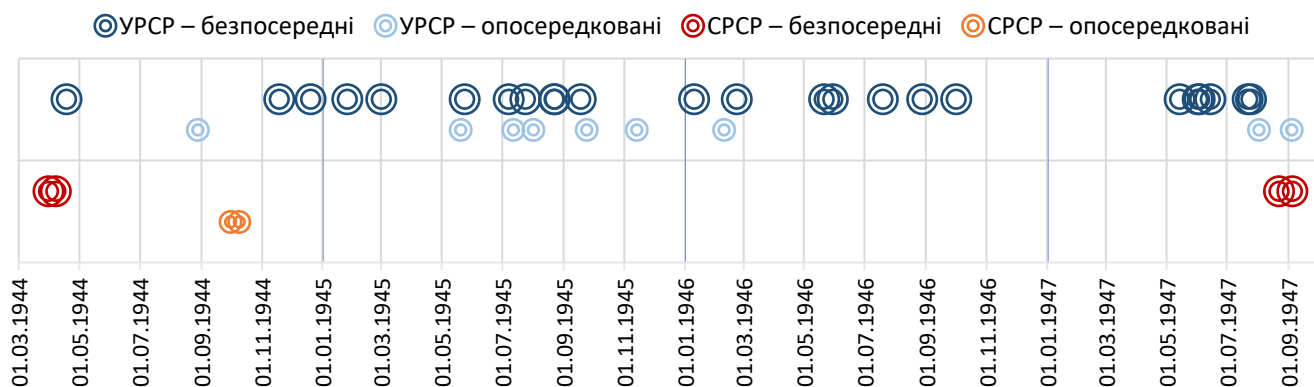
[329, с. 50; 392, с. 310]

В.4. Співвідношення депортованих зі Західної України з кількістю рішень у 1944–1946 рр.

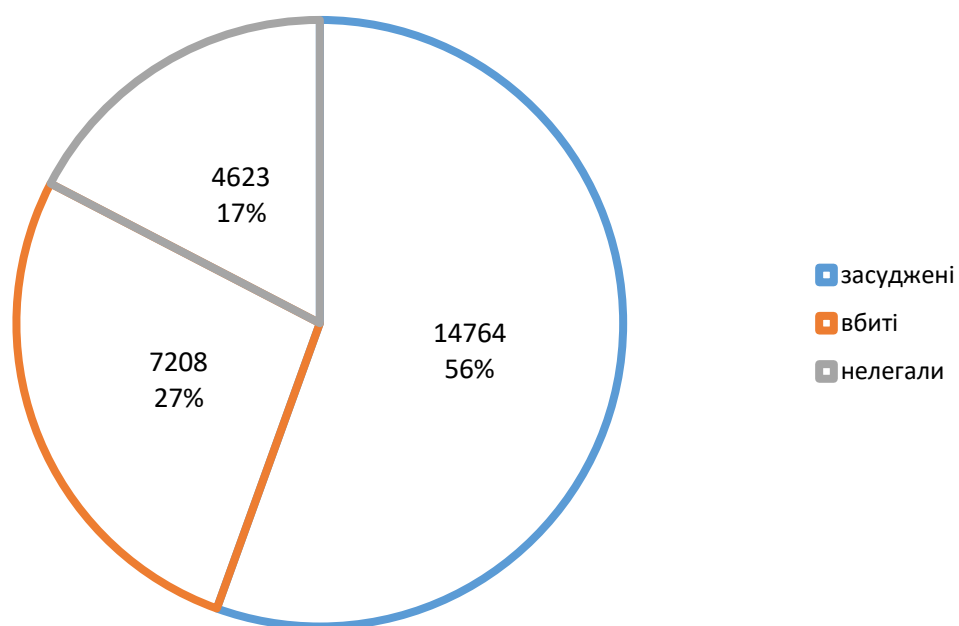
[329, с. 51; 392, с. 311]

В.5. Динаміка видання нормативних актів радянських спецслужб щодо примусових виселень населення Західної України 1944–1947 рр.

[329, с. 42; 392, с. 296–297]

В.6. Розподіл категорій депортованих сімей під час операції «Запад», кількісні та відсоткові показники станом на кінець жовтня 1947 р.

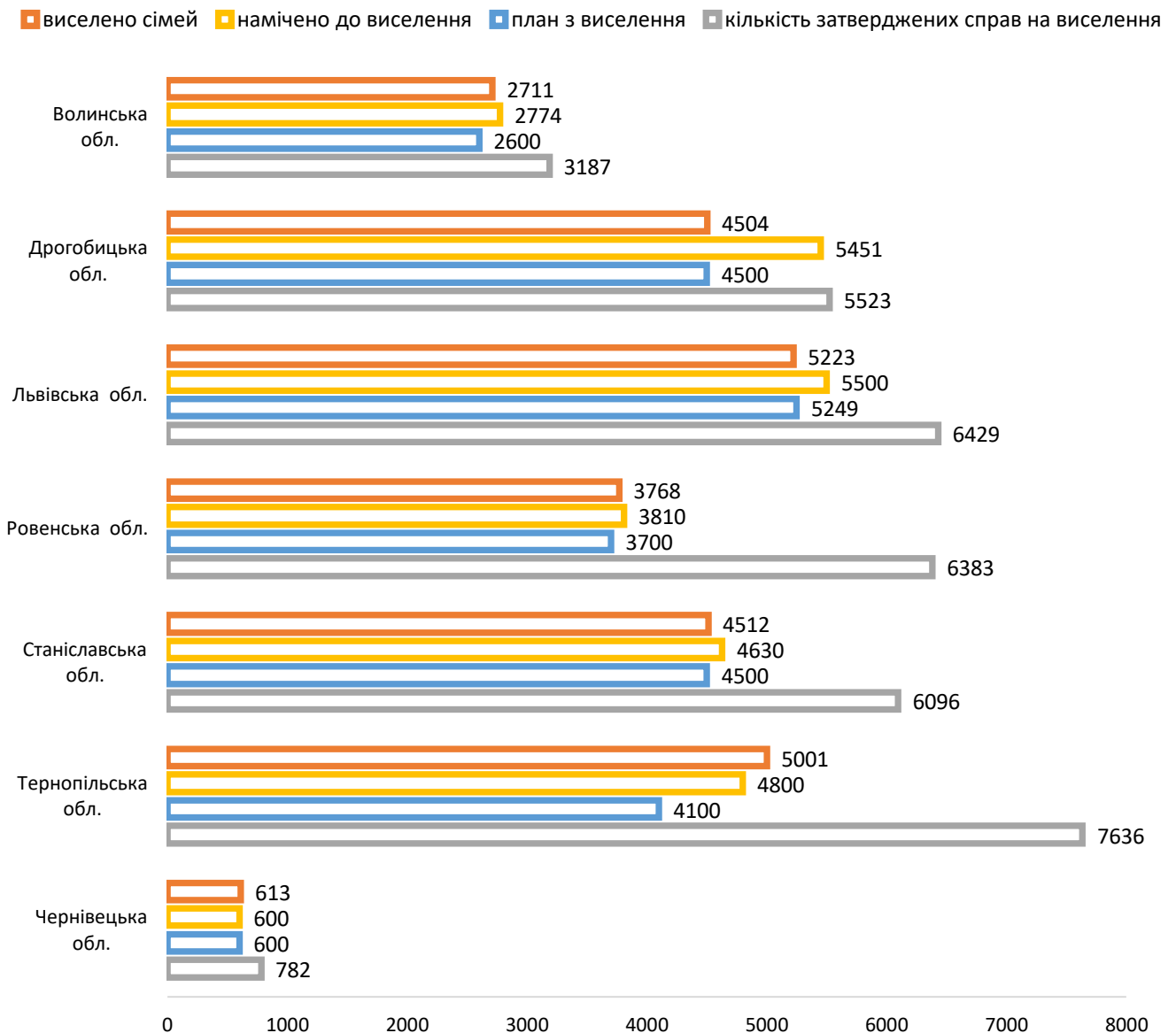
[25, арк. 72]

В.7. Співвідношення планованих, намічених до виселення та депортованих сімей станом на кінець жовтня 1947 р.

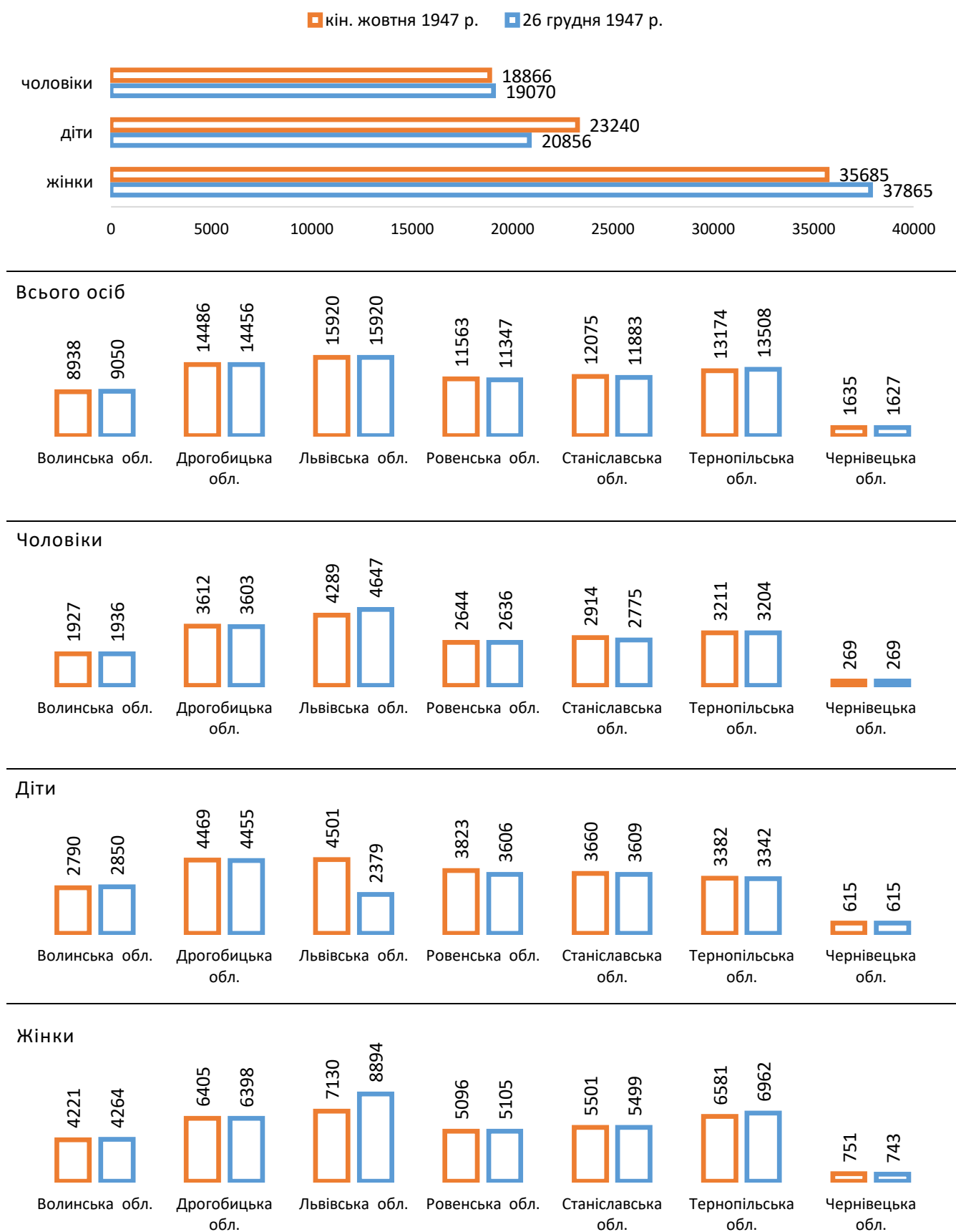
[25, арк. 72]

В.8. Співвідношення планованих, намічених до виселення та депортованих сімей у регіональному розрізі

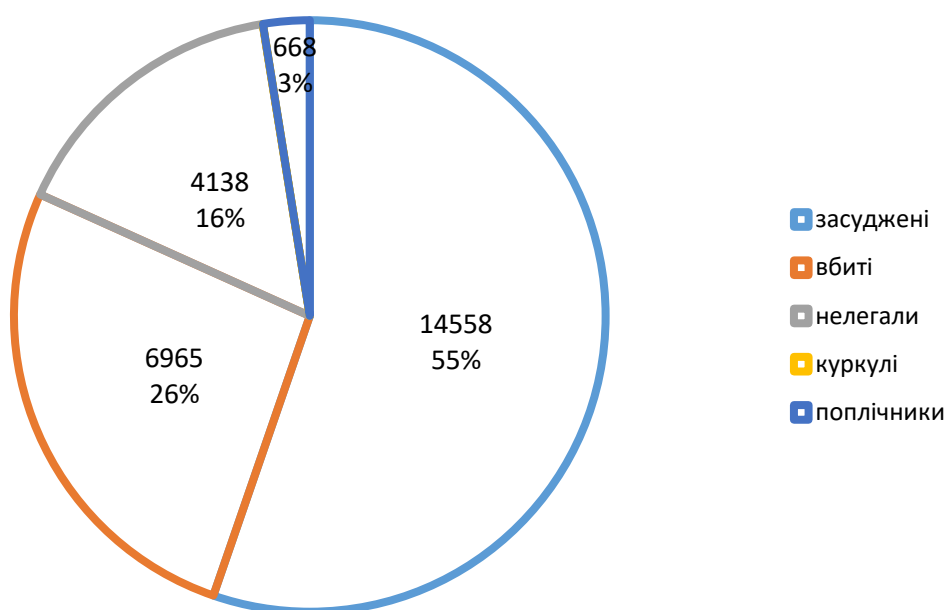
[25, арк. 72; 48, арк. 42]

В.9. Співвідношення варіантів результатів операції «Запад» визначених на кінець жовтня та станом на 26 грудня 1947 р. у демографічному та обласному розрізах (к-сть осіб)

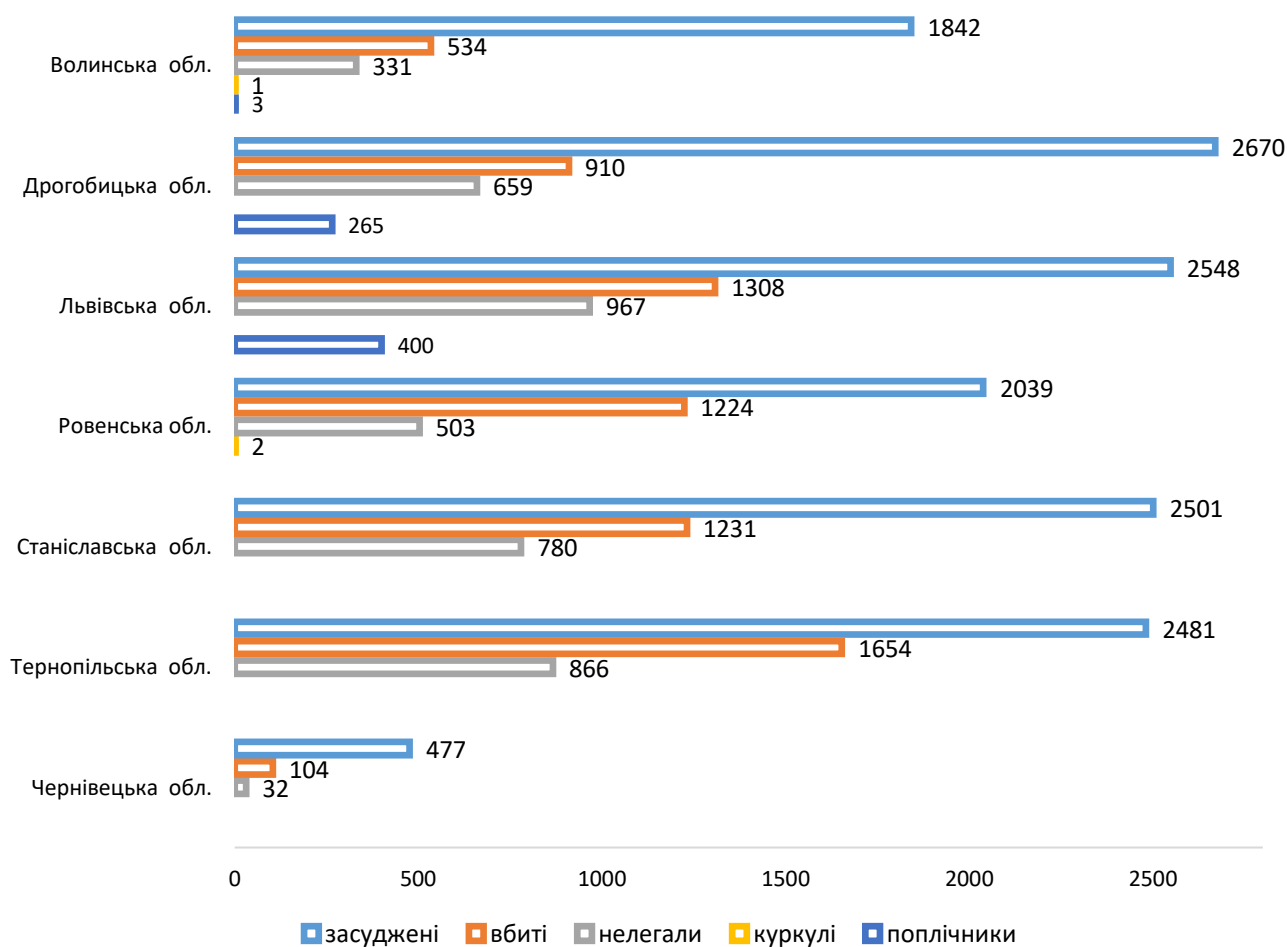
[48; арк. 43]

В.10. Кількісні значення та відсотковий розподіл категорій депортованих сімей (26 грудня 1947 р.)

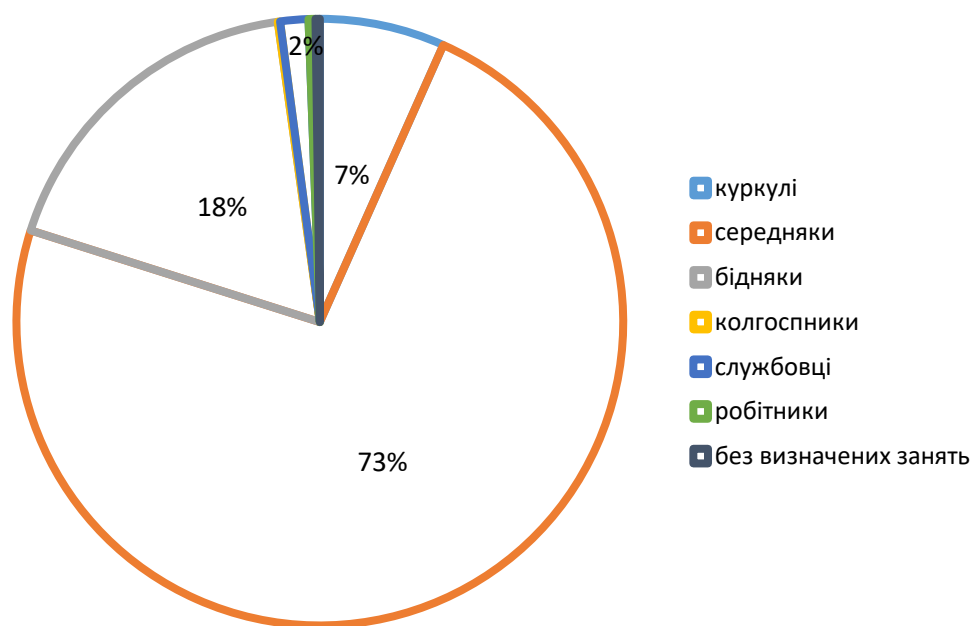
[48, арк. 42]

В.11. Кількісний розподіл за областями категорій виселених сімей (26 грудня 1947 р.)

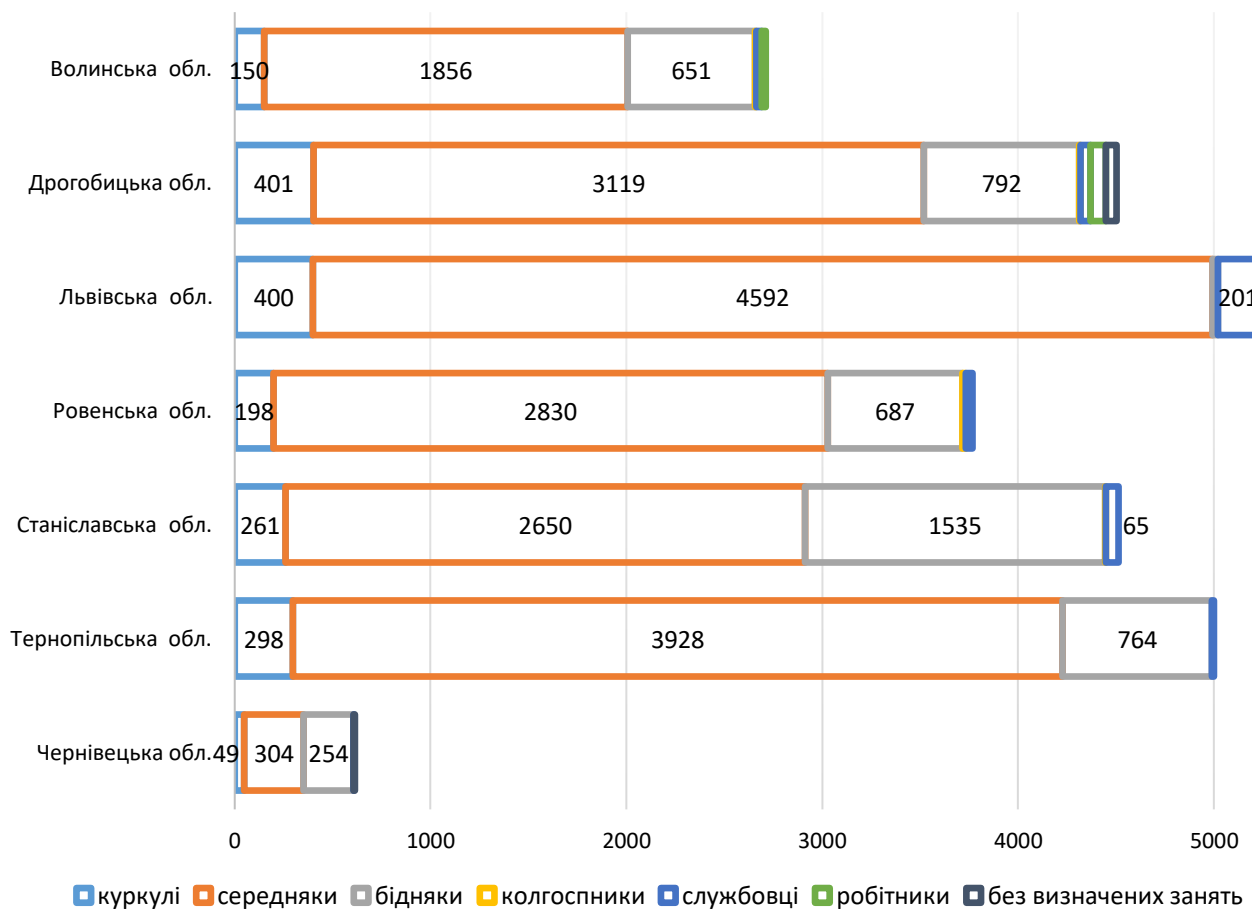
[48, арк. 42]

В.12. Відсотковий розподіл соціального стану депортованих сімей (26 грудня 1947 р.)

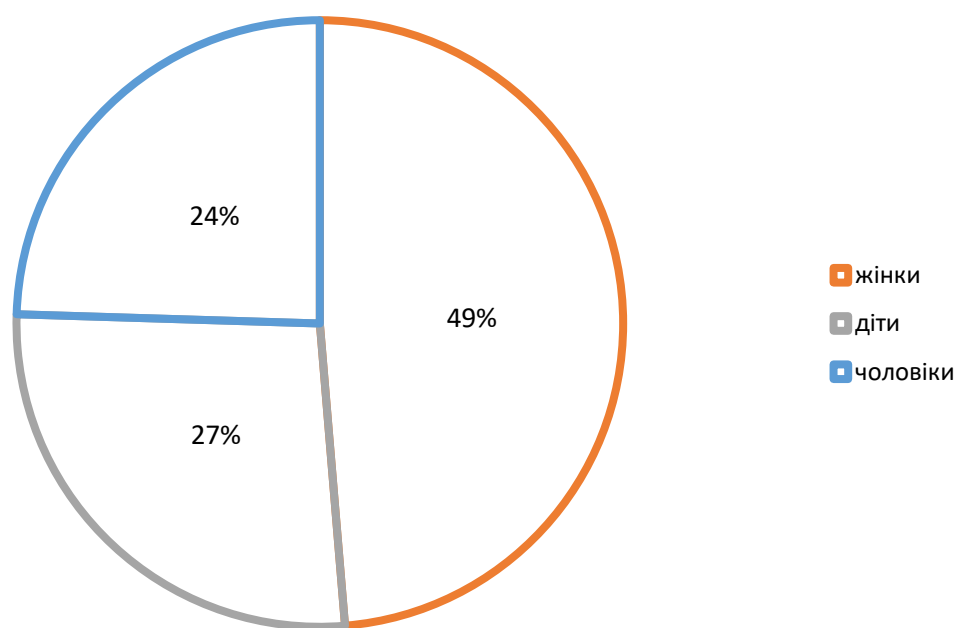
[48, акр. 42]

В.13. Кількісний розподіл соціального стану депортованих сімей в обласному розрізі (26 грудня 1947 р.)

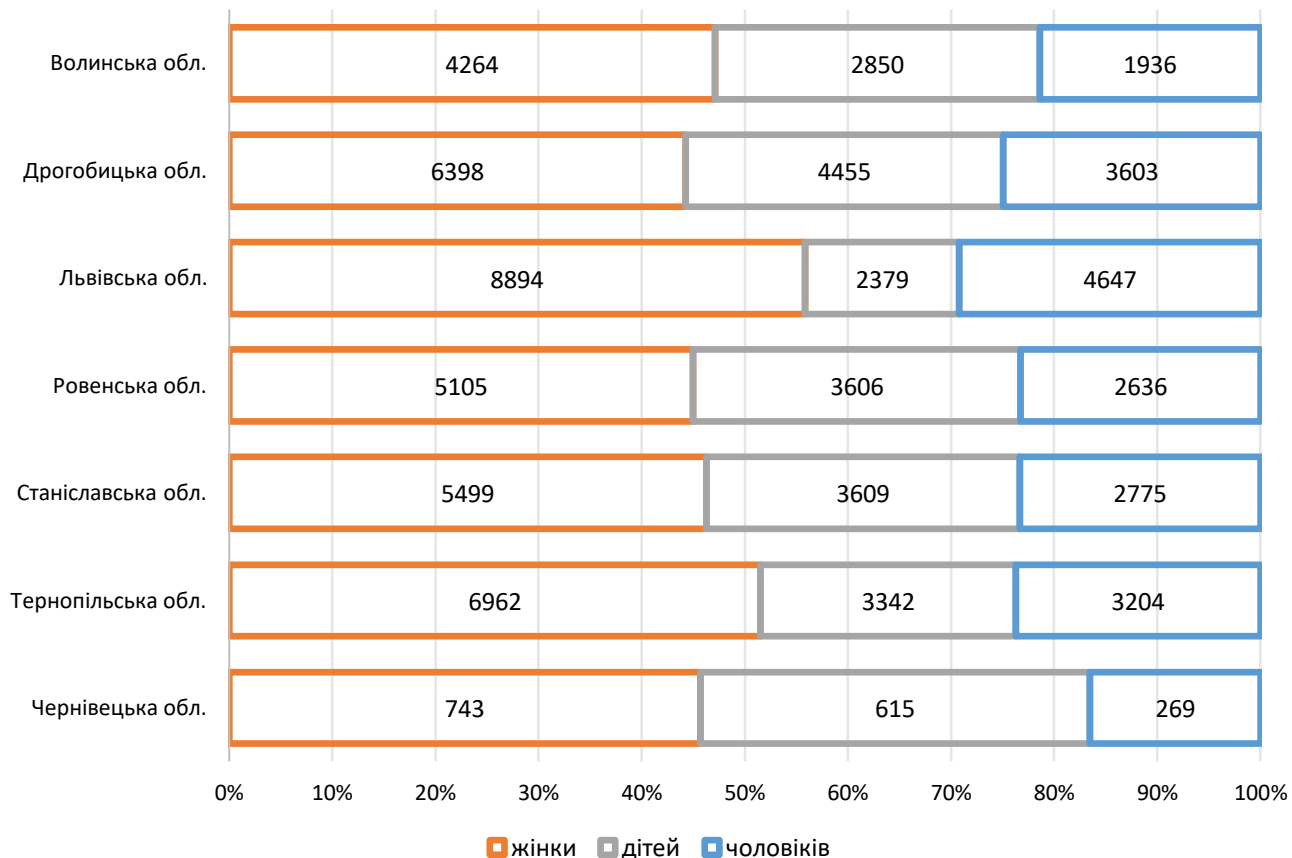
[48, арк. 42]

В.14. Статеві-віковий відсотковий розподіл депортованих під час операції «Запад» (26 грудня 1947 р.)

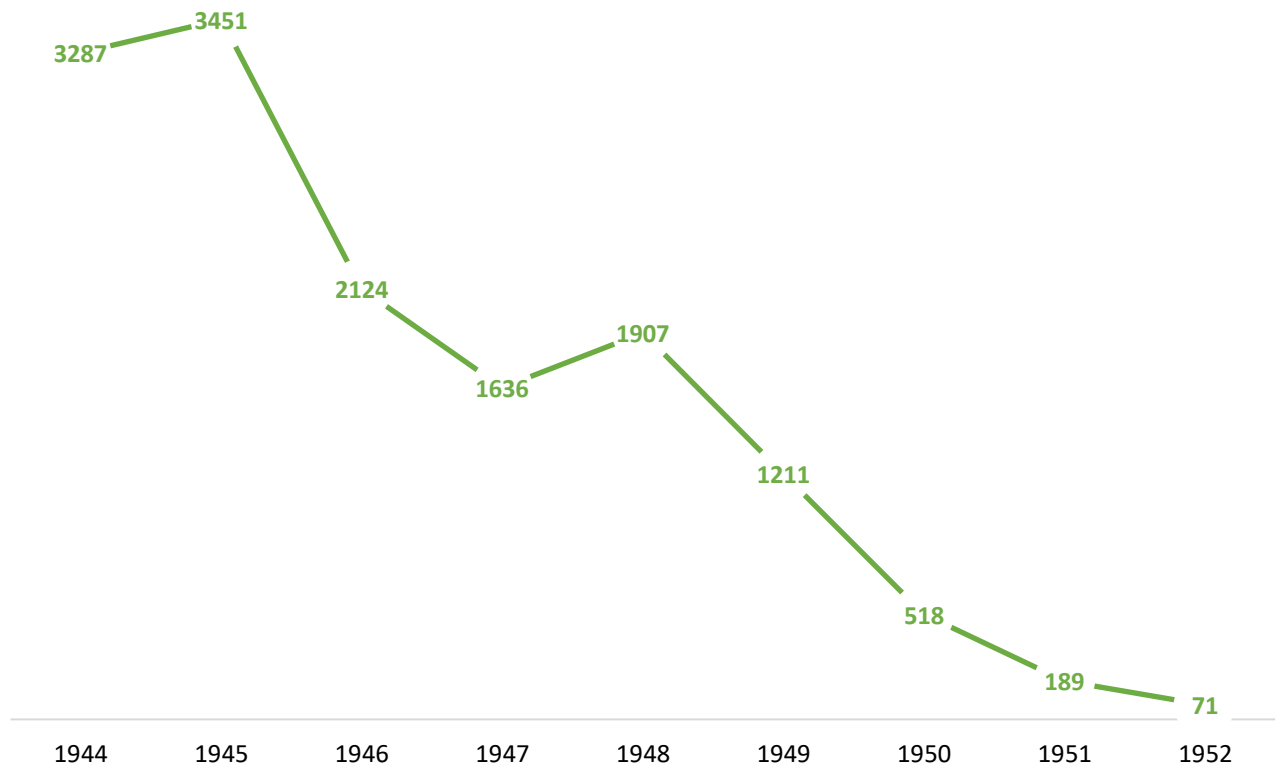
[48, арк. 43]

В.15. Статеві-віковий розподіл кількості депортованих в обласному розрізі (26 грудня 1947 р.)

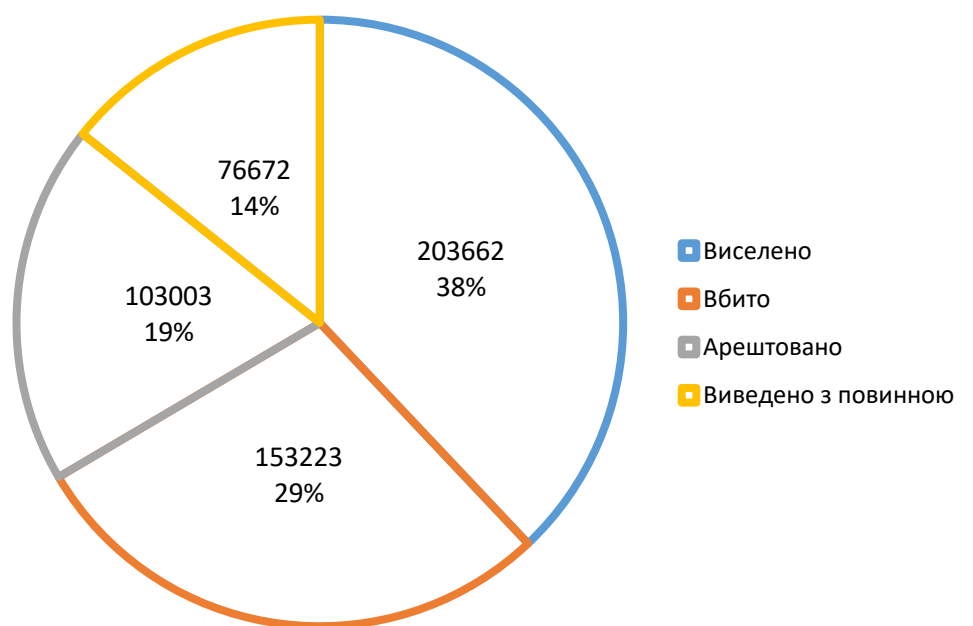
[48, арк. 43]

В.16. Динаміка офіційно зареєстрованих радянськими спецслужбами «бандпроявів» у 1944–1952 рр.

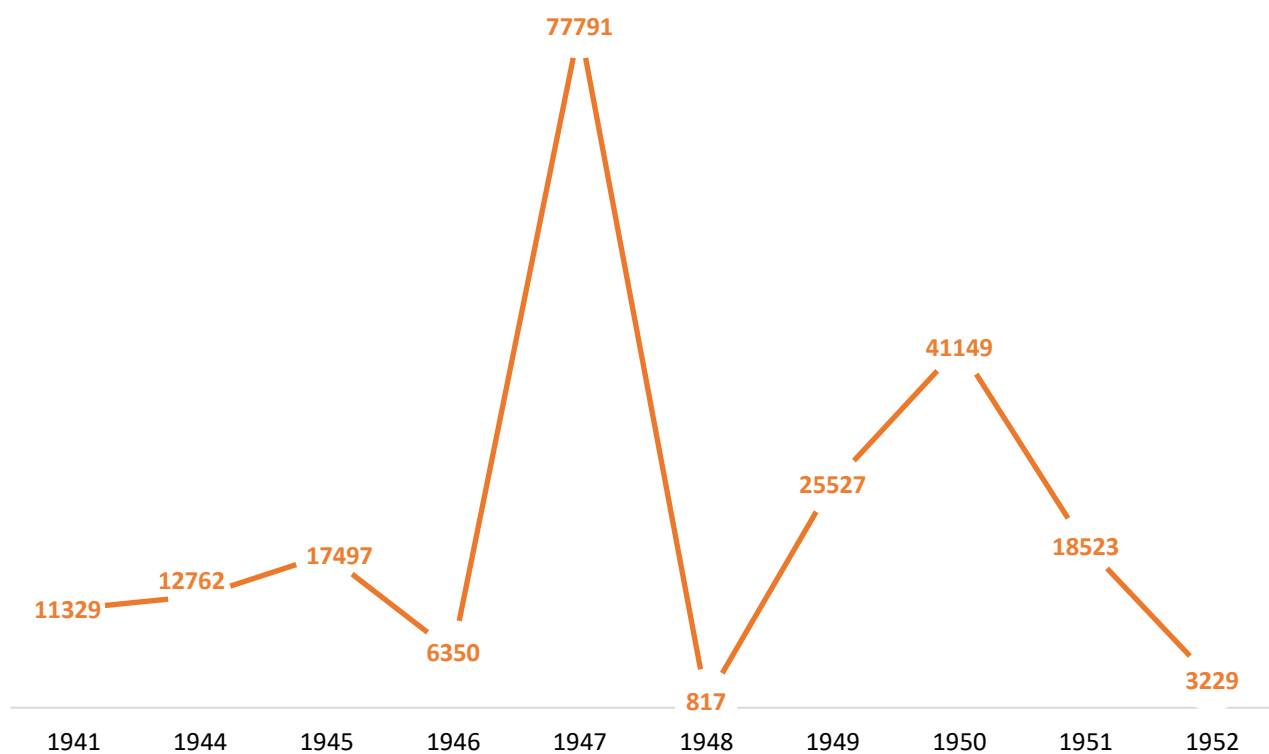
[53, арк. 335]

В.17. Втрати українського визвольного руху від радянських спецслужб у кількісних та відсоткових значеннях за 1944–1952 рр.

[53, арк. 337]

**В.18. Динаміка кількості депортованих осіб у складі «сімей оунівців»
упродовж 1941 та 1944–1952 рр.**

[48, акр. 43; 53, акр. 165]

Додаток Г. Нормативно-розпорядча складова забезпечення операції

Проведення депортаційних заходів упродовж крайніх хронологічних меж операції «Запад», як комплексного процесу тривалістю від розгортання до її завершення, регулювало декілька нормативно-розпорядчих актів МДБ: а) директива МДБ УРСР № 50 від 14 травня 1947 р. з тимчасовою інструкцією в додатку [41, арк. 28–42]; б) наказ МДБ СРСР № 00430 «Про виселення сімей засуджених, вбитих і тих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів і бандитів із території західних областей України» від 22 серпня 1947 р. з інструкцією в додатку [15, арк. 12–19]; в) інструкцією МДБ СРСР № 45 «Про порядок оформлення облікових справ на виселення сімей оунівців і організації їхнього обліку» від 5 вересня 1947 р. [36, арк. 66–70].

Відновлення та розгортання депортаційної діяльності радянських спецслужб весною 1947 р. розпочалося відповідно до директиви МДБ УРСР № 50 від 14 травня того ж року (про передумови та перипетії її видання див. Підрозділ 2.2). Документ містив розлогу преамбулу, в якій констатовалося, що «в загальному комплексі чекістських заходів, що здійснюються для боротьби з оунівським підпіллям і його озброєними бандгрупами, важливе значення має виселення сімей активних учасників ОУН-УПА». Попри те, що успішне виконання депортацій підриває підтримку українського підпілля та слугує застереженням для осіб, які хотіли б долучитися до визвольного руху, велика частина начальників управлінь та міських відділів МДБ не зрозуміла важливості цих заходів та призупинила їхнє проведення. Тому з метою посилення репресій проти сімей «активних учасників оунівського підпілля» С. Савченко пропонував низку заходів [41, арк. 29]:

1. негайно виявити, взяти на облік та розпочати оформлення сімей, що підлягають виселенню;

2. завершити приймання справ із МВС та залежно від оперативної необхідності закінчити оформлення облікових справ, робота над якими була перервана передачею апарату ББ в органи МДБ;

3. не приймати від МВС справи, які були повернені на дооформлення з ОСО МВС СРСР;

4. розшукати та віддати під суд раніше виселених членів сімей – втікачів із місць поселень;

5. у процесі виявлення членів сімей, які підлягають виселенню, приділити максимум уваги до вербування близьких родичів підпільників задля проникнення в керівні структури ОУН та проведення роботи з «розкладання».

Контролювати проведення депортаційних заходів мали відділи 2-Н УМДБ. Звітувати про здійснену роботу необхідно було в щомісячних доповіднях щодо результатів боротьби з оунівським підпіллям [41, арк. 29]. Для уникнення помилок додатками до директиви були: тимчасова інструкція «Про порядок оформлення облікових справ на членів сімей учасників банд ОУН-УПА і виконання рішень Особливої Народи при МДБ СРСР по цих справах» та зразки опитувальника й постанов на 13 аркушах.

Додана до директиви № 50 інструкція «Про порядок оформлення облікових справ на членів сімей учасників банд ОУН-УПА і виконання рішень Особливої наради при МДБ СРСР по цих справах», на початку якої С. Савченком було власноручно дописано визначення «тимчасова», складалася зі вступної частини та трьох розділів. У першій частині було визначено хто і на яких підставах потрапляє під дію акту, зокрема вказувалися три основні категорії сімей учасників підпілля, які підпадали під репресії: 1) засуджених, 2) убитих та 3) активних підпільників і нелегалів. Членами родини вважалися: батько, мати, дружина, чоловік, дорослі діти (брати і сестри, якщо вони проживали разом та перебували у матеріальній залежності від сім'ї, яка підпадала під репресію) [41, арк. 30–31].

Виселенню не підлягали сім'ї, до складу яких входили: а) військовослужбовці Радянської армії, червоні партизани, інваліди «Великої вітчизняної», нагороджені урядовими нагородами та обрані в радянські органи влади, б) непрацездатні члени сімей та в) сім'ї, виселення яких недоцільне з оперативних міркувань [41, арк. 30].

Підставою для оформлення облікової справи на виселення могли бути: а) вироки на засуджених членів ОУН та УПА або рішення ОСО МДБ–МВС СРСР;

б) довідки або акти про вбитих учасників українського підпілля разом із документами, що підтверджували приналежність до структур українського визвольного руху; в) достовірні дані про те, що член сім'ї бере активну участь ОУН чи УПА (протоколи допитів, свідчення тощо) [41, арк. 31].

У першому розділі тимчасової інструкції докладно прописано процедуру оформлення та обов'язковий перелік документів облікових справ. Зокрема зазначалося, що до облікових справ, що мали оформлюватися на кожну сім'ю окремо, мали долучатися: а) документи, які б підтверджували підстави репресій певної сім'ї (вказані вище); б) довідки сільської ради про склад та соціальний стан сім'ї; в) опитувальний листок глави сім'ї й протокол допиту; г) довідки щодо (не)участі членів сім'ї у радянських збройних формуваннях; д) довідки про непрацевдатність; е) характеристики на членів сім'ї, видані сільською радою чи з місця роботи; ж) підписка про невиїзд дорослих членів сім'ї; з) довідки про перевірку дорослих членів сім'ї за обліками відділу «А» УМДБ і 1-го спецвідділу УМВС; і) мотивована постанова РВ МДБ про виселення сім'ї у трьох примірниках. У примітці до цього розділу зазначалося, що у випадку ймовірного переходу сім'ї на нелегальне становище, замість опитувального листка, протоколів допитів та підписки про невиїзд до справи долучалися відповідні довідки [41, арк. 31–33].

Другий розділ регламентував особливості реєстрації та надсилання облікових справ у відділ «А» з подальшим надсилання на розгляд ОСО МДБ СРСР. Після оформлення облікових справ у РВ МДБ їх мали надсилати до відділів «А» відповідних УМДБ, де їхні дані вносили в «журнал реєстрації облікових справ сімей зрадників батьківщини» та заповнювали картки посімейного та персонального обліку. Паралельно з реєстрацією облікової справи мала бути також заведена і контрольно-наглядова справа з аналогічним номером для «контролю і нагляду за рухом облікової справи». Після цього справа повинна направлятися на отримання висновку у відділі 2-Н УМДБ [41, арк. 33–34].

Відділ 2-Н повинен був проконтролювати правильність оформлення справи і винести вмотивований висновок (за формою, що додавалася), в якому обов'язково вказати термін і місце примусового виселення. Потім справа (разом з

картками посімейного та персонального обліку) через відділ «А» УМДБ повинна була надсилатися до відділу «А» МДБ УРСР, який у свою чергу передавав їх до управління 2-Н МДБ УРСР [41, арк. 34–35].

Управління 2-Н МДБ УРСР також перевіряло правильність оформлення і передавало облікову справу на затвердження міністру чи його заступнику з метою відправки справи на розгляд ОСО МДБ СРСР. Всі дії з пересилки мав забезпечувати відділ «А» МДБ УРСР [41, арк. 35].

Останній розділ тимчасової інструкції до директиви № 50 містив 11 пунктів (проти 9 в іншій частині акту), в яких детально регламентувалася процедура виконання рішень ОСО МДБ СРСР. Тимчасова інструкція передбачала проведення примусових виселень винятково на підставі рішень Особливої наради та в порядку примусових виселень поступово, відповідно до надходжень витягів із них. Тобто фактично мова йшла про спробу відновлення депортаційної кампанії у форматі 1944–1946 рр. [41, арк. 35–38].

Відповідальними за проведення виселення були УМДБ західних областей УРСР. Після отримання рішень ОСО МДБ СРСР обласні управління мали скласти план «підйому сімей», в якому передбачити місця збірних пунктів, кількість вагонів (з розрахунку один товарний вагон на 20 осіб, вагон для конвою і залежно від загальної кількості вагонів також передбачити вагон для кухні). Після того як місцеві УМВС повідомляли про подання вагонів на пункти завантаження мала бути призначена операція з «підйому сімей та доставки їх на збірні пункти». До неї залучались оперативні співробітники, війська МДБ, винищувальні батальйони, міліція та представники місцевих органів радянської влади [41, арк. 35–36].

На початку виселення депортованій сім'ї під розписку оголошувалось про рішення ОСО МДБ СРСР. У репресованих забирали всі особисті документи та пропонували зібрати речі вагою до 500 кг на одну сім'ю. Майно, що конфісковувалося (будівлі, худоба, сільськогосподарський реманент), за актом опису повинне було передаватися місцевій радянській владі. На кожну сім'ю також оформлювалася особова справа, куди додавалися рішення ОСО МДБ СРСР, довідка про склад сім'ї та особисті документи засланих [41, арк. 36–38].

«Підняті» сім'ї під конвоєм повинні були етапуватися до збірних пунктів, де разом з особовими справами їх мали здавати під розписку начальнику збірного пункту. У випадку якщо під операцію потрапляло менше ніж 20 осіб відправка останніх на виселення мала здійснюватися через тюрму або пересильні пункти МВС. Неповнолітні члени засланих сімей – до місць заслання разом із рідними. Після відправки ешелонів про виконання рішень ОСО МДБ СРСР місцеві УМДБ повинні були поінформувати відділ «А» МДБ УРСР [41, арк. 38].

Інформації про застосування останнього розділу тимчасової інструкції, тобто про виселення сімей відповідно до цих пунктів, поки не виявлено. Фактично директива № 50 використовувалась лише для оформлення облікових справ. А після прийняття інструкції МДБ СРСР № 45 від 5 вересня 1947 р. повністю втратила свою актуальність, хоча органи МДБ на районному рівні продовжували нею постійно керуватися під час операції «Запад» від початку літа 1947 р. до жовтня 1948 р. [322, s. 180].

Видання наказу МДБ СРСР № 00430 «Про виселення сімей засуджених, вбитих і тих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів і бандитів з території західних областей України» 22 серпня 1947 р. не тільки активізувало депортаційні заходи, але й надало їм цілком нового організаційно-правового підґрунтя. Передусім акт передбачав проведення депортаційної операції в чітко визначені терміни, виділенням додатковим людським ресурсом та з призначенням відповідальних (поєднано союзний та республіканський рівні керівництва МДБ) [15, арк. 12–15].

Преамбула до наказу № 00430 була лаконічною. У ній зазначалося, що акт видано задля виконання рішення уряду від 13 серпня 1947 р. «Про виселення сімей засуджених, убитих і таких, що знаходяться на нелегальному становищі активних націоналістів і бандитів із території Волинської, Ровенської, Чернівецької, Львівської, Станіславської, Тернопільської і Дрогобицької областей» [15, арк. 12].

З одинадцяти пунктів наказу перший був найбільшим. У ньому зазначалися уповноважені МДБ СРСР по кожній зі згаданих у преамбулі областей, їхні

заступники з «оперативної частини» (як правило місцеві начальники УМДБ) та заступники «по військах» (як правило вищий офіцерський склад ВВ МДБ) (детальніше див. Таблицю Б.16) [15, арк. 12–14].

Пункт 2 зобов'язував начальника ГУ ВВ МДБ СРСР відправити в розпорядження С. Савченка додаткові сили: 24 мотострілецький полк, два батальйони 260 стрілецького полку 5-ї дивізії, 26-й стрілецький полк 4-ї дивізії, батальйон 284-го стрілецького полку 7-ї дивізії, два батальйони 8-го мотострілецького полку, два батальйони 13-го мотострілецького полку і Саратовське училище військ МДБ. Усі ці війська мали прибути до Західної України не пізніше 5 жовтня 1947 р. [15, арк. 14]. Аналогічно до 5 жовтня 1947 р. (пункт 3) мали прибути також три тисячі офіцерів і сержантів корпусу та дивізії охорони на залізничному та водному транспорті, попередньо згруповані в ротні підрозділи. Відповідальним за організацію цього контингенту був визначений генерал-лейтенант С. Мільштейн (пункти 3 та 7) [15, арк. 14]. Заступник міністра державної безпеки СРСР по кадрах генерал-майор М. Свінелупов мав згідно з наказом МДБ СРСР до 15 жовтня 1947 р. направити та забезпечити прибуття в західні області УРСР додаткових трьох з половиною тисяч оперативних співробітників (пункт 4). Заступник міністра державної безпеки СРСР генерал-майор А. Блінов мав забезпечити операцію необхідною кількістю автотранспорту та палива до нього (пункт 5). За зв'язок відповідальним призначено заступника начальника ГУ ВВ МДБ СРСР генерал-лейтенанта М. Сладкевича (пункт 6) [15, арк. 14–15].

Операцію з примусового виселення, із дотримання належної конспірації, органи МДБ повинні були провести в проміжку між 10 та 20 жовтня 1947 р. Загальне керівництво операцією покладалось на заступника міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанта С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка. Останній разом із А. Бліновим мав доповідати кожні п'ять днів у МДБ СРСР про перебіг підготовчих заходів майбутньої операції [15, арк. 15].

В інструкції «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів і бандитів зі Західних областей України», що додавалася до наказу

№ 00430 від 22 серпня 1947 р., деталізовано та роз'яснено порядок дій та необхідних заходів, що мають здійснюватись чекістами задля проведення операції [15, арк. 16–19].

Зазначена інструкція в більшості пунктів (загалом їх було п'ятнадцять) дублювала відповідні положення з тимчасової інструкції до директиви № 50. Так, у ній перераховувались категорії контингенту, який підпадав під виселення (вони були аналогічні зазначеним у директиві № 50) та уточнювалось, що виселяються лише повнолітні члени сімей та їхні близькі родичі, які проживають спільно з депортованими. Щодо неповнолітніх та непрацездатних зазначалось, що вони також повинні слідувати до місць заслання разом зі своїми родичами. Не підлягали виселенню сім'ї, у складі яких були особи, що служили в Радянській армії під час «Великої вітчизняної», червоних партизанах, а також «нагороджені орденами СРСР» та ті, які мали заслуги перед комуністичним режимом. В інструкції окремим пунктом зазначалося, що всі депортаційні заходи мають проводитися з суворим дотриманням конспірації [15, арк. 16–17].

Також у кожному помешканні мав бути проведений обшук та допитаний кожен повнолітній член сім'ї про його чи її «злочинні зв'язки з націоналістами і пособництво». У випадку відсутності котрогось із членів сім'ї необхідно спробувати встановити його чи її місце перебування та, за можливістю, провести заходи для відправки таких осіб на станції завантаження. Для проведення виселення інструкція передбачала проведення мобілізації гужового транспорту через представників місцевої влади. Усіх депортованих мали здавати під розписку комендантам ешелонів та негайно рапортувати про виконання операції уповноваженим МДБ районів, а ті в свою чергу, уповноваженим МДБ областей. Інструкція передбачала, що приймання та охорону конфіскованого майна й худоби мають забезпечувати представники місцевих органів радянської влади [15, арк. 18].

Водночас була низка пунктів – новацій. Передусім жодним чином не згадувалися рішення ОСО МДБ СРСР, а також термін, на який сім'ї буде виселено до місць заслання. В інструкції зазначалося, що відповідальними за підготовку та проведення операції є уповноважені МДБ СРСР визначені наказом,

які в свою чергу призначають уповноважених на районному рівні. Останні мали розробляти плани проведення операції та подавати їх на затвердження уповноваженим МДБ СРСР на обласному рівні. Уповноважені як обласного, так і районного рівня під час планування мали окрім типових питань, пов'язаних з організацією примусового виселення, також вивчити маршрути слідування колон із депортованими, визначити місця для військових засідок, розробити плани оточення населених пунктів, визначити місця для розміщення резервів військ так, щоб за потреби їх можна було легко перемістити до місць можливих «ексцесів» [15, арк. 16–17].

У випадку, якщо когось із членів сім'ї не виявиться на місці, оперативний співробітник «органів» повинен був з'ясувати його місцезнаходження та, за можливості, «вилучити» його й доставити на пункт завантаження. Всі особи, які на момент проведення операції були в будинках депортованих, повинні затримуватися. Рішення про те чи відпустити їх згодом, чи затримати і доставити в місцевий РВ МДБ приймав оперативний співробітник, який керував групою, що безпосередньо проводила «підйом сімей». Інструкція наголошувала, що можливий збройний спротив проведенню депортаційної операції, відповідно особовий склад виконавців примусового виселення повинен бути готовим до збройного опору чи «ексцесів» та за потреби «вжити рішучі заходи до їхньої ліквідації аж до застосування зброї» [15, арк. 18–19].

Водночас інструкція зовсім не регламентувала питання обліку та оформлення облікових справ та, що найважливіше, моменту: чи потрібне рішення ОСО МДБ СРСР для безпосереднього виселення «сімей оунівців». Тобто саме того моменту, який практично загальмував застосування радянськими спецслужбами примусових виселень у 1946 р. (див. Підрозділ 2.1). Отже, тимчасова інструкція до директиви № 50 продовжувала діяти в частині оформлення та обліку справ на початковому етапі форсованого масового оформлення облікових справ наприкінці серпня – початку вересня 1947 р.

Проект нової інструкції «Про порядок оформлення облікових справ на виселення сімей оунівців і організації їхнього обліку» розроблявся відділом «А» МДБ СРСР спільно з 2-им головним управлінням МДБ СРСР. 3 вересня 1947 р. за

вказівкою С. Огольцова його надіслали С. Савченку з проханням якнайшвидше розглянути та повернути зі своїми зауваженнями. Порівняння проєкту з кодифікованою інструкцією засвідчує, що правки міністра державної безпеки УРСР були прийняті та відображені у фінальному варіанті акту [15, арк. 31].

Інструкція МДБ СРСР № 45 «Про порядок оформлення облікових справ на виселення сімей оунівців і організації їхнього обліку» від 5 вересня 1947 р. стала ключовим актом, який врешті-решт і уможливив проведення операції «Запад» як одноразового депортаційного заходу в терміни, передбачені наказом № 00430. Головною нормою стало регламентування правомірності (в радянському розумінні цього терміну) повернення до практики депортування сімей на підставі висновків, затверджених керівниками органів республіканського рівня. Унаслідок розгляд та прийняття рішень про застосування до сімей репресій у форматі примусового вислання здійснювався ОСО МДБ СРСР вже після самого факту вислання [36, арк. 66–70].

Згідно з оновленою процедурою після формування облікової справи в районних чи міських відділах МДБ через відділ «А» справа з постановою про її заведення передавалася до відділу 2-Н відповідного обласного управління. Там справу перевіряли щодо правильності її оформлення і складали вмотивований висновок про виселення. Висновок мав підписуватися начальником відділу 2-Н та санкціонуватися обласним прокурором. Висновок, після затвердження його міністром державної безпеки УРСР, разом зі справою мав бути повернутий до обласного УМДБ для виконання. Документи, які оформлювалися в момент виселення сім'ї (опитувальний лист, протоколи допитів, довідки тощо), як і розписка про здавання сім'ї начальнику ешелону, також долучалися до облікової справи. На основі ешелонних списків УМДБ мала додати до справи також і довідку про те куди і яким ешелonom відправлена депортована сім'я. Не пізніше трьох днів після виселення УМДБ мало надіслати облікові справи через МДБ УРСР на розгляд ОСО МДБ СРСР [36, арк. 66–69].

На кожну облікову справу, що надсилалася до Особливої наради при МДБ СРСР в обласних управліннях мали бути заведені контрольні-наглядові справи,

куди мали додаватися: копія висновку про виселення, довідка про те, коли і куди вислана сім'я, номер ешелону і прізвище начальника конвою, копія супроводу або довідка про надсилання облікової справи на ОСО МДБ СРСР. У подальшому у цю ж справу додавались виписка з рішення Особливої наради, всі звернення та заяви, а також відкладалось листування у справі сім'ї. Одночасно з надсиланням справи на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР копія висновку про виселення, затвердженого МДБ УРСР, мала бути надіслана до управління МВС за місцем заслання [36, арк. 69–70].

Прикметно, що ні в наказі № 00430, ні в інструкції № 45 не зазначався термін, на який сім'ї відправлялися на заслання. По замовчуванню цей термін, очевидно, вважався безстроковим. В облікових справах, які були заведені ще до видання наказу № 00430 містяться два документи: постанова відповідно до директиви № 50, в якій зазначено термін заслання (наприклад 7 років) та висновок відповідно до наказу № 00430, в якому термін заслання був відсутній [172, арк. 8–9зв].

Окрім нормативно-розпорядчих актів МДБ СРСР та УРСР, відповідні акти мали бути прийняті також й іншими, залученими до проведення операції інституціями, як то МВС, ВВ МДБ та Прикордонними військами. Дослідження цього аспекту радянської депортаційної політики виходить поза межі даного дослідження та водночас є важливим елементом подальшої роботи над історією операції «Запад» зокрема та комуністичних примусових виселень загалом.

Водночас аналіз нормативно-розпорядчих актів МДБ УРСР, виданих впродовж підготовчого етапу операції «Запад», свідчить, що керівництво радянських спецслужб намагалося вписувати норми на підсилення наказу № 00430 та директиви № 50 в інші інструктивні та нормативні акти. Наприклад, у директиві МДБ УРСР № 89 від 4 вересня 1947 р. зазначалося, що «у зв'язку з проведенням за рішенням ЦК КП(б)У і Ради міністрів Української РСР у західних областях УРСР низки політичних заходів» (не уточнено яких саме) посилилась антирадянська діяльність заможного селянства. Відповідно С. Савченко вимагав завдання чергового «рішучого удару по куркульських елементах» і ліквідації їх як бази оунівського підпілля [42, арк. 63–64]. Органи вкотре мали посилити

агентурно-оперативну роботу та особливо ретельно виявляти можливі зв'язки куркулів з ОУН. Усіх підозрюваних потрібно було негайно заарештовувати, а згідно з третім пунктом директиви на їхні сім'ї необхідно заводити облікові справи відповідно до директиви МДБ УРСР № 50 [42, арк. 64].

Додаток Д. Ресурсно-логістичне забезпечення операції

Забезпечення ресурсно-логістичної складової депортаційної операції «Запад» розпочалося ще до підписання наказу № 00430. Розрахунок забезпечення підготовчої фази операції папером та бланками здійснено за два дні напередодні – 20 серпня. Саме цією датою датована довідка, складена начальником відділу «А» МДБ СРСР генерал-майором А. Герцовським про те, що для оформлення справ та обліку 25 тисяч сімей для МДБ УРСР буде необхідно півтори тони паперу для обкладинок (80-ти грамівий крафтовий папір), дві тонни письмового паперу та одна тонна перфокарткового паперу [15, арк. 134].

Для проведення операції надруковано та передано відповідним підрозділам МДБ УРСР щонайменше 715 450 примірників різноманітних бланків та форм. Переважна більшість цих документів друкувалася з прізвищами посадових осіб, відповідальних за певне рішення, дію чи погодження, як наприклад: міністр державної безпеки УРСР С. Савченко, заступник начальника управління 2-Н МДБ УРСР Л. Пастельняк, заступник начальника відділення управління 2-Н МДБ УРСР У. Рабінович [15, арк. 135–137, 143–145, 156–157]. 26 вересня дано запит на термінове додаткове виготовлення бланків довідок про вислану сім'ю, ешелонних списків, розписок начальників конвоїв про прийом сімей та повідомлень відділів «А» МДБ УРСР про направлення облікової справи на розгляд Особливої наради МДБ СРСР. Друк цих формулярів мав полегшити бюрократичну роботу, передбачену інструкцією МДБ СРСР № 45 від 5 вересня 1947 р. [15, арк. 137]. Додаткові відправки бланків у західні області відбувалися також 7 жовтня [15, арк. 143–144], 16 жовтня [15, арк. 145] та 19 жовтня [15, арк. 156].

Визначення кількості, місцезнаходження та організація діяльності станцій завантаження виселених сімей в ешелони були ключовим логістичним питанням підготовчого етапу операції «Запад». Попередні розрахунки щодо визначення станцій, де відбуватиметься передача депортованих комендантам ешелонів проведено у середині вересня 1947 р. Загальним принципом було визначення цих пунктів так, щоб маршрути перевезення виселених не були надто довгими.

Зважаючи на це, у деяких випадках виникала потреба організації пунктів завантаження в сусідніх областях. Так, 18 вересня 1947 р. на ім'я О. Вадіса та В. Дроздова (з копією на начальника УМДБ Ровенської області) надіслано прохання УМДБ Тернопільської області організувати для Кременецького району пункт завантаження на ст. Верба (25 вагонів), а для Почаївського району на ст. Червоноармійська (тепер – Радзивилів, 15 вагонів) [17, арк. 189]. 20 вересня з Ровенського УМДБ надійшло прохання на ім'я О. Вадіса дати вказівку про завантаження контингентів із Корецького району на ст. Новоград-Волинський Житомирської області (281 особа), а з Острожецького району про завантаження депортованих на ст. ст. Луцьк (339 осіб) та Олика (211 осіб) [14, арк. 82].

29 вересня здійснено розрахунок кількості вагонів, необхідних для перевезення 100 тисяч депортованих осіб. У кожен товарний вагон (двохвісний) передбачалося вантажити по 40 осіб. Тобто для проведення операції необхідно було забезпечити наявність 2500 вагонів. Кожен ешелон за схемою, наданою управлінням конвойних військ МВС СРСР, мав складатися зі 62 вагонів. Водночас в кожному ешелоні обов'язково передбачалось 2 вагони прикриття (один – для палива, другий – для сільськогосподарського реманенту), один вагон конвою та один вагон-ізолятор. Таким чином розрахункова чисельність контингенту, який вміщався в один ешелон становила 2300 осіб. Начальник 1-го відділу 1-го управління ГУО МДБ на транспорті М. Бененсон зазначав, що для формування 45-ти ешелонів необхідно 2790 вагонів, що дозволить депортувати 103 500 осіб [25, арк. 30]. 30 вересня здійснено уточнення розрахунку, згідно з яким в одному ешелоні могло бути депортовано 2320 осіб і загальна кількість виселених могла становити 104 400 осіб [25, арк. 31].

Безпосередні розрахунки щодо достатньої кількості вагонів на станціях завантаження, питання необхідності об'єднання станцій та безпосередня робота зі забезпечення вагонами активізувались у жовтні 1947 р. Спочатку, у вересні, було визначено 104 станції завантаження, а пізніше їхню кількість зменшено до 90. Передбачалось, що на них буде доправлено 2396 вагонів, що за чекістським розрахунками, мало скласти 41,5 ешелонів. Враховуючи вагони прикриття, вагони

для конвою та ізоляторів було визначено потребу у 2564 вагони. В обласному розрізі планувалося по Волинській області створення 10 пунктів кількістю у 250 вагонів, Ровенській – 18 пунктів та 380 вагонів, Тернопільській – 16 пунктів та 410 вагонів, Львівській – 16 пунктів та 484 вагони, Станіславській – 11 пунктів та 364 вагони, Дрогобицькій – 15 пунктів та 450 вагонів, Чернівецькій – 4 пункти та 58 вагонів [25, арк. 55–57].

Кількість необхідних вагонів та станцій завантаження уточнювались під час організаційно-підготовчих заходів. Ця робота проводилася з урахуванням запитів від обласних УМДБ [100, арк. 9–10]. 10 жовтня по західноукраїнських УМДБ було розіслано виписки із планів завантаження, а в супровідному листі вимагалось докладно вивчити витяг та провести інструктаж комендантів станцій [15, арк. 79–80]. У листі зазначалося, що в двохвісний вагон має вантажитися 40 осіб, а в пульманський – 80–85 осіб. У витягах детально зазначався розрахунок кількості вагонів по станціях завантаження та вказувались станції об'єднання ешелонів [16, арк. 59–60, 62–63; 17, арк. 117–118].

Інструкція комендантів станцій завантаження за підписами О. Вадіса та В. Дроздова та затверджена С. Огольцовим та С. Савченком була датована 16 жовтня, тобто датою проведення фінальної наради щодо завершення підготовчого етапу операції «Запад» [15, арк. 98–104; 16, арк. 65–70]. На основі інструкції було підготовлено та поширено «пам'ятку коменданту станції завантаження». У ній детально роз'яснювались обов'язки та дії коменданта від 12:00 дня напередодні початку операції і до моменту звітування: організацію комендатури, прийом контингенту від органів МДБ, завантаження депортованих й передача їх конвою МВС, зв'язок та звітність [16, арк. 131–133].

Розрахунок необхідного автотранспорту, його розподіл за областями здійснювався з потреби кількості «К» (так було зашифровано сім'ї на виселення – від «контингент»). Станом на 29 вересня розрахунок робився з огляду на плановану кількість сімей у 25 000 одиниць. Відповідно до цих розрахунків планувалось перевезти гужовим транспортом 3297 сімей, а автотранспортом – 21 703 сім'ї. Було вираховано, що кількість рейсів мала скласти 5426. Середня

протяжність маршрутів у різних областях коливалася від 42 (у Львівській) до 86 (у Волинській) кілометрів. Середня кількість рейсів однією машиною на добу мала становити від 1,6 (у Волинській) до 2,6 (у Львівській). Для проведення операції на одну добу необхідно було 2447 автомашин. Зважаючи на це, планувався розподіл залучення наявних в МДБ автомобілів таким чином: 240 одиниць із частин ВВ МДБ та 1100 із частин Радянської армії [25, арк. 2]. Кількість автотранспорту, необхідна для проведення операції «Запад» була одним із показників зведеної таблиці «Довідки–розрахунку сил і засобів зі забезпечення операції в західних областях України».

Важливою складовою було забезпечення зв'язку. На етапі підготовки розроблено надзвичайно докладні плани на всіх трьох рівнях планування операції «Запад»: районних, обласних та загальноопераційному. У планах і додатках окрім загальної інформації про відповідальних, склад груп зв'язку було детально пропрацьовано схеми основних та дублюючих каналів зв'язку, таблиці радіосигналів, переговорні таблиці та ключі до радіоданих. У додатках також розписані години та сеанси роботи радіомереж у період підготовки операції. На час операції радіомережі мали працювати за принципом «вільних мереж» [16, арк. 157–174; 17, арк. 325]. Аналогічні детальні плани були і для забезпечення зв'язку управління охорони МДБ з секторами і пунктами завантаження [16, арк. 162, 172–176; 17, арк. 318–325].

Для забезпечення телефонно-телеграфного зв'язку на районному рівні по лінії міністерства зв'язку було розіслано лист, адресований начальникам контор зв'язку, в якому зазначалося, що начальник місцевого районного відділу МДБ повідомить їх про день, коли необхідно буде забезпечити зв'язок РВ МДБ з сільрадами, де є зв'язок, а також обласним центром і райцентрами. По Ровенській області такий лист підготовано 15 жовтня за підписом начальника управління міністерства зв'язку Ровенської області [16, арк. 170].

Залучення додаткових військових та оперативних сил для проведення депортаційної операції вимагало також великих фінансових витрат. Так, наприклад, 19 вересня в записці по «ВЧ» зі Станіслава на ім'я В. Дроздова

інформувалося, що для видачі авансів співробітникам МДБ зі східних областей, а також співробітникам контррозвідки МДБ, що перебували у відрядженні до Станіславської області, необхідно 700 тисяч рублів із розрахунку одна тисяча рублів на одну особу [18, арк. 139].

22 вересня 1947 р. зі Львова від уповноваженого МДБ СРСР О. Вадіса та заступника міністра державної безпеки МДБ УРСР В. Дроздова в Москву на ім'я А. Блінова була направлена записка по «ВЧ» з проханням надіслати безпосередньо в УМДБ західних областей УРСР 2 млн рублів, які мали забезпечити авансування оперативних співробітників, відряджених на проведення операції. Найбільше коштів, 420 тис. руб. мало надійти в Тернопільську область, 400 тис. руб. – у Станіславську, 380 тис. р. – у Ровенську, 300 тис. р. – у Дрогобицьку та по 250 тис. руб. у Волинську та Львівську області [15, арк. 30].

Для забезпечення оперативних груп та військ, що перебували на території західних областей УРСР, виділено додаткову кількість продуктів харчування. Так, 27 вересня міністерство торгівлі СРСР дало вказівку відповідному міністерству УРСР про додаткове виділення кожному з обласних спецторгів 300 кг м'яса та 200 кг риби (у консервах), по 50 кг масла та цукру. 29 вересня аналогічним чином було виділено по одній тонні хліба на кожен обласний спецторг. При цьому наголошувалось, що відпускати продукти потрібно винятково за готівкові розрахунки [15, арк. 27].

Починаючи з 25 серпня збереглися зведені довідки-розрахунки сил і засобів зі забезпечення операції в західних областях України. На аркуші розміщалося дві таблиці. У першій із деталізацією по областях та загалом по Західній Україні зазначалася (в дужках дані загалом станом на 25 вересня): кількість сімей (очікувано – 29 319, фактично – 39 625) та осіб (очікувано – 98 390, фактично – 86 368), що підлягали виселенню; кількість наявного оперативного складу в області (2983), виділеного для області (3733) та всього (6716); кількість наявних військ (20 827), тих, які необхідно залучити (10 410) та всього (31 237); кількість бійців винищувальних батальйонів (6960); інші ресурси як-то «совпартактив» (7750), МВС (7427) та прикордонних військ МВС (–); необхідний транспорт

(3740), виділений (1100), наявний в МДБ (–), за рахунок місцевого ресурсу (1387) та всього; кількість станцій завантаження (104); кількість вагонів (2934). У другій таблиці зазначалася по областях та загалом кількість справ, які надійшли (39 625), скільки дано висновків (27 229), кількість осіб (86 368), з них чоловіків (19 625), жінок (39 521) та дітей (27 222) [25, арк. 19].

Попри брак особового складу, необхідного для проведення операції, залучення бійців винищувальних батальйонів органи МДБ розглядали лише за умови їхнього використання спільно зі солдатами ВВ МДБ, та й то не всіх, а лише перевірених осіб. Наприклад, 13 вересня УМДБ Чернівецької області інформувало В. Дроздова про те, що зі складу винищувальних батальйонів може бути використано лише до 1000 бійців [18, арк. 296–297]. УМДБ Ровенської області у листі на ім'я О. Вадіса від 14 вересня повідомляло про наявність 5049 бійців винищувальних батальйонів та можливість залучення до операції лише 1790 осіб [14, арк. 80]. Під час організаційних нарад у жовтні 1947 р. керівництво МДБ УРСР також зазначало, що залучати винищувальні батальйони можна лише як виняток і за умови, що це перевірені бійці, до яких вже є довіра.

Для проведення операції на територію Західної України були надіслані додаткові оперативні та військові сили. Так, 15 вересня в УМДБ Станіславської області прибула додаткова група кількістю 50 співробітників «органів» [18, арк. 138]. Станом на 17 жовтня 1947 р. для проведення операції в УМДБ Станіславської області прибув 701 оперативний співробітник, із яких лише 88 осіб були з УРСР (республіканське МДБ – 58 осіб та 30 з УМДБ Київської області), а решту 613 – з органів РСФСР (Ленінградської, Вологодської, Псковської, Володимирської, Мурманської, Калінінської, Горьківської, Архангельської, Новгородської, Велико-Лукської, Молотовської областей – 548 осіб) та МДБ чотирьох військових округів (Ленінградського – 30 осіб, Біломорського – 10, Прибалтійського – 20 та Архангельського – 5) [18, арк. 206]. Не менш строкатою була репрезентація УМДБ, з яких прибули співробітники органів у розпорядження УМДБ Львівської області. Так, згідно з довідкою, в якій було подано кількість прибулих у 790 осіб, зазначалося, що з них 280 прибули зі школи

МДБ, 50 – з УМДБ УРСР (Миколаївської області – 22 та Одеської – 28), 30 – з трьох УКР МДБ (УралВО – 10, Зах.Сиб.ВО – 10 та ПРИКВО – 10), а решту – 430 з УМДБ РСФСР (Іркутської області – 35, Кемеровської – 45, Ярославської – 30, Омської – 35, Свердловської – 90, Тюменської – 26, Астраханської – 26, Кіровської – 35, Новосибірської – 23, Красноярського краю – 45, Бурято-Монгольської АРСР – 20) [100, арк. 28]. Станом на 28 вересня в УМДБ Львівської області та його РВ перебувало 6 оперативників із МДБ СРСР, 19 – із МДБ УРСР, 28 – зі східних областей УРСР, 460 – зі східних областей СРСР, 280 – курсантів та 9 співробітників обласного УМДБ, відряджених до районних відділів [100, арк. 54–56].

16 вересня у зв'язку зі зміною ситуації на місці О. Вадіс, В. Дроздов і С. Фадєєв запросили телеграмою в Москву до ГУВ МДБ СРСР на ім'я генерал-майора П. Бурмака переадресувати батальйон 284 стрілецького полку замість ст. Любомль Волинської області на ст. Кам'янка-Струмилова Львівської області, а всі три батальйони 261 стрілецького полку в Старий Самбір і Стрий Дрогобицької області [15, арк. 53]. У зв'язку із прибуттям додаткових військ (8 мотострілецького і 24 стрілецького полку ВВ МДБ) 17 вересня відбулася передислокація ВВ МДБ у Ровенській області [16, арк. 119–120]. Станом на 17 жовтня в УМДБ Тернопільської області було прикомандировано 864 особи оперативного складу, з яких 521 співробітник був з УМДБ РСФСР, а решта – з МДБ Молдавської РСР (21 особа), УМДБ східних областей УРСР, військових округів та флоту [17, арк. 286–287].

Основу людського ресурсу для проведення операції складали внутрішні війська МДБ. На початок 1947 р. на території західних областей УРСР перебували 4 стрілецькі дивізії: 62 (Львівська обл.), 65 (Станіславська і Тернопільська обл.), 81 (Волинська та Ровенська обл.), 82 (Станіславська обл.) [34, арк. 5]. У квітні 1947 р. з метою забезпечення оперативно-чекістських заходів з протиповстанської боротьби відповідно до наказу № 00207 у розпорядження МДБ УРСР також передано 64 СД, місцем дислокації якої було визначено Дрогобицьку область [33, арк. 22]. Отже, у проведенні депортаційної операції брали участь п'ять стрілецьких дивізій ВВ МДБ – 62 (Львівська обл.), 64 (Дрогобицька обл.), 65 (Тернопільська обл.), 81 (Ровенська обл.) та 82 (Станіславська обл.). У двох областях проведення

операції забезпечували підрозділи зазначених дивізій – 277 СП 81 СД (Волинська обл.) та 3 батальйон 331 СП 82 СД (Чернівецька обл.).

Для прикриття справжньої мети прибуття на територію західних областей УРСР великого контингенту військ та оперативних співробітників спочатку було наказано з метою легендування використовувати тезу про необхідність забезпечення підготовки та проведення майбутніх виборів до місцевих рад [15, арк. 58]. Та через два дні – 27 вересня, легенду змінили, і тепер розміщувати гарнізони в населених пунктах для проведення майбутнього виселення повинні були під приводом виконання наказу МДБ СРСР № 00207 – тобто посилення боротьби з ОУН та УПА [15, арк. 59].

Розміщення гарнізонів здійснювалося відповідно до наказів й затверджених детальних розрахунків чисельності військ і планів розстановки оперативно-військового складу на території кожної з областей. Основна робота з передислокації та розстановки відповідних сил проводилася наприкінці вересня – на початку жовтня [14, арк. 39–43; 16, арк. 142–148; 17, арк. 70–72, 204–244; 159, арк. 88–104]. При розміщенні військ особлива увага зверталася також на необхідність охорони небезпечних маршрутів та шляхів майбутнього проходження ешелонів [16, арк. 152–154]. Війська РА мали залучатись для забезпечення охорони шляхів сполучення тільки в день операції з 8 ранку і до 21 вечора [16, арк. 150–151].

У довідці про сили і засоби для забезпечення проведення операції «Запад», підготованій напередодні початку депортації 20 жовтня 1947 р., зазначалося, що до виселення 27 565 сімей у складі 90 932 осіб передбачено залучити 70 151 особу: 6859 – оперативного складу МДБ, 33 620 – солдатів ВВ МДБ, корпусу охорони МДБ та водіїв РА, 4603 – особового складу МДБ та прикордонних військ, 9513 – бійців винищувальних батальйонів, а також 15 556 – партактиву. Для транспортування сімей із місць проживання до 90 станцій завантаження планувалося залучити 2483 автомобілі. Унаслідок мало бути сформовано 44 ешелони у складі 2548 вагонів, з яких 2372 безпосередньо для розміщення депортованих [25, арк. 47].

Додаток Е. В очікуванні виселення: підпілля ОУН та місцеве населення напередодні депортації

Підготовка депортаційних заходів, як і будь-яка інша діяльність радянських спецслужб, повинна відбуватися з дотриманням конспірації. Проте інформація про майбутнє виселення відразу ж стала відомою оунівському підпіл्लю, а з початком підготовчих дій МДБ і місцевому населенню. Практично з кінця травня 1947 р. органи МДБ почали фіксувати інформацію про розконспірацію депортаційних заходів, яка надходила з чотирьох основних джерел: трофейних оунівських документів; допитів підпільників, захоплених під час бойових операцій, або тих, що з'явилися з повинною; повідомлень агентів та матеріалів перлюстрації кореспонденції*.

Одне з перших трофейних повідомлень, яке засвідчило, що оунівське підпілля має інформацію про плановані виселення, органи здобули 21 травня 1947 р. У цей день на підставі оперативних даних група агентів-бойовиків під керівництвом співробітника УМДБ Станіславської області провела чекістську операцію біля с. Цвітова (зараз Калуський р-н). Під виглядом СБ ОУН агентурно-бойова група МДБ допитала місцевого мешканця М. Яцишина та з'ясувала, що він з липня 1945 р. до липня 1946 р. він був з кур'єром проводу ОУН «Захід-Карпати», а згодом з членом Войнилівського проводу 'Чуйкевичем', який переховується у криївці неподалік [64, арк. 52–54].

Унаслідок на хуторі Забугай виявлено криївку з трьома підпільниками, які загинули під час перестрілки. Усі троє були членами Войнилівського районного проводу: референт пропаганди 'Чуйкевич' (Куц Іван Ілліч), 'Заливайко' (Яцишин Микола Іванович) та 'Василько' (Василів Василь Петрович) [13, арк. 98–99; 63, арк. 135].

У виявлених у криївці оунівських документах знайдено два листи від керівника пропаганди Станіславського надрайонного проводу ОУН 'Зенка' (Грозберга Василя Кириловича). В обох повідомленнях останній повідомляв про

* Матеріали даного підрозділу частково опубліковані в авторській статті [323; 326; 326].

те, що у травні–червні будуть виселяти сім’ї трьох категорій: 1) як убитих, так і живих повстанців; 2) політв’язнів та 3) куркулів. В обох листах ‘Зенко’ просив передати інформацію далі та, по можливості, поширити її на «своїй території» [18, арк. 121–122].

25 червня 1947 р. зі Львова про два листи, які заслуговували особливої уваги, оскільки містили попередження про плановане виселення «куркулів та бандитів», поінформували голову Ради міністрів УРСР М. Хрущова [13, арк. 98–99]. Інформацію було надіслано за підписами заступника міністра державної безпеки СРСР С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР С. Савченка. Копії перекладу листів російською долучили до цього спеціального повідомлення. Інформування про операцію та виявлені оунівські документи також було надіслано міністру державної безпеки СРСР В. Абакумову [64, арк. 54].

Уважніше відслідковувати ситуацію з поширенням серед населення Західної України інформації про майбутнє примусове виселення радянські спецслужби почали з кінця літа – початку осені 1947 р. Ймовірно, існувала централізована вказівка доповідати керівництву про випадки можливої розконспірації депортаційної активності. Збережені й долучені до архівних справ операції «Запад» доповідні та повідомлення обласних управлінь керівництву органів з інформацією про плановане масове виселення датуються вереснем–жовтнем 1947 р., коли вже тривала активна фаза підготовки депортації. У повідомленнях доповідалися випадки поширення чуток про майбутню операцію, що були зафіксовані раніше, починаючи з червня того ж року.

У вересні 1947 р. з УМДБ Станіславської області до заступника міністра державної безпеки СРСР А. Блінова, який перебував у Львові, згідно з вказівкою останнього, було повторно надіслано інформацію про перше трофейне оунівське повідомлення від травня 1947 р., в якому йшлося про депортаційні плани радянського режиму [18, арк. 120].

Один із захоплених листів оунівців був датований 8 травня, тобто ще навіть до видання директиви МДБ УРСР № 50. Подальші архівні дослідження допоможуть встановити можливі джерела інформації українського підпілля щодо

радянських депортаційних планів. Це дозволить визначити: чи дані про плановані виселення були наслідком витоку інформації, результатом успішної оунівської агентурної роботи, чи українські підпільники прийшли до висновків про майбутню депортацію (плановану згідно з обома листами у травні–червні) самотужки, на основі аналізу діяльності радянських спецслужб.

Перехоплені впродовж літа 1947 р. оунівські грипси також підтверджували інформацію, що підпілля знає або здогадується про майбутню депортаційну операцію. 19 червня було захоплено повідомлення від провідника ОУН Костопільського району ‘Зінька’ до провідника крайового проводу ‘Одеса’ – ‘Далекого’, в якому інформувалося про те, що «... підготовлюються списки підозрілі на виселення... Залякують населення, що половину виселять в Сибір...» [14, арк. 23].

У криївці біля с. Качанівка Підволочиського району Тернопільської області 20 серпня 1947 р. захопили оунівське донесення з Волочиського району Кам’янець-Подільської області, датоване 14 липня. У ньому зазначалося, що «серед залізничників циркулюють чутки, що в Тернопільському парку та на інших ділянках дороги – Чортків та інші концентрується велика кількість критих порожніх вагонів, говорять, що контролюється самим Сталіним» [17, арк. 191]. За інформацією, отриманою підпільниками від чергового по станції Тернопіль, в Тернопільському парку начебто розміщено 5000 вагонів, а сам факт наявності такої кількості критих вагонів тримається в таємниці. За одними чутками концентрація проводиться для транспортування хліба, а за іншими для вивезення людей до Сибіру [17, арк. 191; 162, арк. 19, 24].

Інформація про кількість вагонів, що концентрувалися на станціях Тернопіль та Чортків була додаткова перевірена «органами». У довідці, підготованій в. о. начальника управління охорони МДБ Львівської залізниці на ім’я О. Вадіса від 22 вересня 1947 р. зазначалося, що щоденна кількість вагонів з 5 до 20 вересня не перевищувала на ст. Чортків – 55 (з них порожніх 30), а на ст. Тернопіль – 283 (з них порожніх від 23 до 68). Лише 17 та 19 вересня кількість порожніх вагонів у Тернополі досягала 102 одиниць [17, арк. 192а].

Арештованих підпільників також допитували про факти реагування ОУН на плановане масове виселення сімей українських повстанців. Під час допиту керівник пропаганди Вигодського районного проводу ОУН 'Скиталець', який з'явився з повинною 25 вересня 1947 р., повідомляв, що «підпілля ОУН серед куркульської частини населення поширює чутки про те, що восени 1947 року почнеться колективізація і всіх куркулів виселять в Сибір або пошлють на роботу, а майно і їхнє заберуть» [18, арк. 254]. Відповідно тим, хто міг потрапити під ризик виселення, пропонували роздати майно біднякам та переїхати в іншу місцевість, щоб так уникнути виселення. Водночас 'Скиталець' заявляв, що ні йому, ні його оточенню про майбутнє виселення сімей учасників підпілля невідомо [18, арк. 254].

Інша арештована, заступниця керівника УЧХ Рогатинського окружного проводу ОУН Анна Бондар, яка під час затримання перебувала на нелегальному становищі, повідомляла:

«У серпні 1947 року серед жителів села Заланів, Рогатинського району, ходили чутки про те, що скоро почнеться виселення в Сибір сімей учасників банд оунівського підпілля. Приводом для поширення цих чуток слугувало те, що радянсько-партійні органи стали проводити описи майна у сімей учасників банд оунівського підпілля» [18, арк. 255].

Дані, які надходили від агентури також свідчили про те, що підготовча робота проводиться без належного рівня конспірації. Так, наприклад, агент Острожецького РВ МДБ 'Груша' повідомляв що:

«... Мешканка с. Довгошиї Острожецького району ПЕТРУК Тетяна після того, як була викликана на допит працівником РВ МДБ розказала, що її хочуть виселити в Сибір. Своє майно ПЕТРУК почала роздавати по родичах. Вночі з її сім'ї дома ніхто не буває, всі ідуть в інші села. Вдень обов'язково один із членів її сім'ї стоїть на дорозі і дивиться чи не появляються військові...» [14, арк. 23, 27].

Агенти 'Тихий' та 'Жук', які рейдували селами Микулинецького та Терeboлянського районів, інформували, що в усіх місцевостях, де вони побували,

населення говорить про майбутнє виселення. На їхню думку, приводом для таких розмов стало масове отримання довідок зі сільських рад про склад сімей. Агент 'Тихий' також повідомляв оперативнику:

«Якщо ви справді готуєте виселення, то чому не одягнули цих офіцерів у повсякденну форму рядового і сержантського складу. Це була б краща зашифровка ваших заходів» [17, арк. 191].

При цьому деякі агенти радянських спецслужб намагалися з'ясувати: чи потраплять під виселення їхні родичі. Так, у рапорті з інформацією про стан справ з підготовки до проведення операції «Запад» уповноважений УМДБ по Шумському району підполковник Орлов доповідав, що агент 'Береза' доносив про те, що в с. Васьківці поширились чутки про виселення і населення готується до нього. При цьому він намагався вивідати у співробітників РВ МДБ у м. Шумську про включення у списки його рідні [161, арк. 3].

У м. Шумську та с. Боложівка були зафіксовані чутки, що операція має розпочатися 15 жовтня. Про це начебто стало відомо зі слів залізничників станції Ланівці. Внаслідок поширення таких чуток деякі сім'ї, включені до списків на виселення, продають власні будинки. За припущенням співробітників органів вони готуються до вивезення або ж спробують ухилитися від депортації. Працездатні члени сімей, а подекуди й цілі сім'ї, плановані до виселення, зникають з місць постійного проживання. Водночас окремі підпільники виходять з підпілля та легалізуються, щоб таким чином врятувати своїх рідних від депортації [161, арк. 3].

Про діяльність оунівського підпілля, спрямовану на інформування місцевого населення Західної України, органи МДБ інформували їхні «джерела». За даними обласних управлінь МДБ, окрім поширення чуток про майбутнє виселення за межі України, ОУН дає настанови сім'ям підпільників та політв'язнів переходити на напівлегальне становище та переховуватися, щоб уникнути виселення [18, арк. 24].

У звіті про реагування на проведену операцію «Запад» у Дрогобицькій області повідомлялося, що напередодні виселення учасники підпілля «поширили

провокаційні чутки серед мешканців с. Хитар про те, що буде поголовне виселення і пропонували втекти зі села» [18, арк. 100]. Підпільники боївки 'Грузина' у Славському районі 'Запорожець', 'Залізник' та 'Іскра' говорили:

«... Скоро совети будуть виселяти населення із західної України в Сибір. Треба, щоб сім'ї підпільників менше ночували вдома, частину худоби потрібно передавати на зберігання тим сусідам, на яких немає жодних доказів або ж біднякам...»[18, арк. 24].

Випадки спроб зміни місця проживання членів сімей оунівців були зафіксовані також і в Чернівцях та Чернівецькій області. Наприкінці вересня 1947 р. від джерела міського відділу МДБ Чернівців стало відомо, що місцевій мешканці Марії Тарангуль, матері засудженої учасниці ОУН, стало відомо, що всі сім'ї раніше засуджених оунівців будуть виселятися і тому їм потрібно виїхати з міста. Через декілька днів, залишивши свої речі на зберігання сусідам, М. Тарангуль виїхала з Чернівців [18, арк. 285, 337].

За повідомленнями джерела Вижицького РВ МДБ у сільській раді в с. Черешенька, на початку жовтня до сільради звернулася Олена Візик (ймовірно, спотворене прізвище Зизик), чоловік якої був засуджений за участь в ОУН, з проханням отримати довідку для поїздки в Путильський район. «Джерело органів» почало розпитувати про причини візиту і дізналося, що О. Візик хтось розповів про те, що всі сім'ї засуджених та вбитих учасників ОУН найближчим часом будуть вивезені на роботу до Донбасу. Також прохачка висловила свою власну думку, що велика кількість співробітників міліції прибула до Вижицького району саме з цією метою. О. Візик було відмовлено в довідці [18, арк. 284–285, 336–337].

УМДБ Чернівецької області в доповідній записці у Львів на ім'я С. Огольцова зазначало, що до прибуття особового складу зі залізничного корпусу охорони МДБ, висловлювань про плановане виселення серед місцевого населення не фіксувалося. Чутки про вивезення до Донбасу, на думку емдебістів, можна пояснити тим, що більшість прибулих міліціонерів колишні мешканці Донбасу. При цьому можливість витоку інформації від них виключалася, оскільки

міліціонери не знали справжньої причини приїзду в Чернівецьку область. Під час інструктування їм було повідомлено, що вони прибули задля забезпечення майбутніх виборів до місцевих рад [18, арк. 285, 337].

Сільське населення передмістя Чернівців бачачи прибуття залізничних ешелонів з критими вагонами, поширювало чутки про те, що найближчим часом готується виселення куркулів до Сибіру. Водночас агентура відділів УМДБ, яка працювала у Чернівцях доносила, що серед єврейської громади побутують чутки, що вагони, які прибули в місто, призначені для вивозу в Сибір тих євреїв, які раніше зверталися зі заявами про виїзд у Румунію і Палестину [18, арк. 285–286, 338].

Унаслідок допитів оунівців, захоплених під час проведення чекістсько-військових операцій, МДБ отримувало інформацію про обізнаність підпілля з депортаційними планами, а також про можливість супротиву виселенню. Так, захоплений у Демидівському районі оунівець ‘Микола’ (Ткачук Володимир Пилипович) дав такі свідчення:

«... 14 вересня ‘ВЕРБА’ повернувшись зі Острожецького району, куди він ходив імовірно на зв’язок. В одній із розмов з учасниками бандгрупи розповів про те, що він начебто чув про плановане виселення бандитських сімей. При цьому заявив, ми проти цього нічого зробити не можемо і робити що не-будь не будемо.

На це заступник ‘ВЕРБИ’ бандит ‘БОГУН’ заявив – якщо виселять мати, то я буду душити всіх, хто появиться з районного центру в селі...» [14, арк. 150].

Важливим джерелом інформації про настрої місцевого населення була перлюстрація кореспонденції. За результатами перевірки всього поштового листування вже з липня 1947 р. у місячних звітах МДБ УРСР про результати роботи пунктів «ПК» чекістами фіксувалася наявність у листах «реакції населення» на підготовчі заходи майбутнього виселення сімей українських підпільників. У липні для тематичного інформування було відібрано 96 таких повідомлень [65, арк. 41], у серпні – 62 [66, арк. 3], а у вересні – 158 [68, арк. 211].

Про динаміку поширення серед населення Західної України інформації про майбутню депортаційну операцію можна зробити висновки на основі аналізу місячних звітів пунктів «ПК» УМДБ Дрогобицької області за серпень–жовтень 1947 р. Так, за результатами роботи відповідних пунктів у містах Дрогобич, Самбір, Стрий, Ходорів та Судова Вишня у серпні виявлено та піддано «К» (конфісковано) 24 повідомлення, у вересні – 107, у жовтні – 611, а в листопаді 960 [97, арк. 335зв, 393, 439зв, 469]. У звіті за вересень 1947 р. зазначено, що за результатами роботи підготовлено спецповідомлення в адресу відділів «В» МДБ СРСР та УРСР про наявність та зміст повідомлень місцевого сільського населення про майбутнє виселення [97, арк. 395].

Зазначене тематичне спецповідомлення містило інформацію про «начебто майбутню» депортацію сімей засуджених членів ОУН з 1 до 25 серпня 1947 р. та було відіслане в МДБ СРСР та УРСР 9 вересня. У ньому повідомлялось про вдвічі більшу кількість листів ніж у місячному звіті за серпень – 47 повідомлень проти 24 згаданих у звіті, а також було наведено 15 характерних, на думку керівництва УМДБ Дрогобицької області та начальника відділення «В», витягів (лише два адресати перебували в Дрогобицькій та Станіславській областях УРСР, решта – у «віддалених районах СРСР») [97, арк. 402–405]. У переважній більшості наведених випадків підставою для появи чуток про виселення стала підготовча діяльність радянських спецслужб, зокрема перепис сімей та отримання довідок у сільських радах.

Починаючи з вересня 1947 р. в щомісячних звітах МДБ УРСР також подають витяги з кореспонденції, в якій згадується про підготовку до виселення «сімей репресованих членів ОУН». У таких витягах вказувався адресат, дата листа (якщо в тексті була відсутня дата, тоді вона визначалася за поштовим штемпелем), коротка показова цитата в перекладі на російську мову, адресант та дії співробітників відділу «В» щодо самого листа. Наприклад, у звіті за вересень 1947 р. подано два витяги, перший з Дрогобицької області, а наступний зі Станіславської, обидва документи було конфісковано [68, арк. 243–244]:

«Комі АРСР, ст. Печора, ЛК, п/я 274/18, Скиминин В.П.

3/IX.47 р. “... Сьогодні вранці до нас в село приїжджали МГБ, скликали тих, у кого в сім’ї є хто-небудь засуджений і описали склад сім’ї. Запитували скільки років дітям, старим, чи є корова, коні, скільки землі, чи здали госпоставку. Щось страшне твориться. ТИЗЕВСЬКИЙ Іван сказав, що ці сім’ї будуть вивозити в Сибір. Такі записи проводять по всіх селах... Настав для нас такий час, що прийдеться пропадати, іншого виходу немає...”

Станіславська обл. Жовтневий р-н.

с. Сілець, Скимина А.С.

/Від. “В” УМДБ Станіславської області док. “К”, разом з меморандумом направлений в Жовтнівський РВ МДБ за № 12/2644 від 3/IX.47 р./» [68, арк. 244].

Окрім того, в довідках та спецповідомленнях, підготовлених за матеріалами «ПК» про «поширення чуток» та «реагування оунівського підпілля та їхніх сімей» щодо майбутньої депортації, котрі начальники обласних управлінь МДБ західних областей України надсилали у вересні та жовтні 1947 р. республіканському керівництву «органів», зазначалося про те, що місцеве населення знає, що незабаром має відбутися масове примусове виселення. Наприклад, у Дрогобицькій області у серпні було виявлено 47 документів про майбутню депортацію в Сибір [18, арк. 16–20]. У Тернопільській області з 27 серпня до 3 вересня встановлено 7 повідомлень [17, арк. 195–196], а до 10 вересня їхня кількість зростає до 11 [17, арк. 198–201].

15 жовтня 1947 р. за підписом начальника відділу «В» МДБ УРСР полковника Суригіна підготовлено спеціальне повідомлення «Про поширення чуток серед місцевого населення Волинської та Тернопільської областей про ймовірне виселення сімей репресованих ОУНівців». Міністра держбезпеки УРСР С. Савченка та заступника міністра держбезпеки УРСР Д. Єсипенка інформували про те, що пунктами «ПК» УМДБ за період з 19 вересня до 9 жовтня виявлено 45 документів вихідної кореспонденції з повідомленнями про поширення чуток, а також реагування місцевого населення на підготовчі заходи радянських органів

[12, арк. 335–338]. Прикметно, що з десяти наведених витягів із листів дев'ять адресувалися репресованим раніше учасникам антирадянського Руху Опору. З наведених прикладів, зокрема, можна зробити висновок, що про можливість виселення знали і там:

«М. Челябінськ, п/о 17. ЛК 103/і. Сухарський Ф.І.

27/Х.47 р. “... Ти писав, що тобі відомо від твоїх друзів, що таких, у яких є засуджені будуть вивозити. Нам поки нічого не відомо, але є чутки...”

Тернопільська область, район Бережани,
Село П[о]сухів.» [12, арк. 337].

У деяких листах навіть називали можливу дату майбутньої депортації. Варто зазначити, що місяць проведення було визначено достатньо точно. У наказі № 00430 для проведення операції було вибрано проміжок часу з 10 до 20 жовтня [15, арк. 15].

«Красноярський край, пос. Норильск, ЛК 224 “3”.

ВОЙЦЕШКО Т.А.*

25/ІХ.47 р. “... До цього часу здорові, а далі Бог знає, але надіємося бути там, де ти. Вже відомо, що 1 жовтня 1947 р. повинні бути на Сибірі всі сім’ї, у яких є рідні арештовані...”

Тернопільська обл., р-н В.-Дедеркали,
с. Биківці.» [12, арк. 337–338].

Випадки розконспірації підготовчих дій, зафіксованих заходами «ПК», перевірялися місцевими органами МДБ. По одному з таких випадків начальник Скалатського РВ МДБ майор Молостов повідомляв, що поширення чуток спровоковане тим, що старший лейтенант Малафєєвський здійснював підготовчу роботу в с. Зарубинці відповідно до директиви № 50, ще до отримання нових вказівок, отриманих на оперативній нараді 2 вересня 1947 р., опитуючи голів

* Войцешко Трифон Андрійович, 1925 р.н., засуджений 12 квітня 1945 р. на 10 років ВТТ з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією майна. Звільнений зі спецпоселення 10 квітня 1956 р. у м. Норильську. Реабілітований 12 серпня 1992 р. Архівно-кримінальна справа № 184560 зберігається в АП УСБУ в Тернопільській обл.

сімей та збираючи у них підписки про невіїзд. Таким чином було оформлено справи на 15 сімей. За інформацією Молостова розконспірація відбулася лише в с. Зарубинці [162, арк. 96].

Інформація, зафіксована у витягах з листів, уможлиблює подальші дослідження особистих стратегій виживання, до яких вдавалися ті, хто становив цільову групу майбутньої депортації:

«ОСТАПЮК В.В. із Лановецького району, в «А»[адрес] – ОСТАПЮК Г.М. Карагандинська область, Долинське поштове відділення, поштовий ящик літер “ЛК” 246 – Х 288047 пише: “У нас всіх тих, котрі мають ув’язнених переписують худобу, поля, людей і скільки років. Кожна жінка рятується як може. Багато подають на розлучення. Ксенія СЛЕВІНСЬКА вже взяла, наша Христина подала та інші. Я не знаю, що робити, жаль Володю, що помре голодною смертю. Ті, котрі виїхали в 1944 році на Урал вже всі повмирали. Я думаю також подати на розлучення. До тебе приїде, що би розписався ти розпишися. Не думай, що я подаю на розлучення з метою вийти заміж ні, а тільки стоїть над нами чорна хмара і я вимушена бо хочу жити, ти один, а я з дитиною і не хочу дивитися на його голодну смерть.”» [17, арк. 192]*.

Аналогічні повідомлення були й з інших областей [14, арк. 149–152; 17, арк. 77; 25, арк. 43–44]. Зокрема в спецповідомленні УМДБ Ровенської області було виявлено одну з перших згадок про майбутнє виселення за матеріалами «ПК». У листі від 26 червня 1947 р. мешканка Рокитнянського району Ровенської області Уляна Шевчук писала до Григорія Шевчука в Унарську сільраду Нижньоудинського району Іркутської області:

«... Нас не забувайте, ми поки будемо жити, то Вас не забудемо. Дай Бог, щоби ми залишилися на своїй землі... Ми тепер неспокійні, так тепер жмуть як, хто де трохи замішаний, того записують в Сибір...» [14, арк. 25].

* Підкреслення в цитаті відтворено відповідно поміток, зроблених олівцем.

В іншому листі з того ж району Ровенської області мешканець с. Буда Петро Кириловець писав 30 червня 1947 р. Кузьмі Шевчуку в Ярославську область, с. Перебори ЛК п/я 229/1:

«... Новини у нас не цікаві, як писав тобі в перших листах, що підготовлюють багато сімей для виселення... Живемо як душа без тіла, сам знаєш висимо як кий на груші, ось таке наше життя...» [14, арк. 25].

Зазвичай начальники обласних управлінь МДБ вказували наприкінці кожної доповідної чи спецповідомлення про те, що ними вкотре наголошено про необхідність більш суворо дотримуватися конспірації та запобіжних заходів під час підготовки депортаційної операції.

Водночас заходами «ПК» було зафіксовано факти недотримання конспірації відрядженими до Західної України співробітниками МДБ СРСР. У меморандумі від 15 вересня 1947 р. подано витяг з листа, відправленого одним з чекістів проїздом зі Львова на адресу А. Бережної в м. Ленінград, Дров'яний пров., 20, кв. 13:

«13/IX-47 р... “Здрастуйте Аллочка.

... Мій сьогоднішній день є збором речей і необхідного приладдя, для виїзду до особливого розпорядження із м. Львова, в район Львівської області, на оперативне урядове завдання отримую розробку осіб..., і виселення із меж цієї області їх сімей.

Для виконання цієї роботи, озброєний до зубів і проінструктований до “втрати свідомості”. [...]

Чим викликана моя поїздка: так як я, працював, і був пов'язаний з даною роботою на папері, а тепер із Міністерства МДБ СРСР отримав наказ на декілька осіб, як я, котрих спорядили для вищевказаного, але це не тільки з нашої частини відправляють, але з інших Управлінь приїжджають, отримують завдання і відправляються у вказана місце. [...]"» [17, арк. 75].

У звітах та рапортах співробітники МДБ фіксували, що джерелом витоку інформації про підготовку депортаційної операції були їхні колеги, відряджені з

інших частин СРСР. Так, наприклад лейтенант Попов, присланий в Мельнице-Подільське РВ МДБ та закріплений за с. Пилипче відіслав листа з пропозицією виключити одну сім'ю зі списку не тільки не запечатаним, але й без конверта, водночас пересилку він здійснив через другого секретаря РК ЛКСМУ – місцевого мешканця.

Доволі поширеною причиною розконспірації депортаційних заходів були пиятики, які організовували прислані до Західної України співробітники МДБ СРСР. Щодо найрезонансних випадків проводилися службові розслідування. Унаслідок особи, які під впливом алкоголю «розбовкали важливу державну таємницю» отримували десятки днів арешту та відсторонення від виконання службових обов'язків. Так, наприклад, прикомандирований начальник відділення 5-го відділу МДБ Карело-Фінської РСР капітан С. Васильєв та старший оперуповноважений Тлумацького РВ МДБ Станіславської області лейтенант І. Данілов в с. Олеша під час виконання службових обов'язків, пов'язаних із підготовкою виселення, займалися розпиванням чималих об'ємів алкоголю. Внаслідок чого вони розповіли про плановану депортаційну операцію представникам місцевих партійних та виконавчих органів. При цьому капітан Васильєв зазначав, що він особисто був «на прийомі у керівника [...] партії і знає про це більше інших» [25, арк. 98–99]. Про випадки зловживанням алкоголем відряджених для виконання депортаційної операції співробітників органів згадували також і у звітах про вже проведену операцію. Наприклад, у інформації про «виконання вказівок Виконкому Тернопільської Облради депутатів трудящих, Обкому КП(б)У і директиви № 50 Міністерства Держбезпеки СРСР» в Мельнице-Подільському районі зазначалося про присланого із Фрунзенського РВ МДБ (м. Москва) лейтенанта Тімоніна, який після пиятики зі старшим оперуповноваженим РВ МДБ Рибаківим влаштував у селі дебош, за що був відсторонений від роботи з проведення виселення [161, арк. 47].

За повідомленням УМДБ Тернопільської області 13 вересня у вагон потягу, слідуванням з Чернівців у Тернопіль, яким їхала оперативна група МДБ Молдавської РСР, у Коломиї зайшов старшина льотної військової частини

Макаров, який розповів чекістам, що до Коломиї прибула військова частина МДБ і, напевно, буде цих «гуцул бандерівців» виселяти. Місцеве населення начебто про це знає і готується до депортації [17, арк. 188].

11 жовтня 1947 р. заступником начальника відділу управління 2-Н МДБ УРСР майором Арутюновим підготовлена узагальнююча довідка за матеріалами про реагування підпілля ОУН в Ровенській та Станіславській областях на майбутнє виселення. Документ починався із констатації факту, що «незважаючи на найсуворішу конспірацію, в умовах якої проводяться підготовчі заходи в розрізі директиви № 50, в підпілля ОУН проникають чутки про майбутню операцію з виселення сімей бандитів» [25, арк. 41–44]. Також у довідці зазначалося, що в інших областях не зафіксовано розконспірації (хоча як наведено вище, архівні свідчення вказують на протилежне), а підпілля ОУН не володіє інформацією та сприймає концентрацію військ та оперативного складу як чергові заходи з типовими методами боротьби з повстанським рухом [25, арк. 44].

Результатами розконспірації стали непоодинокі випадки, коли сім'ї, які підозрювали про своє майбутнє виселення, роздавали худобу та майно родичам і сусідам, не ночували вдома, змінювали місце проживання, або подекуди переходили на нелегальне становище.

Начальники обласних управлінь МДБ зі свого боку доповідали керівництву про те, що ними вжиті належні заходи після того, як було встановлено, що не зважаючи на всі заходи суворої конспірації, яких вони дотримуються при підготовці депортації, оунівське підпілля та місцеве населення має підозри про плановане масове виселення. Зазвичай належними заходами були вказівки начальникам районних відділів МДБ про необхідність дотримання ще більш суворої конспірації при підготовці операції «Запад» [14, арк. 25, 29].

Додаток Є. Реакція місцевого населення на проведення депортації жовтня 1947 р.

Дані про вплив проведеної депортаційної операції на місцеве населення стали важливою інформацією для органів МДБ*. Перш за все ці дані обов'язково включалися як ілюстративні приклади до доповідних записок та документів, що направлялись на адресу керівництва Радянської України, Союзу та за ієрархією органів МДБ. Так, наприклад, у доповідній «Про підсумки операції з виселення сімей активних бандитів і націоналістів із західних областей Української РСР», поданої Л. Кагановичу та М. Хрущову 25 жовтня, реакцію населення подано на 3 з 14 сторінок [12, арк. 351–354]. Інформація про так зване «реагування населення» також була важливим елементом оцінки ефективності проведення масових операцій як інструменту репресивного тиску задля припинення підтримки мешканцями областей Західної України українського визвольного руху.

Джерелами інформації про «реакцію населення» у цьому випадку слугували дані, отримані агентурним шляхом, зібрані як під час проведення операції, так і відразу ж після неї, а також матеріали перлюстрації кореспонденції. При аналізі архівних свідчень зазначених двох типів даних варто враховувати особливості отримання інформації. Дані, отримані за результатами поштової цензури, більш-менш відображатимуть реальний стан суспільних настроїв, оскільки отримана таким способом інформація, на думку адресанта, була відносно конфіденційною та адресувалася близькій або принаймні знайомій особі. Навіть якщо відомості подавалися в завуальованій формі, вони все ж меншою мірою перебували під впливом самоцензури. Натомість інформація, отримана агентурним та оперативним шляхом, особливо під час проведення операції, більше фіксувала декларативні відомості, висловлені з метою самозахисту та могла зовсім не відображати реальних настроїв місцевого населення. Водночас такий тип даних дає можливість аналізувати стратегії виживання в умовах партизанської «війни після війни», що відбувалася паралельно з прискореною радянізацією та колективізацією.

* Матеріали даного підрозділу частково опубліковані в авторській статті [323; 326].

Відповідну вказівку про необхідність фіксування інформації про суспільні настрої під час та після проведення операції «Запад» за підписом С. Савченка було розіслано 20 жовтня усім начальникам УМДБ західних областей. Генерал вимагав приступити до збору даних «про реагування на операцію всіх прошарків населення і нац[іоналістичного] підпілля» відразу ж після її початку. Інформацію з даними про конкретних осіб та факти наказувалось передавати по «ВЧ» окремою запискою двічі на день – опівдні та опівночі, починаючи з 21 жовтня [15, арк. 128].

У фондах ГДА СБУ збереглася значна добірка спецповідомлень з областей, а також окремі документи про настрої населення в таких містах як Луцьк або Львів. Зазвичай такі спеціальні повідомлення про факти реагування населення та підпілля на депортаційну операцію надсилалися в адреси С. Савченка та його заступника В. Дроздова. Інформація доповідалася за типовою схемою. Спершу, як правило, констатувалося про підтримку масового виселення та позитивну реакцію більшості населення тієї чи іншої області. Далі наводилися конкретні приклади позитивних висловлювань, які ілюстрували такі висновки обласного керівництва.

Так, у спецповідомленні про реагування населення Львова поміж іншим подано висловлювання старшого агронома Управління сільського господарства Поліни Берьозкіної, яке вона зробила у розмові з одним службовцем: «Нарешті лібералізм минув і взялися за цих ворогів Советської влади – бандерівців. В більшості випадків вони заважали нам будувати щасливе життя, ми трударі повинні вітати органи, котрі провели ці заходи по виселенню бандитів...» [17, арк. 153].

Аналіз поданих агентурних донесень попри те, що вони проходили фільтр органів, все одно містить значний потенціал для дослідження особистих мотивів висловленого. Подекуди зафіксовані висловлювання є достатньо промовистими. Як, наприклад, слова ветеринарного лікаря Львівського ветеринарного інституту Миколи Лобача, який заявив: «Переселення необхідне, так як в селах Львівщини є багато людей, що перебувають під впливом націоналістичних ідей. Я вважаю, що я, наприклад, абсолютно чесний до Советської влади, але через непорозуміння можу попасти і я, хоча би тому, що я син священника. Мені здається, що враховуючи мою роботу в інституті впродовж 3-х років і що мій брат служить в

військах МВС в м. Львові, мене добре знають і ця участь мене не спіткає» [17, арк. 154].

Подекуди автори доповідних записок зазначали, що позитивну оцінку депортація отримала від частини населення лояльно налаштованої щодо радянської влади. Так, наприклад, мешканець Станіслава Кирило Кондратець у розмові з інформатором «органів» 'Красовським' 22 жовтня заявив: «Заходи по виселенню сімей бандитів справа потрібна, її треба було провести давно і в більш широкому масштабі. Цей захід направлений на очищення території області від бандитів і їх пособницьких банд» [18, арк. 256].

Очікувано, що від суспільної позиції залежала також і оцінка заходів з примусового виселення. Апологет о. Костельника, священник с. Чорнушовичі Новояричівського району, колишній майор польської армії Ваврик розповідав:

«... Я втік із села, там жахливі справи творяться, вивозять майже 100 людей, крик, виття, істерика. Я не жалию тих людей, котрих вивозять, так їм і треба, вірили бандерівській пропаганді, підтримували їх матеріально, ну а тепер відповідати треба. Я в церкві говорив, не ідіть проти провидіння, не вірте, що скоро буде війна і більшовиків виженуть з Галичини, цього не буде ніколи, а вони не вірили. Все ж погано, що влада не прислуховується до нас, не радиться з нами. Вивезли не тих, кого треба, багатьох вивезли дарма, багатьох залишили дарма» [17, арк. 157].

Продовжуючи розмову о. Ваврик розповів, що він відвідував у о. Костельника і останній був так схвилюваний депортацією, що навіть почав молитися. На що о. Ваврик зазначив: «... Це поганий знак, знесилився наш вождь [Костельник], він обурений суворим заходом Советської влади і говорить, нащо вивозять дітей, що вони зробили, і клопоче про те, щоб звільнили Хруцького і налаштований писати про це Митрополиту» [17, арк. 157].

За агентурними даними Вашківецького РВ МДБ, мешканець одного із навколишніх поблизу райцентру хуторів Прокофій Гнатишин 24 жовтня в розмові з односельцями заявив: «Советська влада сильна і той, хто буде їй заважати, буде покараний так, як виселені сім'ї бандитів. Треба всім вступати в колгосп. Я подаю заяву в колгосп» [18, арк. 349].

Джерело Корецького РВ МДБ 'Федосєєв' повідомляло, що 24 жовтня в розмові з ним місцева мешканка с. Козак Анна Гичук говорила: «... До виселення сімей бандитів і учасників ОУН по нашому селу про вступ в колгосп було подано всього 18 заяв. Після виселення всі 215 господарств нашого села одноставно подали заяви про добровільний вступ до колгоспу...» [14, арк. 165].

За даними Дрогобицького РВ МДБ мешканка Дрогобича Баранова, українка, 22 жовтня сусідам заявила: «... Добре, що їх виселили, бо нам спокою через них нема. Мій чоловік з с. Добровляни, а в селі жити боїться, так як там 26 бандитів, які отримують підтримку від населення. Ось тепер бандитам буде гірше, так як населення буде уникати зв'язку з ними. Та й взагалі буде менше поплічників бандитам. Жаль тільки, що мало їх виселили» [18, арк. 106].

Селянин с. Хотешів Ратнівського району Максим Свередюк заявив односельцям: «... Хороша була Варфоломіївська ніч. Але мало... Потрібно було би побільше виселяти сімей бандитів і особливо тих, що проживають на хуторах. Треба просити органи совєтської влади ліквідувати хуторську систему, а це допоможе швидше ліквідувати бандитизм...» [14, арк. 262, 265]. Мешканець с. Гільча Перша (Українська) Здолбунівського району М. Мартинюк, говорячи, що виселення буде хорошим уроком для тих, хто підтримував український визвольний рух зазначав: «На мою думку в подальшому потрібно буде поступати так, як тільки замітили, що приймає бандитів, відразу його в вагон і в Сибір, щоби він не встиг навіть схаменутися. Тоді можна швидко покінчити з бандитизмом...» [14, арк. 171–172]. Уродженка і мешканка с. Которини Журавнівського району Анастасія Романіва, в минулому активна пособниця, щодо виселення заявила: «... Совєтські органи вислали ще не всі сім'ї засуджених в 1945–1946 рр. У нашому селі перейшли на нелегальне становище сім'ї, в яких були засуджені родичі, як члени ОУН – Побігун Василь Григорович, Прилуцька Марта Іванівна, Мартинів Анастасія Іванівна і Табачук Федір Климович...» [18, арк. 106].

Водночас, як зазначали автори донесень про «реагування населення», «інакше реагують на цей захід особи, які є пособницькою базою бандитського підпілля та їхніми родичами» [18, арк. 257]. Так, джерело органів 'Киянка'

повідомляла в УМДБ, що 21 жовтня особисто чула, як місцева мешканка Давидкова говорила: «Советська влада виселяє невинне місцеве населення. Боягузи, перелякалися повстання українського народу і тому й виселяють» [18, арк. 258]. Співробітниця їдальні № 6 Спецторгу, місцева українка Стефанія Заяць, розмовляючи на роботі, зазначила: «...Вночі проводилося велике виселення із м. Львова і області місцевих українців, я боюся за своїх родичів. Совети непокояться, що скоро може бути війна з Америкою, тому і почали виселяти чесних людей, які відкрито говорять щодо безпорядків. Українців хочуть знищити, але це ще не все» [17, арк. 154–155].

Повідомлення про висловлювання академіка Михайла Возняка, подане в спецповідомленні від 22 жовтня зі Львова, увійшло також і як важливий приклад у звітну доповідну про завершення операції від 25 жовтня. Висловлювання академіка подано в такій редакції: «... Я вже дві ночі не сплю, все жду гостей, вивезуть мене це я знаю. Київська літературна газета обрушилася на мене з усією силою, тому я вже готовий до від'їзду. Ну що ж, я буду там, де мій народ. Вже зараз у Львові залишилося 10 % місцевого населення, а скоро і цього не буде. Для мене ясно, що України не буде, а буде географічна місцевість, де будуть царювати євреї. Виселення – це їх робота, вони мстять галичанам за то, що вони допомагали німцям душити євреїв» [17, арк. 158].

Оцінюючи виселення молодший науковий співробітник Етнографічного музею Львівської філії Академії наук Данило Фіголь обурювався, що якщо «совети» хочуть боротися з бандерівцями, тоді для цього потрібно іти в ліс, а не виселяти беззбройних старих людей. «Хіба цим укріплюється влада, навпаки, деспотизм підриває її, люди будуть боятися і ненавидіти її. Ненависть мас сильніша всяких атомних бомб, а таке свавілля відбувається тоді, коли більшовики говорять, що Советська влада сама демократична. Слово людина звучить гордо, а виходить так, що людина гірше худоби, а Советська влада сама несправедлива», – продовжував Фіголь [17, арк. 158]. В іншій розмові працівник редакції «Червоний штандарт» Тарас Мигаль резюмував: «Большевики терором встановлюють владу, такі явища, які відбуваються зараз у нас будуть тільки

прикладом для країн, які захоплюються комунізмом і переконуються як виглядає практично комуністична свобода, далеко несхожа на те, про що писали Маркс-Енгельс-Ленін. Я готовий навіть до відправки, мені Сибір не страшна» [17, арк. 159]. Артист Львівської капели «Трембіта» Микола Кушлик, «місцевий українець», в розмові розповідав, що він був на вокзалі і бачив в яких страшних умовах будуть вивозити людей і бачачи це у нього навіть з'явилося бажання покінчити життя самогубством, або ж «кинутися на тих собак і відімстити їм за дітей» [17, арк. 159–160]. 21 жовтня на ринку Луцька мешканець Ренда заявив у розмові з сексотом: «... Почалося виселення, тільки і знають морити людей тюрмами та каторгою. Чим винні ці люди, котрих виселяють, не дають нічого взяти з собою. Напевне помруть всі дорогою. Чорт знає що це за влада» [14, арк. 252–253].

22 жовтня інформатор органів запитав у громадянина Калінського чому той пізно прийшов на роботу і почув у відповідь: «Я не п'ю, а сьогодні випив з горя, а інакше не знаю, що було би зі мною, я не можу дивитися як вивозять наших українців, завтра це чекає мене, другого і третього». Коли агент сказав, що всіх не вивезуть, то Калінський відповів: «Справжніх вивезуть, а залишаться ті котрі служать вашим і нашим» [14, арк. 255]. Мешканець с. Радохинці Крукеницького району Петро Кочмарик виявляв невдоволення виселенням і говорив: «... Тут, нам українцям, нема життя. Поляки нас притісняли, німці над нами знущалися, а тепер прийшов час, коли нас українців вивозять на смерть в Сибір» [18, арк. 109–110]. Агент 'Трудовой' 24 жовтня повідомив, що розроблюваний по справі-формуляр як український націоналіст Григорій Вовк, що працює майстром на нафтоперегонному заводі № 2, будучи незадоволеним виселенням сімей сказав: «... Наш народ вивозять в Сибір. Говорили, що до свята Жовтневої революції буде амністія, і хто був арештований, раніше прийде додому. Совети же знову вивозять, поступають з народом, як з худобою» [18, арк. 110].

Окрім негативних, за оцінкою органів МДБ, наводилися й приклади повідомлень про реагування населення на депортаційну операцію, які давали можливість оцінити різні аспекти можливих наслідків депортації на ситуацію в

Західній Україні. Для радянських спецслужб важливо було встановити чи матиме примусове виселення вплив на можливу активізацію українського підпілля і як це оцінюють місцеві мешканці. Відповідно через агентурну мережу намагалися фіксувати висловлювання щодо можливого збільшення чисельності учасників українського підпілля. Так, інформатор 'Шахтар' писав в донесенні, що 21 жовтня пізно вночі до нього попросилися переночувати двоє невідомих, які їхали на конях. З розмови з ними, він дізнався, що вони жителі Станіславського району та були мобілізовані возити сім'ї репресованих. Один з них, Іван, розповідав: «Нехай вивозять, все одно всіх не виселять. Ми своїх людей, котрі знаходяться в лісах не забудемо, вони борються за правду, за "Самостійну Україну"». Інший на ймення Юрко, підтримуючи розмову, заявив: «З сьогоднішнього дня наших людей в лісі буде більше тому, що багато втекло, ухиляючись від виселення, а в лісі хлопці їх приймуть до себе і будуть діяти разом» [18, арк. 258]. Про схожі висловлювання доносила й інша агентура радянських органів.

У Стрийському районі члени сімей, яких виселяли зі с. Добряни, після завантаження на автомашини погрожували бійцю винищувального батальйону Скрута, говорячи йому «що з ним розправляться бандити, які залишилися» [18, арк. 92].

Мешканець Костополя в розмові з агентом 'Березіним' заявив: «... Виселення населення до кращого не приведе от побачите скільки після цього буде вбивств...» [14, арк. 173]. В с. Ілавче Тереховлянського району під час конвоювання депортованих з натовпу, який зібрався на вулиці лунали вигуки: «Виселяйте, вам нічого не допоможе. Замість них у нас буде і 10 раз більше» [17, арк. 328]. 22 жовтня переселенець під час розмови з сексотом заявив: «Якщо в цьому році не почнеться війна, тоді і нас всіх вивезуть звідси і почнуть вивозити наших переселенців, потрібно всім чоловікам йти в ліс, якщо знову почнуть вивозити, то я зі своїм сином краще піду в ліс ніж туди від'їжджати». Аналогічні розмови фіксували агенти органів і на ринку с. Торчин [14, арк. 255–256]. 22 жовтня в особистій розмові з агентом органів Ніна Зубко заявила: «В селах почалося виселення, але нічого, бандерівці їм за це нароблять м'яса». На питання агента,

чому вона так думає, мешканка Луцька відповіла, що «я тільки вчора була в селі і там всі говорять про це» [14, арк. 254].

Як зазначали чекісти, були й такі, які використовували поширення різноманітних чуток, пов'язаних із виселенням, з метою особистої наживи. Так, наприклад, працівник одного з Львівських магазинів, Паризький, зайшовши на квартиру до «місцевої українки» Данильченко, запропонував їй розпродати всі свої меблі, оскільки вона підлягає виселенню. Налякавши так жінку, він купив у неї картоплю та заготоване на зиму паливо. При цьому він заявив, що меблі також забере, а гроші вишле Данильченко після отримання від неї листа з місця заслання [17, арк. 155].

Були зафіксовані агентурою і випадки, які можуть бути потрактовані як курйозні, але разом з тим можуть і свідчити про стратегії виживання, обрані місцевим населенням під загрозою депортації в Сибір та Центральну Азію. Так, селянин с. Підріччя Камінь-Каширського району Герасим Кот, 1881 року народження, коли його зупинив під час операції патруль і запитав документи, «витагнув з кишені акуратно складений портрет товариша Сталіна, пред'явив його патрулю і сказав "... ось мій головний документ. Я вірю в советську владу. Одобряю всі заходи з ліквідації бандитів. Треба було давно виселити з нашого села цю нечисть"». Після цього селянин прийшов у сільраду і разом з її головою вивісив над будинком прапор СРСР [14, арк. 265–266]. Селянка с. Гута, Уляна Камінська-Тараканець, віком 60 років, підтримуючи заходи з виселення, зазначала: «Советську владу не могли перемогти німці, а бандитам тим більше ніколи не перемогти. Тільки погублять свої дурні голови..» [14, арк. 266].

Однією з постійних тем, яку фіксували інформатори органів МДБ, було переконання, що примусові виселення продовжаться і в майбутньому. Так, Яків Забужко, мешканець с. Самостріли, в розмові зі сексотом 'Туча' заявив: «... Це тільки початок, большевики будуть виселяти всіх. Спочатку виселять сім'ї бандерівців, потім будуть виселяти куркулів...» [14, арк. 169–170]. Далі Забужко продовжив: «Чим їхати нам мучитися в Сибір, краще піти в колгосп і жити вдома. Я вирішив так: зібратися всім жителям села і просити район, щоби він організував

в нашому селі колгосп. А я готовий піти головою колгоспу» [14, арк. 169–170]. Інформатор Дрогобицького МВ МДБ ‘Рузя’ 22 жовтня повідомила, про висловлювання мешканки міста Ксенії Федяк: «Нехай не радуються російські всі восточники, сьогодні виселяють нас, а завтра будуть виселяти їх» [18, арк. 92].

Під час виселення сім’ї куркуля Тихона Павлюка, мешканця с. Пісків Костопільського району, його син, Влас Павлюк (проживав окремо), говорив сусідам: «... В 1941 році перед нападом німців на Советський союз, совети виселяли жителів Західної України в східні області, чуючи неминучість війни з Німеччиною. Так і тепер, совети очікують війну з Америкою, тому вони виселяють людей. Але нічого, скоро їм прийде кінець. Америка вже розкидає листівки з призивом населення до війни з Советським союзом. Скоро придуть американці і звільнять наші сім’ї... /записано зі слів мешканки Потапчук/» [14, арк. 171–172]. На розробку Павлюка була направлена агентура. Сексот УМДБ Дрогобицької області ‘Славко’ 22 жовтня повідомляв «21 жовтня на території нафтопереробного заводу № 2 робочий Павловський Антон в присутності Сенів Богдана (обоє мешканці Млинки Шкільникові Дрогобицької області) заявив у розмові «зараз совети зробили пробний вивіз населення в Сибір, через день два вони зі Західної України вивезуть все населення. Зараз треба продавати все, що є на господарстві, а то все нажите добро пропаде». Паловського підтримав Сенів Богдан, який сказав «Я вже зарізав корову і свиню і заготовлюю продукти на дорогу». Інформатор стверджував, що схожий панічний настрій поширився у всьому селі Млинки Шкільникові [18, арк. 93].

В Яблунівському районі від агентури МДБ надійшли дані, що підпілля ОУН поширює провокаційні чутки про начебто, плановане виселення 60 % українського населення зі Західної України. У зв’язку з цим підпілля ОУН закликає молодь негайно іти в підпілля [25, арк. 64–65]. Агент Войнилівського РВ МДБ ‘Соловйов’ доносив, що кущовий провідник того ж району ‘Хмара’ і станичний ОУН с. Томашівці ‘Зима’ поширюють чутки про виселення, яке начебто зараз готується. Депортувати мають сім’ї куркулів та підпільників. Для цього начебто на залізничні станції знову завозять вагони. Під дією цієї пропаганди

сім'ї куркулів та невиселених повстанців посилено готуються до виселення: продають худобу, непотрібні речі, а все що потрібно запаковують [25, арк. 65].

Тема повторних майбутніх депортацій часто пов'язувалася з неминучістю найближчим часом війни поміж США та СРСР. Мешканка Дрогобича Топольницька в колі своїх сусідів 21 жовтня заявила: «... Большевики вивозять невинних людей в Сибір. Це знущання можуть придумати тільки совети. Нехай хазяйнують на нашій землі поки їх влада... Довго знущатися над українським народом їм не прийдеться, так як Америка і Англія спостерігають за подіями і нададуть нам допомогу. Скоро буде війна, ось тоді совети стануть розплачуватися за всі знущання над народом...». У продовження: «... Ви же бачите, що вивозять старих і дітей. Молодь іде в підпілля, а тому треба очікувати, що вона зробить свою справу, якщо не зараз, то весною і літом, навіть тоді, коли війни не буде...» [18, арк. 108].

Про реагування підпілля на проведенне виселення станом на 31 жовтня в УМДБ Чернівецької області надійшло тільки одне повідомлення від 'Фраймана', який повідомив, що на другу добу після проведення депортації він розмовляв із провідником районного проводу ОУН 'Левом' (мати якого була виселена). Провідник заявив, що про виселення сімей йому відомо і що підпільники цього очікували, але через те, що незабаром буде війна англо-американців проти Радянського союзу, в якій Союз зазнає поразки, оунівці за свої сім'ї не переживають, так як після поразки Союзу ці сім'ї повернуться додому [25, арк. 66].

Чутки про майбутнє переселення, яке має відбутися ближчим часом, поширювали і самі працівники органів. Наприклад, 10 листопада 1947 р. в Підволочиську голова місцевого сільпо заявив районному прокурору Ананєвському про те, що група осіб у міліцейській формі, казахи за національністю «... прибули до нас для проведення операції по виселенню бандерівців, причому ця операція повинна проходити на днях всюди і за одну ніч». Після проведеної відділом 2-Н УМДБ Тернопільської області перевірки було встановлено, що чутку поширили співробітники залізничного корпусу МДБ, які прибули для проведення операції на ст. Підволочиськ. Декілька із них вимагали в місцевій чайній московську горілку,

а отримавши відповідь, що є тільки «горілка сирець» заявили буфетниці, що «вони приїхали допомогти вам виселяти бандитів, а у вас навіть немає московської горілки» [116, арк. 172–173].

Аналіз збережених матеріалів перлюстрації кореспонденції дає можливість оцінити вплив операції «Запад» у ширшій тематичній та хронологічній перспективі. Попри те, що звіту про результати поштової цензури за жовтень 1947 р. або не збережено, або поки не виявлено, кількість конфіскованих листів, у яких йшлося про проведену операцію масового примусового виселення за листопад 1947 р. – березень 1948 р. становила 39 605 одиниць.

За матеріалами роботи пунктів «ПК» Дрогобицької області у жовтні–листопаді 1947 р. підготовлено три спецповідомлення «Про реагування частини сільського населення у зв'язку з виселенням сімей засуджених членів ОУН» (98 документів виявлено впродовж 21–28 жовтня) [97, арк. 435–437зв], «Про поширення чуток в особистому листуванні про начебто майбутнє масове виселення населення західних областей України» (157 документів виявлено впродовж 25 жовтня – 15 листопада) [97, арк. 448–453] та «Про поширення чуток про повторне виселення членів сімей учасників ОУН-УПА» (повідомлення секретарю Дрогобицького обкому КП(б)У з 13 прикладами від 22 листопада 1947 р.) [97, арк. 454–456].

У місячних звітах та спецповідомленнях чекісти подавали найхарактерніші, на їхню думку, приклади реакції населення Західної України на депортацію «Запад». У деяких листах адресанти намагалися використовувати езопову мову або алегоричність. Наприклад, для позначення виселення вживали означення «весілля»:

«Отримувач: м. Кемерово, Кемеровський район, п/я ЛК 82-АНТОНІК

Михайло Васильович

23.X.47 р. “... Дорогий зять! 21.X. в нашому селі було велике, але сумне весілля, також і по інших селах були весілля... Маринка і Каська з дитиною поїхали далеко де ти, взагалі важко описати яка була ця страшна ніч...”

Відправник: Дрогобицький р-он п. Рихтичі
с. Старе Село ШУДЛО
Рузя Олексіївна» [97, арк. 435зв].

Унаслідок проведення операції «Запад» у населення західних областей склалося враження, що в планах радянського режиму продовжувати виселення та депортувати від 30 до 50 відсотків місцевого населення:

«ОТРИМУВАЧ: КРИВКО Анастасія Іванівна
м. Нарва ЛК п/я № 7

“... 3.XI.47 р. Дорога Настя! 21 жовтня вивезли всі сім'ї у кого були арештовані та засуджені, але говорять це ще не все, тепер будуть виселяти тих хто був в Німеччині. З нашої області всього вивезли 26 000, а будуть виселяти 50% всього населення, а решту повинні записати в колгосп... народ боячись цього виселення, почав ще більше продавати та забивати худобу”

ВІДПРАВНИК: РУДЬКО Анна Миколаївна Дрогобицька
обл. Миколаївського р-на село
Пісочне

м/м № 002022/Карім.

Докум. “К”» [97, арк. 450].

Сільські мешканці безпосередньо пов'язували колективізацію та депортації. Матеріали «ПК» чітко фіксують, що вступ до колгоспу сприймався як порятунок від виселення, «адже колгоспників не виселяють». Попри це, в чималій кількості листів адресанти пишуть, що не запишуться до колгоспу навіть під загрозою вивозу їхньої сім'ї в Сибір. У спецповідомленні «Про негативне реагування сільського населення на організацію колгоспів в області» питання депортацій наскрізно проходить в кореспонденції:

«ОТРИМУВАЧ: КАЗЮТА Степан Володимир.
Челябінська обл. Бурат-Килитим П.Я.М. 46 Ж

“... [...] кажуть потрібно писатися в колгосп, а люди не хочуть.
Кажуть поїдемо на схід, а в колгосп не підемо.”

ВІДПРАВНИК: КАЗЮТА Володимир Степ.

Дрогобицька обл. р-н

Дублянський с. Біле*

м/м № 002177/Кар. документ “К”» [97, арк. 459].

Окрім тих, хто був категоричним противником вступу до колгоспу, були й ті, хто був готовий «записатися» до нього, аби врятувати себе від депортації у «віддалені райони СРСР»:

«ОТРИМУВАЧ: ЛЮТИК Дмитро Якимович

КОМІ АРСР м. Ухта п/я

ЛК 226/23

“... Кажуть або іди в колгосп, або в Сибір. Піду в колгосп тільки б залишитися [...]”

ВІДПРАВНИК: ЛЮТИК Дрогобицька обл.

пош. Дрогобич

м/м № 002191/Рукав. докум. “К”» [97, арк. 459].

З листопада 1947 р., очевидно, були внесені незначні зміни у структуру щомісячних звітів МДБ УРСР, що дає нам можливість докладніше побачити тематику питань, порушених у приватному листуванні у зв'язку з проведенням операції «Запад». Зокрема відслідкувати динаміку частотного розподілу тем та те, яким чином ці дані використовували «органи».

Аналіз збережених місячних звітів з листопада 1947 р. до червня 1948 р. засвідчує, що проведення депортації спричинило своєрідний інформаційний вибух. Кількість конфіскованих у листопаді 1947 р. листів з повідомленнями про масове виселення в 3–6 разів перевищує будь-яку іншу тему, щодо якої відбувалися конфіскації кореспонденції у 1947–1948 рр. У наступні два місяці кількість повідомлень про операцію знизиться, натомість з'явиться низка нових питань, які порушували мешканці Західної України у своєму листуванні: про втечі депортованих зі заслання, розкрадання речей виселених, повторні майбутні виселення. Детальний частотний розподіл кількості повідомлень за тематикою та

* Ймовірно, с. Велика Білина або с. Мала Білина.

способами їхнього використання у роботі радянських спецслужб наведено у Таблиці Б.13.

У місячному звіті МДБ УРСР за листопад 1947 р. не було окремого тематичного підрозділу про виселення, але інформація про депортацію містилася в інших частинах: наприклад, в антирадянських цитатах так званого «націоналістичного характеру»:

«Горьківська ж.д., ст. Сухобезводне, ЛК № 242/13,

ЗАСИЛКІНА Ф.П.

“... Не сумуй, будь тверда духом, як була колись. Ти повинна бути впевнена в перемозі, ми скоро звільнимся від цього ярма. Твою рідну мати вивезли, але ти не сумуй, щось буде, адже цьому знущанню скоро прийде кінець, вийдемо на волю раз і назавжди. [...] Славка.”

Волинська область, Колківський район,
с/с Чорторийськ, СОКОЛ Сизон.

(Від. “В” УМДБ Волинської області документ “К”, разом зі спецповідомленням № 9/1526 направлений Начальнику Відділу 2-Н УМДБ Волинської області).» [71, арк. 72].

Особливо важливими для оперативної роботи радянських спецслужб були повідомлення про ухилення від виселення, про перехід на нелегальне становище або про втечі й повернення депортованих сімей з місць заслання. Такі листи давали можливість встановити особи тих, кому вдавалося поки уникати репресій, та локалізувати можливі місця їхнього перебування:

«Південно-Казахська область, ст. Арись, К/С

Байракум, СТЕЦЬ М.Т.

“... З тих, котрих забрали 22 жовтня 1947 р. в Кемеровську область, вже багато повернулося. Приїхала також невістка Марини ФЕДОРЧАК. Вона втікала. Дорога їй коштує 800 рублів. Вона все продала і приїхала майже гола з трьома дітьми...”

Тернопільська область, район Козова,

Середня школа, ФЕДОРЧАК О.В.

(Відділен. “В” УМДБ Тернопільської області документ “К”, меморандум направлений в РВ МДБ Козова за № 9/877 від 25/3.48 р. і використаний в спецповідомленні за № 9/1111 від 26/IV.48 р.)» [75, арк. 114].

З липня 1948 р. у структуру щомісячних звітів про роботу пунктів «ПК» МДБ були внесені чергові зміни. Відтепер детальний перелік окремих питань подавався тільки для конфіскованої кореспонденції. Відповідно у липні 1948 р. – січні 1949 р. було прозвітовано про три питання своєрідного наслідку операції «Запад»: втечі та повернення з місць виселень, повторення депортації та про виселення куркулів (детальніше про частотний розподіл повідомлень див. Таблицю Б.14).

Важливо зазначити, що так звані чутки про начебто плановане повторне виселення аж ніяк не були чутками. Ще 6 лютого 1948 р. міністр державної безпеки УРСР С. Савченко надіслав запит на МДБ СРСР з проханням санкціонувати продовження виселення сімей оунівців як відплатних дій на повстанську активність. Відповідний наказ МДБ СРСР № 00386 було видано 20 жовтня 1948 р. Тому динаміка зростання кількості повідомлень про плановані виселення цілком відповідала реальності чекістських планів та дій.

Унаслідок агентурних дій УМДБ Тернопільської області вдалося встановити, що спецпереселенці пишуть листи до своїх родичів та знайомих з проханням передати оунівцям інформацію про те, хто саме здійснював їхнє виселення та просять помститися за них. Після часткового перегляду місцевими пунктами «ПК» вхідної кореспонденції з місць депортацій з 4 до 7 березня 1948 р. вдалося виявити 56 повідомлень «антирадянського характеру» [73, арк. 190–194]:

«Тернопільська обл., р-н Підгайці

с. [Г]Нильче, ШТОГРИН Іван Павлович.

22.II.48 р. “... Дуже мене дивує те, що ще живуть між нами такі люди, котрі наживаються чужим добром. О, Боже, нащо ти забрав наших кращих синів, а залишив негідних називатися українцями. Але

це все закінчиться скоро, їх нагодує сира земля, і до тих пір не буде добра нашій Україні, поки будуть жити такі люди, котрі зазіхають на добро свого брата, за яке він так тяжко працював, обливаючи це добро кров'ю і потом. Ми скоро по дружньому подамо друг другові руки і прозвучить з наших вуст – “Слава Україні”...

Кемеровська область, м. Сталінськ,
шахта Зисяновка, ШТОГРИН
Василь Євгенович.» [73, арк. 193].

Про ситуацію та приклади повідомлень МДБ УРСР доповідало у спецповідомленні на ім'я начальника відділу «В» МДБ СРСР М. Грибова та просило, щоби чекісти в місцях відправлення кореспонденції, особливо в Кемеровській області, відповідальніше ставилися до заходів «ПК» та організували стовідсотковий перегляд листів, що відправлялися в Західну Україну [73, арк. 194].

Під час проведення поштової цензури частина листів відправлялася для оперативного відпрацювання. Унаслідок виявлення інформації, яка відображала шкідливі з точки зору чекістів патерни поведінки населення Західної України, проводився комплекс чекістських заходів із метою встановлення конкретних осіб (якщо вони були невідомі) та їхнього репресування. Так, наприклад, у травні 1948 р. в Дрогобичі було виявлено та вилучено вісім листів зі сіл тодішніх Підбузького, Дрогобицького та Ходорівського районів. Місцеві мешканці писали, що священники у своїх проповідях звертаються з проханням надавати всебічну допомогу засудженим українським повстанцям та адміністративно висланим сім'ям [86, арк. 42–48]. Марія Хомин з села Новий Кропивник в одному зі своїх листів до сестри в місто Коркіно (Челябінська область) писала:

«... Дорога сестро! На самий великий день Паски, священник в нашому селі читав проповідь про тих, які засуджені і виселені в Сибір, про тих, котрі сидять в тюрмах. Він говорив, що наш народ знаходиться у великому горі. Слухаючи священника і відчуваючи горе бідного народу, всі, хто був в церкві, плакали. Священник говорив: “Господь спасе нас від цього горя проклятого, люди перестануть

нести тяжкий хрест і настане радісний день для всього народу”» [86, арк. 48].

Допитавши місцевих мешканців, було встановлено одного зі священнослужителів – отця Володимира Марущака, який і був заарештований 15 липня 1948 р. зі звинуваченнями в неодноразовій «антирадянській агітації». У підсумку о. В. Марущак був засуджений до 25 років виправно-трудових таборів, де й помер 19 вересня 1954 р. [166, арк. 62зв–63].

Загалом, завершуючи аналіз архівної інформації про реагування мешканців Західної України на операцію «Запад», можна підсумувати виявлені свідчення влучним канцеляризмом поданим у спеціальному повідомленні від 22 жовтня 1947 р. за підписами уповноваженого МДБ СРСР генерала П. Прищепи та начальника УМДБ Тернопільської області полковника В. Коломійця: «З боку населення спостерігається підвищений інтерес до операції» [17, арк. 171].

Додаток Ж. Операція «Запад» як аспект феномену цивільного заручництва 1944–1952 рр.

Феномен заручництва є однією з важливих дослідницьких перспектив, яка дозволяє глибше та докладніше вивчити природу і характер комуністичних репресій, зокрема й примусових виселень*.

Депортації українського населення з території Західної України під час та відразу після Другої світової війни історик Тамара Вронська вважає прикладом «чистого» «сімейного заручництва» [231, с. 430]. Це поняття дослідниця тлумачить як «цілеспрямовані заходи державних органів, що супроводжуються тиском на дійсних та уявних опонентів, психологічним впливом на людей (чи групи осіб), погрозами застосування репресій чи дискримінації їхніх родичів, що підштовхує до обрання тих чи інших моделей суспільної поведінки (виконання певних дій чи бездіяльності)» [231, с. 19].

Т. Вронська вважає початком активізації позасудових репресій через примусове виселення весну 1945 р., коли на території Західної України тривала інформаційна кампанія, спрямована на добровільну явку з повинною українських повстанців. Публічну погрозу виселяти сім'ї тих, хто не з'явиться добровільно, дослідниця характеризує як тактику заручництва, що стосувалася мирних громадян [231, с. 344]. Початком наступного етапу, коли відбулося юридичне оформлення «дій у відповідь», тобто депортації сімей – заручників як реакції на дії українських повстанців, Т. Вронська визначає 1948 р. [231, с. 370–373].

Важливим елементом дослідження операції «Запад» є пошук відповідей на питання: чи присутні в нормативних актах радянських спецслужб положення щодо застосування принципів заручництва, чи можемо ми підтвердити його сімейний характер, чи, можливо, констатувати ширше застосування принципу колективної відповідальності місцевого цивільного населення за антирадянські дії українських повстанців, а також чи можемо ми розглядати операцію «Запад» у розрізі феномену заручництва. Аналіз фондів ГДА СБУ щодо депортаційних

* Матеріали даного підрозділу опубліковані в авторській статті [330].

практик проти «сімей ОУНівців» дозволяє співвіднести отримані результати із дослідницькими гіпотезами, сформованими Т. Вронською щодо феномену заручництва в депортаційних практиках сталінського режиму у 1944–1950-х рр.

Депортаційна кампанія так званих «сімей оунівців» складалася з чотирьох етапів: (1) операції 22 травня 1941 р., коли було виселено 3079 сімей або 11 329 осіб; (2) кампанії 1944–1946 рр. – 14 726 сімей або 36 609 осіб; (3) операції «Запад» 21–26 жовтня 1947 р. – 26 332 сім'ї або 77 791 особу та (4) кампанії 1948–1952 рр. – 22 308 сімей або 80 209 осіб. Загалом зі Західної України в межах цієї кампанії було депортовано 205 938 осіб. Головною метою зазначених заходів радянських спецслужб була боротьба проти українського антирадянського повстанського руху та насамперед проти ОУН та УПА [322; 394].

Аналіз виявлених у фондах ГДА СБУ нормативно-розпорядчих актів за 1944–1946 рр. (детальніше див. Підрозділ 2.1) засвідчує, що майже третина з виявлених нормативних актів, 8 із 29 документів, містять елементи, безпосередньо пов'язані з феноменом заручництва. Всі вони були видані на республіканському рівні. Два нормативні акти регламентують застосування комуністичними спецслужбами депортаційних практик. У решті шести – примусові виселення є одним із елементів протиповстанської боротьби.

Хронологічно першим нормативним актом, в якому безпосередньо фіксується принцип заручництва, є Директива № 2027/ш, видана 28 серпня 1944 р. у Львові. Її було розіслано начальникам УНКВД західних областей України з метою прискорити поборення оунівського підпілля та збройного повстанського руху. В акті поряд з проведенням агентурної, оперативно-слідчої роботи, чекістсько-військових операцій, створенням бойових (легендованих) груп задля ліквідації керівного складу ОУН та УПА також пропонувалося приділити особливу увагу проведенню заходів із деморалізації («разложенческих мероприятий») [4, арк. 22].

З цією метою Директива вимагала, щоб чекісти взяли на облік усі сім'ї, члени яких перебували на нелегальному становищі чи брали участь у підпільній боротьбі. НКВС мав зібрати обліковані родини та зробити їм пропозицію під

розписку. Сім'ї членів українського підпілля повинні були вплинути на своїх близьких («батько, брат, чоловік») та змусити їх впродовж 5–10 днів повернутися з лісів, інакше їх буде репресовано – вислано до Сибіру з конфіскацією майна. Директива також вимагала швидко оформлювати матеріали на депортацію сімей та зазначала, що така чекістська діяльність матиме велике значення для «розкладання» повстанських груп.

20 травня 1945 р. датовано публічний наказ НКВС УРСР за підписом наркома В. Рясного, в якому встановлено остаточний термін добровільної здачі та явки з повинною українських повстанців на 20 липня 1945 р. [7, арк. 11]. Наказ українською мовою був розтиражований накладом у 7000 листівок та 5000 плакатів тільки для однієї Станіславської області [1, арк. 87, 121].

Зазначений наказ публікувався і в місцевій радянській пресі обласного та районного рівнів, а також тиражувався в інших обласних друкарнях Західної України. Так, наприклад, в ГДА СБУ у фонді управління «Боротьби з бандитизмом», ключового підрозділу, який боровся з українськими повстанцями, зберігаються примірники місцевих газет зі Станіславщини із опублікованим наказом [1, арк. 87, 121].

У пунктах 4 та 5 публічного наказу, які стосувалися відповідно повстанців та їхніх прихильників, які не з'являться добровільно в «органи Радянської влади», було зазначено, що окрім арешту українських підпільників будуть також застосовані репресії й щодо їхніх сімей – виселення.

Видання публічних наказів та розпоряджень практикувалося і раніше. Зокрема, в архіві СБУ зберігаються копії розпоряджень начальника Львівського обласного управління НКВС (листопад–грудень 1944 р.). В акті окремим пунктом йшлося про те, що «сім'ї всіх осіб, які ухилятимуться від явки до органів радянської влади, а також і окремі члени їхніх сімей будуть негайно заарештовані і виселятимуться до Сибіру, а їхнє майно буде конфісковано» [1, спр. 198, арк. 29].

Надзвичайно важливою для розуміння феномену заручництва є спільна Директива НКВС та НКДБ УРСР № 48/д/31 від 24 травня 1945 р., яка є на зберіганні в Архіві СБУ у декількох примірниках [2, арк. 49–50; 39, арк. 31–32;

40, арк. 149–150]. Попри те, що документ стосується протиповстанської боротьби, ключовим методом, який мали застосовувати чекісти, були примусові виселення цивільного населення. Використання такого методу боротьби передбачено у трьох з п'яти пунктів директивної вказівки.

У цій Директиві безпосередньо вказано про необхідність негайного застосування висилки сімей підпільників та їхніх симпатиків у відповідь на повстанську активність. Фактично йдеться про застосування практики заручництва, коли у відповідь на здійснену повстанцями акцію необхідно не тільки виявити та арештувати підпільників, але й негайно, у 3–5-денний термін, репресувати їхні сім'ї.

Поряд з арештом та репресіями родин безпосередніх учасників диверсійних чи бойових акцій українського підпілля, чекісти також мали арештовувати так званих поплічників, ув'язнювати їх і виселяти їхні сім'ї.

У випадку, коли встановити безпосередньо причетних до повстанських акцій було неможливо, в населеному пункті, де відбулася повстанська акція, мав заарештовуватися антирадянський та націоналістичний елемент, відомий за агентурними даними. У цьому випадку сім'ї арештованих також підлягали негайному примусовому виселенню. Про проведені арешти органи НКВС–НКДБ були зобов'язані публічно повідомляти місцеве населення.

Важливо зазначити, що напередодні видання спільної Директиви за № 48/д/31, а саме 15 травня 1945 р., на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей України М. Хрущов виступив з промовою, присвяченою питанням поборення українського підпілля. Одна з пропозицій була практично аналогічною змісту зазначеного нормативного акту [176, с. 602–603]. Інша теза з виступу М. Хрущова стосувалася запланованого чергового звернення уряду та ЦК КП(б)У до населення із встановленням кінцевого терміну явки з повинною. Найімовірніше, публічний наказ НКВС УРСР від 20 травня 1945 р. також був реалізацією саме цих планів.

12 липня 1945 р. заступник наркома НКВС УРСР видав наступну вказівку за № 8/252 всім начальникам УНКВС західних областей, в якій вимагав подавати в

оперативних зведеннях інформацію щодо кожного факту активних дій українських повстанців та конкретні чекістські заходи, що були здійснені у відповідь. Зокрема, обов'язково необхідно було надавати інформацію про кількість виселених сімей активних оунівців [2, арк. 99].

24 липня 1945 р. начальникам УНКВС–УНКДБ західних областей України надійшли дві вказівки. Перша – наркома внутрішніх справ за № 8/555 стосувалася УНКВС і вимагала провести низку заходів задля посилення кампанії явки з повинною [2, арк. 113]. До 1 серпня 1945 р. чекісти на місцях мали скласти списки сімей вояків УПА та членів ОУН, що продовжують перебувати на нелегальному становищі. До 5 серпня того ж року розпочати масове затримання поданих сімей для виселення. Ті родини, що вже перебувають на збірних пунктах, та члени яких прийдуть з повинною, мали бути звільнені та направлені за місцем проживання. Наступна спільна вказівка наркомів внутрішніх справ та державної безпеки за № 8/558 роз'яснювала, що всіх, хто з'явиться з повинною до 1 серпня 1945 р., не мають арештовувати, а також встановлювала перелік заходів, які повинні здійснити чекісти в цьому випадку (взяти таких осіб на оперативний облік та забезпечити агентурним обслуговуванням) [2, арк. 114].

У дев'ятисторінковій Директиві НКВС УРСР за № 110 від 24 вересня 1945 р., яка стосувалася перевірки та покращення роботи агентурно-інформативної мережі, нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясной вказує також і на необхідності використання методу примусових виселень. Зокрема, чекісти мали при оцінці оперативної ситуації: розшукати сім'ї облікованих повстанців, оформити на них справи та провести їхню депортацію (після затвердження постанови НКВС та прокуратурою УРСР). При роботі з особами, які прийшли з повинною – звільняти їхні сім'ї з-під варти, але лише за умови здачі зброї та надання допомоги органам НКВС [39, арк. 118–126].

Необхідність застосування примусових виселень також згадана і в рішенні щодо покращення діяльності так званих груп самоохорони сіл або «винищувальних» (истребительных) батальйонів. Директива НКВС УРСР за № 8/156936 від 13 листопада 1945 р. встановлювала одним із пунктів (п. 10), що

сім'ї «зрадників-бійців» винищувальних батальйонів повинні негайно репресовуватись, зокрема висилатись до Сибіру, незалежно від того, чи вдалося затримати зрадника, чи ні [4, арк. 214].

Впродовж 1946 р. та 1947 р. попри те, що не тільки продовжувалася депортаційна кампанія, але й була проведена спеціальна операція примусового виселення під криптонімом «Запад», у виявлених нормативних актах не зафіксовано посилянь до прямого застосування принципів заручництва.

Депортація «Запад» стала наймасштабнішим примусовим виселенням, проведеним у форматі спеціальної операції, спрямованої на придушення українського антирадянського збройного руху опору на території Західної України. Операція розпочалася 21 жовтня 1947 р. Її результатом стало примусове виселення до Сибіру та Казахстану 26 332 сімей – 77 791 особи.

Операція «Запад» стала логічним продовженням депортаційної кампанії на території Західної України у 1944–1946 рр. Нормативні акти з проведення примусового виселення як одномоментного масового заходу не містили безпосередніх елементів цивільного заручництва. Водночас сама операція повинна була справити враження відплатних дій сталінських спецслужб проти мирного населення, яке підтримувало чи було лояльним до українського визвольного руху.

Реакція місцевого населення на операцію «Запад» засвідчує те, що депортація розглядалася як акція помсти на дії українських повстанців. Так, наприклад, органи зафіксували розмову молодшого наукового співробітника Етнографічного музею Львівської філії Академії наук Данила Фіголя, в якій він заявив, що «якщо Совети незадоволені бандерівцями, нехай ідуть в ліс, ловлять їх і знищують, це буде закономірно, а то приходять вночі до беззбройних людей, до беззахисних старих та вивозять їх» [17, арк. 158].

Аналогічно українські повстанці розглядали депортації як відплатні акції, вони безпосередньо пов'язували примусові виселення з принципом заручництва. Так, наприклад, керівник СБ ОУН міста Дрогобича заявляв, що «через мене Советська влада вивозить багато сімей із села Трускавець в Сибір. Численні

мешканці цього села просили мене явитися з повинною, але я цього не зробив, так як мене Советська влада ніколи не пробачить і розстріляє» [18, арк. 101–102].

У листі міністра державної безпеки УРСР С. Савченка від 6 лютого 1948 р. до міністра державної безпеки СРСР керівництво союзного рівня інформувалося про те, що станом на 10 січня того ж року взято на облік 22 765 сімей учасників українського визвольного руху. Зважаючи ж на те, що підпілля активно протистояло колективізації та здійснювало боротьбу з «партійно-радянським активом», республіканське керівництво зверталось з проханням санкціонувати продовження виселення «в тих населених пунктах, в яких бандити, спираючись на свої родинні зв'язки, здійснюють терористичні акти» [15, арк. 9–10].

У результаті у нормативному акті, який видано у жовтні 1948 р. чітко зазначено не тільки головну мету, але й базовий принцип на підставі якого чекісти мали відтепер здійснювати депортаційну активність щодо цивільного населення Західної України.

Чекісти сприймали наказ МДБ СРСР № 00386 від 20 жовтня 1948 р. «Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів та бандпоплічників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти» [35, арк. 5–6] як наступника та своєрідного спадкоємця наказу про проведення операції «Запад». Фактом, який яскраво про це свідчить є запис про реквізити та місце зберігання нового розпорядчого документу, зроблений олівцем на першій сторінці наказу № 00430 [15, арк. 12].

Наказ МДБ СРСР № 00386 від 20 жовтня 1948 р. став ключовим актом, який регламентував продовження депортаційної кампанії «сімей оунівців» у 1948–1952 рр. та повністю базувався на принципах цивільного заручництва.

Примусові виселення українського населення з території Західної України відповідно до наказу № 00386 повинні були проводитися у форматі повсякденної діяльності та у відповідь на активну діяльність українського антирадянського підпілля. В інструкції про порядок оформлення облікових справ на депортовані сім'ї, яка додавалася до наказу, було зазначено, що райвідділи МДБ на момент здійснення «терористичних і диверсійних актів» вже повинні мати повний облік

усіх сімей, що підпадали під виселення та мали вести за цими сім'ями агентурне спостереження [35, арк. 7]. У наступному додатку до наказу – Інструкції про порядок проведення виселення сімей від 20 жовтня 1948 р. зазначалося, що «з метою своєчасного й успішного проведення виселення, районні відділи МДБ заздалегідь виявляють сім'ї бандитів, націоналістів і бандпоплічників-куркулів, оформлюють на них облікові справи, використовуючи при цьому всі можливості для їхньої документації» [35, арк. 12].

Кількість сімей, які підлягали репресіям через примусове виселення в населених пунктах, де повстанцями було здійснено той чи інший акт, визначалася відповідно до вказівки міністра держбезпеки УРСР чи його заступника. У населених пунктах, де повстанці перебували під час підготовки чи після проведення антирадянської акції, виселенню підлягали тільки сім'ї близьких родичів або безпосередніх поплічників [35, арк. 12–13].

Про те, що та чи інша сім'я депортується у відповідь на повстанську активність, чекісти повинні були озвучити в момент виселення з помешкання. Депортації «сімей оунівців» у 1948–1952 рр. здійснювалися на базі спеціально створених збірних пунктів.

Те, що під примусове виселення підпадали не тільки сім'ї безпосередніх учасників тих чи інших повстанських дій свідчать доповідні записки та спеціальні повідомлення про повстанські акції або так звані «бандпрояви», як їх фіксували в документах НКВС–МДБ, та реакцію на них радянських спецслужб.

Наприклад, у спеціальному повідомленні від 17 березня 1949 р. про повстанські акції в с. Кропивник Калуського району Станіславської області 16 березня того ж року, коли було вбито шістьох солдат та поранено ще двох – членів чекістсько-військової групи зі складу 215 стрілецького полку військ МДБ, на адресу ЦК ВК(б)У повідомлялося, що «разом зі заходами, що проводяться з розшуку і ліквідації терористів, які втекли, в порядку дій у відповідь на здійснений бандпрояв, по с. Кропивник готується виселення 15 сімей учасників оунівського підпілля», зокрема планувалося здійснити депортацію і сімей двох безпосередніх учасників повстанської акції [88, арк. 44–47].

«Дії у відповідь» здійснювалися не лише за людські втрати, яких зазнавала радянська сторона (чекісти, солдати, партійні активісти тощо), але й за нищення колгоспного майна. Так, у відповідь за спалену в ніч на 21 червня 1950 р. конюшню, в якій згоріло 19 коней, племінний бик та 18 голів дрібної рогатої худоби в с. Білашівка (тепер Білашів) Мізоцького району Ровенської області МДБ проведено чекістсько-військову операцію зі застосуванням літака ПО-2. У результаті вбито трьох підпільників, окрім того оформлено та 26–27 червня 1950 р. виселено зі вказаного та сусідніх сіл 78 сімей активних учасників підпілля, прихильників українських повстанців та куркулів кількістю 299 осіб [89, арк. 57–59].

У доповідній про результати боротьби з оунівським підпіллям у західних областях УРСР за липень 1950 р. поміж іншою звітною інформацією МДБ повідомляло, що у відповідь на 54 повстанські акції було виселено 774 сім'ї загальною кількістю 3045 осіб [90, арк. 39]. Практично у кожному другому щоденному спеціальному повідомленні та в кожному щомісячному зведенні інформації про результати боротьби органів МДБ з українським антирадянським рухом опору подавалися кількісні показники виселень – «дій у відповідь».

Так, наприклад, у доповідній записці, яка підсумовувала 1950 р., зазначалося, що у відповідь на 518 повстанських акцій було депортовано 12 076 сімей загальною кількістю 45 004 особи [91, арк. 39, 41]. За період від 1 серпня 1951 р. до 20 лютого 1952 р. у відповідь на 75 операцій українських підпільників на території західних областей УРСР виселено 615 сімей загальною кількістю 2337 осіб [53, арк. 34, 66].

Аналіз даних про кількість повстанських акцій та відповідно кількість депортованих сімей дає можливість встановити коефіцієнт співвідношення «дій у відповідь» упродовж кінця жовтня 1948–1952 рр., із кількістю повстанських акцій, зафіксованих статистикою органів НКВС–МДБ [53, арк. 335, 337]. У результаті бачимо, що найбільш репресивними були 1950 та 1951 роки. Так, упродовж 1950 р. у середньому за одну повстанську акцію примусово депортували 21 сім'ю або 79 осіб. У наступному 1951 р. «ціна», яку сплачувало місцеве населення, що де-факто опинилося в масовому заручництві, ще більше

зросла і за одну операцію, здійснену антирадянським підпіллям, під примусове виселення в середньому підпадало 27 сімей або ж майже сотня осіб (детальніше див. Таблицю Б.17).

Загалом, відповідно до наказу № 00386 впродовж 1948–1952 рр. депортовано з території Західної України 22 308 сімей або 80 209 осіб [32, арк. 389]. Серед примусово виселених були не тільки члени сімей українських підпільників, але й куркулі та загалом ті, хто мав антирадянську позицію. Всі вони були примусово виселені у відповідь на активні дії українських повстанців. Депортації, що проводилися відповідно до наказу № 00386, мали безсумнівний характер репресій за принципом колективної відповідальності.

Міжнародне законодавство чітко визначає заборону застосування принципу солідарної відповідальності населення за дії окремих осіб. Зокрема, безпосередньо про це зазначено у ст. 50 Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі, учиненої в Гаазі 18 жовтня 1907 р. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, переукладена 27 липня 1949 р., у ст. 3 також забороняє захоплення заручників з числа тих осіб, які не беруть активної участі у збройному конфлікті.

Отже, проаналізувавши нормативно-розпорядчі акти радянських спецслужб впродовж 1944–1952 рр., можемо констатувати застосування ними принципу колективної (солідарної) відповідальності до мирного, цивільного населення Західної України.

Визначення та облік осіб, які підпадали під репресії шляхом депортацій, здійснювалося серед цивільного населення та стосувалося не лише сімей українських повстанців чи осіб, які брали безпосередню участь в антирадянському русі опору. Ці заходи реалізовувалися радянськими спецслужбами як постійна щоденна чекістська діяльність. Коло осіб, які мали бути репресовані у відповідь на дії українських повстанців, визначалося завчасу, ще до самого моменту проведення таких антирадянських акцій.

Як місцеве населення, так і учасники антикомуністичного підпілля та УПА були поінформовані про принцип застосування колективної відповідальності за

продовження визвольної боротьби. Більше того, нормативні акти вимагали від чекістів інформувати депортованих та місцеве населення про причини репресій шляхом примусового виселення.

Сукупність заходів радянських спецслужб, а саме застосування принципу солідарної (колективної) відповідальності, репресивний тиск на мирне населення з метою змусити учасників українського визвольного руху скласти зброю та припинити антикомуністичний збройний рух опору зі застосуванням чекістами депортацій цивільного населення як дій у відповідь, може бути визначене як цивільне заручництво.